રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! આપ કેવા યોદ્ધાને શૂર કહો છો ? કેવો યોદ્ધો સ્વર્ગના શણગારરૂપ થાય અને કેવા પ્રકારનો સંગ્રામ અયોગ્ય કહેવાય ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! જે શૂરવીર પુરુષ શાસ્ત્રોકત આચાર પાળનારા પોતાના સ્વામીને સારુ યુદ્ધમાં મરણ પામે અથવા જય પામે, તેને શૂર પુરુષોના ઉત્તમ લોક મળે છે. અધર્મી સ્વામીને સારુ અથવા અધર્મ કરવાને સારુ યુદ્ધ કરતો જે પુરુષ રણમાં બીજા પ્રાણીના પ્રહારથી કપાઈ જઈને મરણ પામે છે, તે પુરુષ અયોગ્ય સંગ્રામમાં મૂઓ કહેવાય છે અને તેને નરકની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પુરુષ શાસ્ત્રમાર્ગથી વિરુદ્ધ આચારવાળા સ્વામીને સારુ યુદ્ધ કરે છે, તે પુરુષને મરણ પછી અક્ષય નરકવાસ જ મળે છે. યોગ્ય રીતે શાસ્ત્રની પદ્ધતિને તથા લોકાચારને અનુસરનારો અને તેવા જ સ્વામીની સેવા કરનારો જે પુરુષ યુદ્ધ કરે છે, તે શૂર કહેવાય છે, હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા! જે પુરુષ ગાયનું, બ્રાહ્મણનું, મિત્રનું અથવા શરણાગતનું રક્ષણ કરવા માટે યુદ્ધ કરીને મરણ પામે છે, તે પુરુષ સ્વર્ગના શણગારરૂપ થાય છે. પાલન કરવા યોગ્ય પોતાના દેશનું જ યોગ્ય રીતે પાલન કરવામાં સર્વદા તત્પર રહેતો હોય એવા રાજાને માટે જે પુરુષો યુદ્ધમાં મરણ પામે છે, તેમને વીર પુરુષોના લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. ક્ષત્રિયજાતિનો અથવા બીજી જાતિનો પણ જે રાજા પ્રજાને દુઃખ દેવામાં તત્પર રહેતો હોય, તેને માટે જે પુરુષો યુદ્ધમાં મરણ પામે છે, તેમને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ચાલનારા રાજાઓ માટે અથવા તેવા બીજાઓને વાસ્તે જેઓ યુદ્ધમાં કપાઈ મરે છે, તેમને નરકમાં જવું પડે છે. જો યુદ્ધ ધર્મના માર્ગથી રહિત ન હોય, તો જ તેમાં મરનારાઓની સ્વર્ગમાં સ્થિતિ થાય છે બાકી જો ધર્મરહિત યુદ્ધમાં મરનારાઓને પણ સદ્‌ગતિ થતી હોય, તો મદોન્મત્ત લોકો પણ પાપ કરતાં છતાં નરકપાતથી નિર્ભય રહે અને યુદ્ધો ઊભાં કરીને લોકોનો વિનાશ જ કરે 'શૂર પુરુષ ગમે તેવા સંગ્રામમાં મરે તોપણ તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.' એવાં જે વચનો કહેવામાં આવે છે, તે વચનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા વિના જુસ્સામાં આવીને કહેવાય છે, એમ સમજવું; કારણ કે જે ધર્મની રીતિવાળા યુદ્ધમાં લડે છે, તે જ શૂરવીર કહેવાય છે, એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે. જેઓ સદાચારીઓને અર્થે ખડ્‌ગની ધારાની ટક્કર લે તેઓ જ શૂર કહેવાય છે; બીજાઓ તો ડિંભાહવમાં (એટલે અયોગ્ય સંગ્રામમાં) મૂઆ કહેવાય છે. ધર્મસંગ્રામમાં મરેલાઓ માટે ઉત્કંઠિત ચિત્તોવાળી અને 'અમે તો શૂરવીર થયેલા મહાબળવાન પુરુષોની સ્ત્રીઓ છીએ' એમ બોલતી દેવોની સુંદરીઓ ત્યાં આકાશમાં ઊભી રહે છે. હે રામ ! વિદુરથના અને સિંધુરાજના એ સંગ્રામના સમયમાં આકાશ વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓના અતિ મધુર ગાયનથી ગાજી રહ્યું હતું. શૂરપુરુષોના કંઠોમાં પહેરાવવાને માટે કલ્પવૃક્ષોનાં પુષ્પોની માળાઓ ગૂંથવામાં લાગેલી દેવાંગનાઓથી ભરપૂર હતું અને જોવા માટે આવેલા દેવતાઓનાં તથા સિદ્ધ લોકોનાં સુંદર વિમાનોની પંક્તિથી તે શોભી રહ્યું હતું; આથી તે જાણે ઉત્સવની શોભાથી ઊભરાતું હોય તેમ શોભી રહ્યું હતું.

विद्याधरीमधु मंथरगीतिगर्भ मंदारमाल्यवलनाकुलकामिनीकम्। विश्रांतकांतसुरसिद्धविमानपंक्ति व्योमोत्सवोद्भरित शोभमिवोल्लास ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણમાંનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'યુદ્ધપ્રેક્ષિકાસ્થિતાંબરવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૨ મો*

યુદ્ધ કરવાને ઊભેલી બે સજ્જ સેનાઓનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

अथ वीरवरोत्कंठनृत्यदप्सरसि स्थिता।
लीलावलोकयामास व्योम्नि विद्यान्विताऽवनौ ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી ઉત્તમ વીર લોકોને વરવાની ઉત્કંઠાથી અપ્સરાઓ નાચતી હતી, એ આકાશમાં સરસ્વતીની સાથે ઊભેલી લીલાએ ક્રોધથી વ્યાપ્ત થયેલી, નિર્મળ બે સમુદ્રોના જેવી લાગતી, મોટા સમારંભથી ઘાટી દેખાતી, મદોન્મત્ત બનેલી અને સામસામા બે રાજાઓએ પાળેલી બે સેનાઓ દીઠી. તે સેનાઓ પૃથ્વીમાં પોતાના પતિઓ પાળેલા પોતાના દેશમાં આવેલા એક વિશાળ અરણ્યમાં હતી. એ અરણ્ય સૈન્યોથી વ્યાપેલું હતું, ત્યાં તે જાણે બીજા આકાશ જેવું ભયંકર હતું, ત્યાં તે સેનાઓ કવચ તથા શસ્ત્રાદિ ધારણ કરીને યુદ્ધ કરવામાં જ સજ્જ થઈ હતી અને પ્રદીપ્ત અગ્નિની જેમ અદ્‌ભુત લાગતી હતી. પહેલો પ્રહાર કોણ કરે છે, એ જોવા માટે તેમાં સર્વ લોકોનાં નેત્રો ક્ષોભ પામી રહ્યાં હતાં. ત્યાં યોદ્ધાઓએ ઉપાડેલી નિર્મળ તલવારોની ધારાઓ જળની તીતરી ધારાઓ જેવી લાગતી હતી અને ફરશી, પ્રાસ, ભિંદીપાલ તથા મુદ્‌ગરો ચળકી રહ્યાં હતાં. જેમ ગરુડજીની પાંખોના પવનથી વન હાલે છે, તેમ ત્યાં યોદ્ધાઓ ક્રોધથી ધ્રૂજતા હતા. સોનાનાં બખ્તરો ઊગતા સૂર્યના પ્રકાશને લીધે ચળકી રહ્યાં હતાં. યોદ્ધાઓ એકબીજાનાં મોઢાં જોઈને ક્રોધપૂર્વક શસ્ત્રો ઉગામતા હતા. યોદ્ધાઓની દૃષ્ટિઓ એકબીજા ઉપર ચોંટી જવાથી સૈન્યોનો આકાર ભીંતમાં આલેખેલાં ચિત્ર જેવો થઈ રહ્યો હતો. મધ્યભાગમાં લાંબા પ્રદેશ સુધી બે સેનાઓની જુદી જુદી હદ બાંધી હતી, તેથી યોદ્ધાઓ પોતપોતાની હદમાં ઊભા હતા. અનિવાર્ય એવા મહાસૈન્યના કોલાહલથી ત્યાં એકબીજાની વાતો બરાબર સંભળાતી નહોતી. પોતપોતાના સ્વામીઓની આજ્ઞા વિના પહેલો પ્રહાર થઈ શકે નહિ, એટલા માટે બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ થોભી રહ્યા હતા. એ કામમાં કોઈ જાતની ઉતાવળ થઈ જાય નહિ, એટલા માટે ઘણી વાર સુધી દુંદુભિઓ વગાડવાં પણ બંધ રાખ્યાં હતાં. જેમ પ્રલયકાળના પવનથી મહાસમુદ્રના બે ભાગ થઈ જાય, તેમ બંને સૈન્યોરૂપી મદમત્ત મહાસાગરની વચ્ચેના ભાગમાં હાથ હાથ જગ્યા ખાલી મૂકી હતી. તે જગ્યારૂપી પાજથી તે બંને સેનાઓરૂપી મહાસાગરમાં પણ વિભાગ પડયા હતા. સેનાઓના બંને રાજાઓ એ સંકટ સંબંધી ભારે ગોઠવણોની ચિંતાથી પરવશ થઈ ગયા હતા. ભીરુઓનાં હૃદયો બોલતા દેડકાના ગળાની ચામડીની પેઠે કંપતાં હતાં. અસંખ્ય યોદ્ધાઓ પ્રાણરૂપી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા માટે સજ્જ થઈ રહ્યા હતા. ધનુર્ધારીઓના કાન સુધી ખેંચી રાખેલાં બાણોને ફેંકવા માટે ઉત્સુક થઈ રહ્યા હતા. અસંખ્ય યોદ્ધાઓ યુદ્ધનો આરંભ જોવાને એકાગ્ર થઈને ઊભા હતા અને યુદ્ધની ઉત્કંઠાથી નિર્દયપણું ધારણ કરીને આંખની ભયંકર ભ્રમરો ચડાવતા હતા. બખ્તરો પરસ્પર ભટકતાં હતાં અને તેને લીધે તેઓમાંથી કઠોર રણકારો નીકળતા હતા. બીકણ લોકો જાણે શૂરવીરોનાં મુખોના પ્રતાપથી બળી રહ્યા હતા. અને કાળાં મોઢાં કરીને પર્વતોની ગુફાઓ શોધતા હતા. 'જ્યાં સુધી સૈન્યો વચ્ચે ઘમસાણ મંડાયેલું દેખાયું નથી, ત્યાં સુધી જ આપણે જીવતા છીએ' એમ કેટલાએક યોદ્ધાઓ માનતા હતા. હાથીઓ અને મનુષ્યો સઘળાં અંગોમાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જવાથી જાણે ઊભા અને આડા વધી ગયા હોય એવા જણાતા હતા. સર્વનાં ચિત્તોમાં પહેલો પ્રહાર જોવાની આકુળતા હતી; એટલે ત્યાં કોલાહલ શાંત પડયો હતો અને બંને સૈન્યો ઊંઘી ગયેલાં ગામો જેવાં લાગતાં હતાં.

* આ બત્રીસમા સર્ગમાં લીલાએ અને સરસ્વતીએ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સજ્જ થઈને ઊભેલી બે સેનાઓને જોઈ, એ કથા કહેવાશે.

ત્યાં શંખોના, તૂરીઓના અને દુંદુભિઓના શબ્દો શાંત થઈ ગયા હતા. તેમ જ સેનાઓ સ્થિર રહેવાને લીધે રજરૂપી વાદળાં પૃથ્વીરૂપી આકાશમાં જ લીન થયાં હતાં. ભાગવા લાગેલા બીકણ લોકો પછવાડેથી સેનાઓના શણગારરૂપ એવા વીરલોકોને છોડી દેતા હતા. ત્યાં કેટલોક ભાગ મકરવ્યૂહથી ગોઠવવાને લીધે મગરથી શોભતા સમુદ્રના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. પતાકાઓના ઊડતા છેડાઓ આકાશના તારાઓની શોભાને હડાવી દેતા હતા. હાથીઓએ સૂંઢો ઊંચી કરી હતી, તેથી જાણે આકાશમાં બગીચો ખડો થયો હોય એમ જણાતું હતું. સઘળાં આયુધો પોતાની કાંતિઓના ચપળ ચળકાટ વડે પાંખોવાળાં જેવાં લાગતાં હતાં. દુંદુભિઓના ધમધમાટથી અને શંખોના શબ્દોથી ત્યાં આકાશ ગાજી રહ્યું હતું. ચક્રવ્યૂહની રચના કરનારા લોકો દુષ્ટ દૈત્યોને દબાવનારા દેવતાઓ જેવા લાગતા હતા અને ગરુડવ્યૂહની ગોઠવણ જોઈને હાથીઓરૂપી સર્પો ભાગી જતા હતા. સેનાના અગ્રભાગમાં શ્યેનવ્યૂહ ગોઠવાયો હતો, તેથી ત્યાં ભાર કોલાહલ મચી રહ્યો હતો. સામસામી ખાંભીઓ ઠોકાવાથી જ ઘણા કાયર માણસો ગલોટિયાં ખાઈ જતા હતા. અનેક પ્રકારના વ્યૂહોનાં મુખોમાંથી બહાર નીકળેલા વીરલોકો ભારે ગર્જનાઓ કરતા હતા. મદોન્મત્ત વીરલોકો મુદ્‌ગરોને હાથમાં તોળીને ફેરવ્યા કરતા હતા, તેથી ત્યાં મુદ્‌ગરોનાં ગોળ મંડળો દેખાતાં હતાં. કાળાં આયુધોનાં કિરણોરૂપ વાદળાંઓથી સૂર્ય પણ ઢંકાઈ જતો હતો અને પવને ઉડાડેલાં 'પલ્યૂલ' નામના ખડની પેઠે બાણો સુસવાટી કરતાં હતાં. સૈન્યો જાણે પ્રલય કરવાની શક્તિ ધરાવનાર પુષ્કરાવર્તક આદિ મેઘો જેવાં જણાતાં હતાં અને ત્યાં પ્રલયકાળના પવનથી ક્ષોભ પામેલા એકાકાર થયેલા મહાસમુદ્રના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. એ બંને સૈન્યો જાણે મેરુ પર્વતની તુરતની કપાયેલી તરફડતી પાંખો હોય, જાણે પ્રબળ પવને કંપાવેલા શ્યામ પર્વતો હોય, જાણે પાતાળના છિદ્રમાંથી ક્ષોભ પામીને બહાર નીકળેલા અંધકારો હોય, જાણે ઉન્મત્તપણાથી નાચતાં શિખરોવાળા બે લોકાલોક પર્વતો હોય અને જાણે પૃથ્વીને ફોડીને નીકળેલા નરકોના મોટા સમૂહ હોય એવાં લાગતાં હતાં. દિવસનો તડકો પણ જેમના પ્રકાશને લીધે શ્યામ જણાવા લાગ્યો હતો, એવી ભાલાંઓની મુશળોની, તલવારોની અને ફરશીઓના ચપળ કાંતિઓરૂપ મેઘોની અનંત વૃષ્ટિઓથી, એ બે સૈન્યો જાણે પલકવારમાં આખા બ્રહ્માંડમાં અગાધ જળપ્રલય કરી નાખવાને સજ્જ થયાં હોય એવાં જણાતાં હતાં. ૧—૨૮

आलोलकुंतमुसलासिपरश्वधांशुश्यामायमान-
दिवसातपवारिपूरः । एकार्णवं भुवनकोशमिवा-
चिरेण कर्तुं समुद्यतमगाधमनंतपूरः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો
લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'આહવ રંભણ'
નામનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ મો*

બે સેનાઓના સંગ્રામનું વર્ણન

राम उवाच

भगवन् युद्धमेतन्मे समासेन मनाग्वद ।
श्रुतिराह्लाद्यते श्रोतुर्यस्माद्देवताभिरुक्तिभिः ॥ १॥

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્ ! એ યુદ્ધ શી રીતે થયું એ મને ટૂંકમાં જરા કહો; કારણ કે યુદ્ધનાં વર્ણનોથી શ્રોતાઓના કાનને આનંદ થાય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી લીલા અને સરસ્વતી એ બંને તે સંગ્રામને જોવા માટે ત્યાં સંકલ્પમાત્રથી ઉત્પન્ન કરેલાં સુંદર વિમાનમાં સ્થિર થઈને બેઠી. આ સમયમાં સામસામી સેનાઓનાં મુખો ભેગાં થયાં અને શત્રુના સૈન્યમાં પ્રલયકાળના સમુદ્રનાં મોજાંની પેઠે ઉછળીને એક નિર્ભય યોદ્ધો પ્રહાર કરવા સારુ સામો આવી

* આ તેત્રીસમા સર્ગમાં સંકલ્પ માત્રથી જ ઉત્પન્ન કરેલાં વિમાનમાં બેઠેલી લીલા અને સરસ્વતીની દૃષ્ટિ આગળ બંને સેનાઓનો સંગ્રામ ચાલુ થવાની કથા કહેવાશે.

ઊભો રહ્યો. લીલાનો પતિ વિદુરથ રાજા તેને આમ આવેલો સહન કરી શક્યો નહિ અને જેમ શિખર ઉપર શિલા નાખવામાં આવે, તેમ તેણે તે યોદ્ધાની છાતી ઉપર મુદ્‌ગર નાખ્યું. આ પ્રમાણે પહેલો પ્રહાર થયો; એટલે પછી બંને સેનાઓમાં પ્રલયકાળના સમુદ્રના જેવા પ્રબળ વેગથી પરસ્પરનાં શસ્ત્રો પડવા લાગ્યાં. આમ ત્યાં અગ્નિના જેવા તથા વીજળીના જેવા ઝબકારા થવા લાગ્યા. ત્યાં ઊડતી તલવારોની ચપળ ધારાઓથી આકાશમાં જાણે રેખાઓ થઈ ગઈ હોય એમ જણાવા લાગ્યું અને પતાકાઓના ફડફડાટની અંદર ધનુષ્યોના ટંકારો સંભળાવા લાગ્યા. ત્યાં વીર પુરુષોના ધીર હુંકારો ગ્રીષ્મ ઋતુમાં મિશ્રિત થયેલા વાદળાંઓના ગડગડાટને હઠાવી દેવા લાગ્યા હતા અને બાણોની ધારાઓમાં પડતાં સૂર્યનાં કિરણો ચંદરવાની શોભા આપી રહ્યાં હતાં. ત્યાં બખ્તરોમાં બાણો પડવાથી રણકારા થતા હતા અને તેથી અગ્નિના તણખાઓ ઊડવા લાગ્યા હતા. પરસ્પરના પ્રહારથી કપાતાં શસ્ત્રોના કટકાઓ આકાશમાં જતાં પક્ષીઓની પેઠે ઊડવા લાગ્યા હતા. વીર લોકોએ શસ્ત્રોના ઘા કરવા સારુ ઊંચા કરેલા હાથો જાણે આકાશમાં વૃક્ષોનાં વન ચાલતાં હોય એવા જણાવા લાગ્યા હતા. દેવતાઓની સ્ત્રીઓ ધનુષ્યો અને ચક્રોના શબ્દોથી ત્રાસ પામીને નાસવા લાગી. ઉત્પન્ન થયેલા મોટા સિંહનાદોએ વાદળાંઓની ગર્જનાને પણ ભ્રમરાઓના ગુંજારવ જેવી કરી નાખી હતી. જેવી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં એકાગ્રતા થાય, તેવી સર્વે યોદ્ધાઓની યુદ્ધમાં એકાગ્રતા થઈ હતી. હવે બાણોની વૃષ્ટિઓથી અને ખડ્‌ગોની ધારાઓથી વીર પુરુષોનાં માથાં અને હાથો કપાવા લાગ્યાં અને પરસ્પર ખભાઓમાં ભટકાવાને લીધે બખ્તરોના ઘેરા રણકારા થવા લાગ્યા. હુંકાર કરીને ફેંકાયેલાં શસ્ત્રો પરસ્પરમાં અથડાતાં હતાં અને તેથી કર્કશ ટંકારાઓ ઊઠવા લાગ્યા હતા. ત્યાં સઘળી દિશાઓનાં મુખ તલવારોની ધારાઓના ચકચકિત તરંગોરૂપી વાદળાંઓથી છવાઈ ગયાં હતાં. શસ્ત્રોને ઘણીવાર સુધી દૃઢપણે પકડી રાખ્યાથી વીર લોકોની મુઠ્ઠીઓમાં ઝણઝણી ચડવા લાગી હતી. લાંબી વાર સુધી યોદ્ધાઓ પોતાની ખાંભીઓ ઠોકતા હતા અને તેથી તેમના ફડાકા થવા લાગ્યા હતા. મ્યાનોમાંથી નીકળતી અને સુસવાટા કરતી તલવારોમાંથી પડતા પ્રજ્વલિત તણખાઓનો ત્યાં સણસણાટ થવા લાગ્યો હતો. ધનુષ્યોમાંથી છૂટતાં બાણોના સમૂહો પડવાથી વીંખાઈ જતાં યોદ્ધાઓનાં શરીરોમાંથી અરેરાટી થવા લાગી. કપાયેલા કંઠોમાંથી પ્રાણ જેવું પ્રિય લોહી ધકધક વહેવા લાગ્યું. કપાયેલા હાથો, માથાંઓ અને ખડગોના ટુકડાઓથી આકાશ અવકાશ વગરનું થવા લાગ્યું. બખ્તરોમાંથી ઊડતી અને ઝબકતી અગ્નિની જ્વાળાઓ લોકોના કેશોનો સ્પર્શ કરવા લાગી. શરીરો ઉપર રણકારા કરીને પડતી અનેક તલવારોના શબ્દો ઉત્સાહથી પ્રફુલ્લિત થયેલા દેહવાળા શૂર લોકોને રાજી કરવા લાગ્યા. ભાલાઓથી ભોંકાયેલા હાથીઓનાં શરીરોમાંથી લોહીના ઊંચા ફુવારા ઊડવા લાગ્યા. હાથીઓ દંતૂશળ કપાઈ પડવાથી મોટી મોટી કઠિન ચીસો પાડવા લાગ્યા. મોટાંમોટાં મુશળો પડવાથી છુંદાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓ ત્યાં કષ્ટભર્યા સ્વરો કાઢવા લાગ્યાં. શૂર પુરુષોનાં મસ્તકોરૂપી કમળોના સમૂહથી ત્યાં આકાશ ઢંકાઈ ગયું. કપાઈને ઊંચા ખેડેલા હાથો આકાશમાં મોટા સર્પો જેવા દેખાવા લાગ્યા. ઊડીને ઊંચી ચઢેલી ધૂળ મેઘના આડંબર જેવી દેખાવા લાગી. યોદ્ધાઓ પોતાનાં શસ્ત્રો કપાઈ જતાં એકબીજાના કેશો પકડીને એકબીજાને મારવા લાગ્યા. પરસ્પર નખો મારવાનું યુદ્ધ ચાલ્યું અને તેથી યોદ્ધાઓનાં આંખ, નાક, હોઠ તથા કંઠ કપાઈ જવા લાગ્યા. મલ્લયુદ્ધ જાણનારા યોદ્ધાઓ પોતાનાં આયુધો કપાઈ ગયા પછી અવજ્ઞાપૂર્વક શત્રુઓની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરીને જય મેળવવા લાગ્યા. મદઝરતા હાથીઓ પડવાને લીધે ત્યાં પૃથ્વી કંપવા લાગી અને તે કંપથી માણસો પણ તુરતાતુરત પડી જવા લાગ્યા. ઘણવણ કરતા

ચાલતા રથોના વેગથી ત્યાં ખાડાઓ પડયા અને તે પ્રાણીઓનાં શરીરોમાંથી ઝરતા રુધિરને ચાલવાના માર્ગરૂપ થયા. ત્યાં ઊડતી ધૂળનો દેખાવ ઝાકળના જેવો જણાવા લાગ્યો. ઊછળતાં આયુધો બહુ ચમકવા લાગ્યાં અને સૈન્યોની ગર્જના જાણે સમુદ્રની તથા વાદળાંઓની એકઠી ગર્જના થતી હોય એવી પ્રબળ થવા લાગી. મદોન્મત્ત મૃત્યુ આનંદથી હાસ્યવિલાસ કરીને પ્રાણીઓને ચાવવા લાગ્યો. ગર્વિત થયેલા ગિરિરાજ જેવા ગજરાજાની ગર્જનાએ મેઘની ગર્જનાને પણ હઠાવી દીધી. ઓથ લઈને લડતા કેટલાએક યોદ્ધાઓનાં ચક્રો, સાંગો, ઋષ્ટિઓ અને મુદ્ગરો વૃક્ષોથી અને ખાડાઓથી ઢંકાઈ જવા લાગ્યાં. યોદ્ધાઓનાં પહાડ જેવાં શરીરો જાણે ઊનના દોરાઓથી વીખેરાઈ જતા ધાબળાઓની જેમ બાણોથી વીખરાવા લાગ્યાં. કપાયેલી પતાકાઓનાં વસ્ત્રો અને ચામરો વાદળાંઓ સુધી પહોંચવા લાગ્યાં. ગોફણો વતી ફેંકાયેલા પથરાઓથી અને ચક્રોના સમૂહોથી પક્ષી આદિ આકાશમાં ફરનારાં પ્રાણીઓ દૂર દૂર નાસી જવા લાગ્યા. મરી જતા અને કપાઈ જતા યોદ્ધાઓ ઘોઘરી ચીસો પાડવા લાગ્યા. કુહાડાઓ પડવાને લીધે યોદ્ધાઓનાં માથાંના સમૂહો ફાટી જવા લાગ્યા. ઘણે દૂર સુધી ઊડેલા અને ચળકી રહેલા તલવારોના ટુકડાઓથી આકાશમાં જાણે તારાઓ ઊગ્યા હોય એમ જણાવા લાગ્યું. બળથી ફેંકાયેલી અનેક સાંગોથી કપાઈ ગયેલા હાથીઓનાં શરીરોથી સઘળી રણભૂમિ ભરાઈ ગઈ. સૌન્યથી વ્યાકુળ થયેલી પિશાચોની સ્ત્રીઓ લોકોને દૂર કરવા સારુ મુદ્ગરો ફેરવવા લાગી. શૂર લોકોએ આકાશમાં ઊંચા કરેલા ભાલાઓ જાણે તોરણો હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. ભુશુંડીઓથી ભાંગી જઈને ઊડતા તલવારોના ટુકડાઓ જાણે આકાશમાં કેશ હોય એમ જણાતા હતા. આકાશમાં વ્યાપેલી ઊંચા ભાલાઓની કાંતિ વાંસના વનમાં લાગેલા દાવાનળની જ્વાળા જેવી હતી. ખડ્ગોની અને ઋષ્ટિઓની વૃષ્ટિથી, રાજી થતા બે રાજાઓ પોતપોતાના યોદ્ધાઓની પ્રશંસા કરતા હતા. શત્રુઓએ ત્રિશૂળથી ઊંચકાવેલા ઉત્તમ શૂર લોકોને વરી લેવામાં અપ્સરાઓ ધામધૂમ કરતી હતી. આભરણોથી દિશાઓને શોભાવતા યોદ્ધાઓમાં મોઢાંરૂપી કમળો ગદાઓરૂપ હિમ પડવાથી ફાટી પડતાં હતાં. પ્રાસોના બળથી ભિસાઈ ગયેલા યોદ્ધાઓ અત્યંત કષ્ટથી તરફડતા હતા. ઘોડાઓ, માણસો અને હાથીઓ ચક્રોરૂપી કરવતોના સંચારથી કપાઈ જતા હતા. લાકડીઓના ઝપાટાથી ઊઠી ગયેલા મોટા મોટા યોદ્ધાઓ પણ વૃક્ષ આદિમાં સંતાઈ રહેતા હતા. રથો ઉપર વૃક્ષોની પેઠે શોભતા ધ્વજદંડો ગોફણોના પથરાઓ પડવાથી ચૂરો થઈ જતા હતા. તલવારોથી કપાયેલી અણીવાળાં છત્રો ધોળાં કમળોની જેમ શોભતાં હતાં. ક્ષીણ થયેલાં સૈન્યોમાં ગોફણોના પથરાઓ પડવાથી ભાર ક્ષોભ થતો હતો, પણ તે ક્ષોભને કોઈ ગણકારતું ન હતું. કબંધોએ બાથમાં લીધેલા મોટા નાયકો પડી જતા હતા, તેથી પાસે ઊભેલા બીજાઓ પણ ચગદાઈ જતા હતા. વીર યોદ્ધાઓ પોતાને હાથીવાળાઓએ ફાડી નાખ્યા છતાં પણ હાથીઓનો પરાજય કરતા હતા. કુહાડાઓના સમૂહો પડવાથી મદોન્મત્ત હાથીઓ નીચે ઢળી પડતા હતા. હાથમાં પાશ લઈને યુદ્ધ કરવાની વિશેષ રીતિ જાણનાર વીર લોકો પોતાના પ્રાણોરૂપી મૂડ માંડીને યુદ્ધરૂપી જુગાર રમતા હતા. ત્યાં છરીઓથી પેટ ફાટી જતાં લોકોનાં હૃદયકમળો બહાર નીકળી પડતાં હતાં. ત્રિશૂળોને આમતેમ વાળવામાં ઉન્મત્ત થયેલા લોકો જાણે સંકીર્ણ રીતે નાચતાં હોય એમ લાગતું હતું. દોડતા ધનુષધારી લોકો મૂંઝાઈ પડતા હતા અને સંપૂર્ણ રીતે પીડાના અસ્ફુટ શબ્દો કરતા હતા, ભિંદીપાલોરૂપી કેશવાળીના આટોપથી અને હુંકારરૂપી સાહંકાર નામના આડંબરથી, વીર લોકો જાણે નૃસિંહના વેષ ભજવતા હોય એમ લાગતું હતું. મલયુદ્ધ કરનારાઓની વજ્રમુષ્ટિઓના પ્રવાહથી ઉત્તમ યોદ્ધાઓ પણ

લોટ જેવા થઈ જતા હતા. મોટી મોટી તલવારો આકાશમાં બાજની પેઠે ઊડતી હતી. હાથીઓ ઉપર બેઠેલા લોકો મોટા શૂર પુરુષોને, રથોને, હાથીઓને, ઘોડાઓને અને ધજાઓને અંકુશોથી ખેંચી લેતા હતા. મોટા પહાડ જેવા યોદ્ધાઓ હળો લઈને પરસ્પર યુદ્ધ કરતાં કપાઈ જતા હતા અને તેથી શત્રુઓના અપમાનના પાત્રરૂપ થઈને આકુળ થતા હતા. તાડ જેવા ઊંચા પુરુષોએ નાખેલી મોટી કોદાળીઓથી રણભૂમિ ખોદાઈ જતી હતી. કપાઈ ગયેલા લોકો અને ગોફણોથી પડેલા પથરાઓ બાણ પડે તેટલા પ્રદેશથી બમણે દૂર સુધી ફેંકવામાં આવતા હતા. જેમનાં બંને પડખાંઓમાં કરવતો બાંધી હતી એવા હાથીઓ મોટામોટા મદોન્મત્ત હાથીઓને પણ ચીરી નાખતા હતા. સંગ્રામરૂપી ખાંડણિયામાં માણસોરૂપી ચોખાઓ મુસળોથી ખંડાઈ રહ્યા હતા. ખડ્ગોથી લડતારા વીરલોકોનાં ખડ્ગો અસ્ત્રોની કાંતિરૂપ સાંકળવાળી જાળથી બંધાયેલા યોદ્ધાઓરૂપ પક્ષીઓને યમરાજના ઘરનાં આંગણામાં લઈ જતા હતા. મોટા મોટા યોદ્ધાઓનાં શબોને તાણી જતાં નહાર આદિ પ્રાણીઓનાં ટોળાંઓએ ત્યાં ભારે કોલાહલ મચાવ્યો હતો. જેમ મરીનો મસાલો મળવાથી શાક રુચિકારક થાય, તેમ મોટા નખવાળા અંગૂઠાઓથી ઉપાડેલાં અને ધનુષથી ફેંકેલાં બાણોના વેગથી થયેલા રણકારોથી બીજા સઘળા શબ્દો રુચિકારક થતા હતા. શત્રુઓએ નાખેલા ઘડાના અગ્નિઓથી મરતાં મરતાં પણ યોદ્ધાઓ શત્રુઓ ઉપર શસ્ત્રો ફેંકતા હતા. કેટલાએક યોદ્ધાઓ એ અગ્નિઓથી બળી જઈને શસ્ત્રોને છોડી દેતા હતા. કેટલાંએક પ્રાણીઓનાં નેત્રો એ ઘડાઓમાંથી પડેલા ધગધગતા અંગારાઓથી ફૂટી જતાં હતાં અને કેટલાએક લોકો સામાવાળાઓએ ઘડાઓમાંથી નાખેલાં ઝેરી પાણીથી ફાટી પડતા હતા. વેગથી ઘૂમતા માતંગોરૂપી પર્વતોથી એ રણસંગ્રામ વ્યાપેલો હતો અને તે પ્રલયકાળના જેવો થયો હતો. તેમાં બાણોરૂપી જળોની વૃષ્ટિ કરનારા વીરોરૂપી મદોન્મત્ત મેઘો હતા અને એ મેઘોના વિલાસથી તેમાં કબંધરૂપી મોરો નૃત્ય કરતા હતા. ૧—૪૭

नाराचवर्षवरवारिदवीरपूरमत्ताभ्रसंभ्रमस-नृत्तकबंधबर्हो । कल्पांतकाल इव वेगविवर्तमान-मातंगशैलवलितोरणसंभ्रमोऽभूत् ॥ ४७ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સૈનયોઃ પ્રથમ-પાતવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો ÷

લોકોની ઉક્તિઓથી યુદ્ધના ચમત્કારોનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

अथ राज्ञां युयुत्सूनां भटानां मंत्रिणामपि । नभसः प्रेक्षकाणां च तत्रेमाः प्रोद्‌गुर्गिरः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ પ્રમાણે સંગ્રામ ચાલતો હતો, ત્યાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ધરાવનાર રાજાઓ, યોદ્ધાઓ અને મંત્રીઓ તથા આકાશમાં જોવા ઊભેલા દેવાદિ લોકો વચ્ચે પરસ્પર નીચે પ્રમાણે જુદી જુદી વાતો થવા લાગી. શૂર પુરુષોનાં મસ્તકોથી વ્યાપ્ત થયેલું આકાશ ચલાયમાન કમળોવાળા અને ઊડતાં પક્ષીઓ-વાળા સરોવર જેવું લાગે છે. આકાશમાં ઊડતાં આ માથાંઓ જાણે પક્ષીઓ ઊડતાં હોય અને જાણે તારાઓ ઊગ્યા હોય એવાં લાગે છે. જુઓ, આ ખરો બપોર છે, છતાં આ વાદળાંઓ અને સૂર્યનાં કિરણો રુધિરના છાંટાઓના સમૂહરૂપી સિંદૂરથી રાતા થયેલા પવનોને લીધે જાણે સાયંકાળનાં હોય એવાં જણાય છે. હે ભગવન્ *! આ આકાશ ધાન્યનાં પરાળોથી કેમ ભરાઈ રહ્યું છે? ના,× આ પરાળો નથી; એ તો વીર પુરુષોનાં બાણોના સમૂહો છે. રણભૂમિના

÷ આ ચોત્રીસમા સર્ગમાં લોકોની વિચિત્ર ઉક્તિ-ઓથી યુદ્ધના ચમત્કારનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

* બાણોના સમૂહમાં ભ્રાંતિ થવાથી કોઈ પોતાના ગુરુને પૂછે છે.

× ગુરુ કહે છે.

જેટલા રજકણો રુધિરથી ભિંજાય છે તેટલાં હજાર વર્ષો સુધી શૂર લોકોનો સ્વર્ગમાં વાસ થાય છે. બીશો નહિ, આ જે નીલકમળના જેવી કાંતિવાળાં દેખાય છે તેઓ ખડ્ગો નથી, પણ વીર પુરુષોને જોયા કરતી લક્ષ્મીના કટાક્ષો છે. જુઓ,+ વીર પુરુષોનું આલિંગન કરવાને ઉત્કંઠિત થયેલી દેવાંગનાઓએ પોતાના નિતંબો ઉપર જે કટિમેખલાઓ પહેરી છે, તેમને કામદેવ હમણાં ઢીલી કરી નાખવા લાગ્યો છે. શોભીતી= ચપળ ભુજલતાઓવાળી, છતાં પલ્લવો સરખા હસ્તોવાળી, મંજરી જેવાં રસભર્યાં નયનોવાળી, મદિરા પીવાથી આનંદ—સુગંધ પામેલી અને મધુર આલાપોથી ગાયનો કરતી નંદનવનની દેવીઓ હમણાં પોતાની પાસે નારું આગમન થશે એમ માનીને નાચવા લાગી. જેમ ગ્રામ્ય વનિતા દૃષ્ટિના ચાળાઓથી પોતાના વલ્લભને હૃદયમાં ભેદી નાખે છે, તેમ આ સેના કઠિન કુહાડાઓથી સામા સૈન્યને મધ્ય ભાગમાં ભેદી નાખે છે. હાય! હાય! જેમ ગ્રહણનો સમય રાહુને સૂર્યની પાસે લઈ જાય છે, તેમ આ ભાતું મારા પિતાના પ્રજ્વલિત કુંડળોવાળા માથાને સૂર્યની પાસે લઈ ગયું. અરે!× આ યોદ્ધો પગ સુધી લાંબી યંત્રરૂપ સાંકળમાં પરોવાઈને ભમતા બે મોટા પથરાઓવાળા 'ચિત્રદંડ' નામના ચક્રને વેગથી ફેરવ્યા કરે છે, એ ઊંચા હાથવાળો છે અને ચાર બાજુથી એ સેનાનો સંહાર કરે છે. એ યમ જેવો લાગે છે અને દક્ષિણ દિશામાંથી જ આવે છે; માટે ચાલો, આપણે જેમ આવ્યા છીએ તેમ જતા રહીએ, જેમનાં તુરત કપાઈ ગયેલાં માથાંઓના ખાડાઓમાં કંકપક્ષીઓ ડૂબી જાય છે, એવાં આ કબંધો વાજાંઓના તાલ પ્રમાણે ઉછળીને નાચ્યા કરે છે. દેવતાઓની સભાઓમાં પરસ્પર વાતો ચાલી રહી છે કે, 'વીર લોકો આ લોકમાં ક્યારે આવશે? શી રીતે આવશે? કોણ કોણ આવશે? અને શા નિમિત્તથી આવશે?' અહો! જેમ સમુદ્ર માછલાંઓના અને મગરોના સમૂહોવાળી આવેલી નદીઓ ગળી જાય છે, તેમ આ પ્રબળ યોદ્ધો મત્સ્યવ્યૂહોવાળી આ સેનાઓને ગળી જાય છે. હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં વ્યાપી જતી આ તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણોની પંક્તિઓ શિખરોના સમૂહો ઉપર પડતી સંપૂર્ણ વૃષ્ટિઓ જેવી લાગી છે. એક યોદ્ધો 'હાય! ભાલું મારા ભાથાને લઈ જાય છે,' એમ બોલવા જતો હતો, તેટલામાં તો તેનું માથું આકાશમાં જઈને 'હું જીવું છું' એમ પક્ષીની પેઠે બોલ્યું અને તે લોકોના સાંભળવામાં આવ્યું. આ સેના ગોફણના પથરાઓના વરસાદથી આપણને દુ:ખ દે છે, તેને બળાત્કારથી સાંકળોની જાળમાં બાંધી લો. આ અપ્સરા* પ્રથમ મનુષ્યયોનિમાં અમુક યોદ્ધાની સ્ત્રી હતી. એ ચોખ્ખા સુવર્ણની પેઠે શોભતી હતી અને તે યોદ્ધાની છાતી ઉપર જ મરી ગઈ હતી, તે હમણાં પોતાના પતિને શોધવા લાગી છે. આ અપ્સરા પ્રથમ મનુષ્ય યોનિમાં આ યોદ્ધાની સ્ત્રી હતી, તે હમણાં રણમાં મરાયેલા પોતાના પતિને કરચોલીઓથી તથા ધોળા કેશથી મુક્ત થઈ દેવરૂપે આવેલો જોઈને તેને સ્વીકારી લે છે. આકાશ સુધી ફેલાયેલી ભાલાંઓના સમૂહની આ કાંતિઓ જાણે વીર લોકોને સ્વર્ગમાં ચઢવા માટેની પગથિયાંઓની પંક્તિઓ હોય એવી લાગે છે. હાય! હાય! જેમ મહાપ્રલયના સમુદ્રના કલ્લોલો મેરુપર્વતના સ્થળને તોડી નાખે છે, તેમ દૃઢ મુક્તિવાળા આ યોદ્ધાઓએ આપણા સૈન્યને તોડી નાખ્યું. અરે મૂઢ લોકો! આગળ વધીને યુદ્ધ કરો અને આ અધમૂઆ માણસોને અહીંથી લઈ જવા દો. અરે અધમો! આમ આપણા જ માણસો પડયા છે, તેમને પગના પ્રહારોથી કચરી નાખો નહિ. જુઓ, આ યોદ્ધો ચોટલાને સરખો કરવામાં વ્યગ્ર થયેલી અને અત્યંત ઉત્કંઠા-

+ આકાશમાં ઊભેલા લોકો વાતો કરે છે.

= એક વીર બીજા વીરને કહે છે.

× એક બીકણ બીજા બીકણને કહે છે.

* એક દેવ બીજા દેવને કહે છે.

વાળી અપ્સરાઓના સમૂહની પાસે દિવ્ય શરીરથી પહોંચી ગયો છે! હે સુંદરી*! આ વીર ઘણે દૂરથી આવ્યો છે. માટે તું એને સોનલવર્ણી પ્રફુલ્લ કમળોવાળા આકાશગંગાના કિનારાઓ ઉપર લઈ જા. અલી ઓ! તું એને ત્યાં સુંદર છાયાથી શીતળ જળથી અને શીતળ પવનોથી વિશ્રામ આપ. અનેક આયુધો વગવાથી તૂટેલાં અને રણકાર કરતાં આ કરોડો ભયંકર હાડકાંઓ આકાશના તારાઓની પેઠે ફેલાયેલાં છે. બાણોરૂપી પાણી વહેતી, ચક્રોરૂપી ચકરીઓવાળી અને ઘણા જીવોને તાણી જતી આ આકાશરૂપી મોટી નદીમાં પહાડો પણ કાદવના નાના લોંદા હોય એવું જણાય છે. ગ્રહોના માર્ગોમાં ભમતા આયુધોનાં કિરણોરૂપ નાળોવાળાં, ચોંટેલી તલવારોરૂપ પાંખડીઓવાળા, ભોંકાયેલાં ત્રિશૂળાદિ કાંટાઓવાળાં, પતાકાઓનાં વસ્ત્રોરૂપ કંદના અંગોવાળાં, બાણોરૂપ ભમરાઓથી ભરાઈ ગયેલાં અને ચાલતા વાયુએ કંપાવેલાં વીર લોકોનાં મસ્તકોરૂપ કમળોએ આકાશને જાણે કમળસરોવર કરી દીધું છે. જેમ કીડીઓ પર્વતમાં પેસી જાય અને જેમ સ્ત્રીઓ પુરુષની છાતીમાં પેસી જાય તેમ બીકણ લોકો મરી ગયેલા હાથીઓના સમૂહમાં પેસી જાય છે. આ પવન વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓના કેશોને ઊંચા કરી નાંખે છે અને એ સ્ત્રીઓને અપૂર્વ તથા ઉત્તમ રૂપવાળા, નવા સુંદર વરોનો સમાગમ મળવાને સૂચવતા શકુનોરૂપ થાય છે. છત્રો ઊડીને આકાશમાં ગયાં છે, તેથી ત્યાં ચંદ્રોનો સમૂહ ખડો થયો હોય એવું જણાય છે. વીરલોકોનો યશરૂપ ચંદ્ર પૃથ્વીમાં ખીલી રહ્યો છે, તે જાણે પૃથ્વીએ ધોળું છત્ર ઓઢ્યું હોય એવો લાગે છે. જેમ માણસ જાગ્રતના અંતમાં તુરત જ સ્વપ્નના નગરને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ યોદ્ધો મરણરૂપી મૂર્છાના અંતમાં તુરત જ પોતાના કર્મરૂપી કારીગરે રચેલા અમર શરીરને પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રાણ લેવામાં જેમને સંતોષ જ થયો નથી, એવાં ત્રિશૂળો, સાંગો, ઋષ્ટિઓ અને ચક્રો જાણે આકાશરૂપી સમુદ્રમાં રહેલાં માછલાં અને મગરાદિ પ્રાણીઓ હોય એવાં લાગે છે. બાણોથી કપાયેલું અને કલહંસ જેવાં ધોળાં છત્રોથી વ્યાપ્ત થયેલું આકાશ જાણે ઘણા કાળથી સંઘરી રાખેલાં પૂર્ણચંદ્રોનાં લાખો બિંબોથી વ્યાપ્ત થયેલું હોય એવું લાગે છે. આકાશમાં ઊડેલાં અને સુંદર શબ્દો કરતાં ચામરોએ, આકાશમાં વાયુએ ચલાયમાન કરેલા તરંગોના સમૂહને શોભાયમાન કરી મૂક્યો છે. શસ્ત્રોથી કપાઈને આકાશમાં ગયેલાં છત્રો, ચામરો અને ધજાઓ જાણે આકાશરૂપી ખેતરોમાં ફેલાયેલી યશરૂપી શાળોની લતાઓ હોય એવાં લાગે છે. હે સૌમ્ય! જુઓ, જેમ આકાશમાં ચાલતાં તીડો સમીપમાં પ્રાપ્ત થતી ધાન્યોની લક્ષ્મીનો નાશ કરી નાખે છે, તેમ આકાશમાં ચાલતાં બાણો સમીપમાં આવતી સાંગોની વૃષ્ટિનો ક્ષય કરી નાખે છે. યોદ્ધાના મોટા બાહુદંડથી આ જે ખડ્ગ છૂટયાં છે, તે કઠિન કવચ ઉપર પડે છે અને તેથી થયેલો આ ધડાકો જાણે મૃત્યુએ ઉગ્ર હુંકાર કર્યો હોય એવો સંભળાય છે. શસ્ત્રોરૂપી પ્રલયકાળના પવનોએ ઉડાડેલા અને ધોળા દંતૂશળોરૂપી ઝરણાંઓવાળા આ હાથીઓરૂપી પર્વતો આ સંગ્રામરૂપી પ્રલયકાળમાં ભાંગીને ભૂકો થઈ જાય છે. વીર પુરુષોના હાથનાં અને લોઢાનાં કવચોરૂપી તાર ઉપર તલવારરૂપ હસ્તો અને કવચોરૂપી તારો ઉપર ખડ્ગોરૂપી દાંડીઓને ઘસાવાથી જે શબ્દો થાય છે, તેથી જાણે રણભૂમિમાં નાચતી કાળરાત્રિ વીણા બજાવતી હોય એવું લાગે છે. જુઓ, આ માણસો, હાથીઓ, ગધેડાઓ અને ઘોડાઓનાં શરીરોમાંથી લોહીના જે ધોધો નીકળે છે, તેમના છાંટાઓથી ભિંજાયેલા આ પવનને સઘળી દિશાઓને રાતી કરી મૂકી છે. 'હાય! હાય! ચક્ર, સ્વામી, સારથિ અને અશ્વ સાથેનું આ રથરૂપી નગર પૂરું સજ્જ છે, છતાં પોતાની ગતિ રોકાઈ જવાથી તે રુધિરના મોટા ખાડામાં આમતેમ ભમે છે. આકાશમાં પહોંચેલી

* અપ્સરાની સખી અપ્સરાને કહે છે.

બાણોની આ પંક્તિ જાણે કાલિકાના કાળા ચોટલામાં કળીઓની માળા હોય એવી લાગે છે. અથવા તો જાણે તે શસ્ત્રોનાં કિરણભર્યાં વાદળાંમાં ચમકતી વીજળી હોય એવી લાગે છે. અપાર રુધિરોથી ખરડાયેલાં તથા ધરતી પર પડેલાં આયુધોરૂપી જ્વાળાઓથી વ્યાપ્ત થયેલું આ મોટું સ્થળ જાણે અગ્નિનો લોક હોય એવું લાગે છે. ભુશુંડી, સાંગ, ત્રિશૂળ, તલવાર, મુસળ અને પ્રાસ એની વૃષ્ટિઓ સામસામી છેદાવાભેદાવાથી વીર લોકોના હાથમાંથી પડી ગઈ છે. સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા પદાર્થોનો કેવળ જાગ્રતના આવેશથી નાશ થતો જોઈ રહેલી આત્મબુદ્ધિને જેમ સ્વપ્ન સમજાય છે, તેમ ઘણા પ્રબળ યોદ્ધાઓને એક શૂરવીર યોદ્ધાએ મારી નાખવાથી એ યોદ્ધો ક્રોધના આવેશને લીધે આ કૃત્યને રાક્ષસી માયારૂપે કંઈ યુદ્ધને એક સ્વપ્ન જેવું સમજવા લાગ્યો. ત્યાં કેવળ મારામારીના શબ્દો સંભળાયા કરે છે, એ સિવાય બીજા શબ્દો સંભળાતા નથી. તેથી જાણે રણભૂમિમાં ઘણું લોહી મળવાથી રાજી થયેલો કોઈ ભૈરવ ગાતો હોય એમ જણાય છે. કપાયેલાં છત્રોરૂપી તરંગોવાળો આ રણભૂમિરૂપી સમુદ્ર એકબીજાના પ્રહારથી ભાંગી પડેલાં આયુધોના પુષ્કળ ભૂકાથી ભરાઈ જવાને લીધે જાણે રેતીમય થઈ ગયો હોય એવો લાગે છે. આ પ્રલયકાળ જેવા સમયમાં આ રણભૂમિરૂપી પર્વત અત્યંત મધુર અને પ્રસરેલા એવા તૂરીઓના અવાજના પડઘાઓથી લોકપાલોના લોકોને પણ પૂરી દે છે અને જાણે ઉગ્રતાવાળી બંને સૈન્યરૂપી પાંખોના દૃઢ વેગથી તે આકાશમાં ઊડવાને તત્પર થયો હોય એવો લાગે છે. ટંકાર કરનારી દોરીએ પ્રેરેલાં અને શબ્દો કરતાં બાણો આ કઠિન કવચો ઉપર પડ્યા છતાં પણ તેમને ભેદી શકતાં નથી! પછી એ કવચોમાંથી ઊઠેલી સ્પષ્ટ વીજળી જેવી જ્વાળાઓથી તપી જઈને તેઓ પાછાં વળે છે અને પર્વતોની શિલાઓને પણ કાપીને ઉડાવી દે છે. આમ એ બાણોએ જોઈતું કામ કર્યું નહિ અને પાછળથી નહિ જોઈતું મોટું કામ કર્યું! હાય હાય તેમને ધિક્કાર છે. હે નિરાશ થયેલા મિત્ર! હવે હું હિતકારી વાત કહું છું, તે સાંભળ. પ્રજ્વલિત અગ્નિથી ચળકી રહેલાં શત્રુઓનાં આ બાણોએ આપણાં શરીરોને તોડી નાખ્યાં નથી, તે પહેલાં ચાલ, આપણે અહીંથી નાસીને જતા રહીએ; કારણ કે આ દિવસનો ચોથો પહોર યમરાજના જમણવારના વારા જેવો ચાલે છે. ૧—૫૩

छिन्नेच्छाच्छमिति न यावदगमंगं
कुर्वन्तो ज्वलदनलोज्ज्वलाः पृषत्काः ।
तावद् द्राग् द्रुतमिति पहि मित्र यामो
यामोऽयं प्रवहति वासरश्चतुर्थः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'યુદ્ધના ચમત્કારોનું વર્ણન નામનો સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો*

યુદ્ધનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

अथ प्रोड्डयनोद्युक्ततुरंगमतरंगकः ।
उत्तांडव इवोन्मत्तो बभूव स रणार्णवः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી જેમાં ઘોડાઓરૂપી તરંગો ઊછળવા લાગ્યા હતા એવો એ યુદ્ધરૂપી સમુદ્ર જાણે ઉન્મત્ત થયો હોય અને બહુ જ નાચતો હોય એવો દેખાવા લાગ્યો. એ સમુદ્રમાં ધોળાં બાણોરૂપી નાનાં માછલાં છત્રોરૂપી ફીણમાં વિશ્રામ લેતાં હતાં અને એમાં સર્વ ભાગોમાં ઘોડાઓનાં સૈન્યરૂપી પ્રબળ કલ્લોલ ઊછળી રહ્યા હતા. અનેક આયુધોરૂપી નદીએ ખેંચી આણેલાં સૈન્યોરૂપી વૃક્ષો ત્યાં ભ્રમણ કરતાં હતાં અને મદોન્મત્ત હાથીરૂપ મોટા પર્વતો અંદરના ભાગમાં ચલાયમાન થતા હતા. ચળકતાં ચક્રોરૂપી ચકરીઓમાં યોદ્ધાઓનાં મસ્તકોરૂપી ખડ ઘૂમરીઓ ખાતાં હતાં અને ધૂળરૂપી વાદળાં-

* આ પાંત્રીસમા સર્ગમાં સંગ્રામને સમુદ્રનું, પર્વતનું અને પ્રલયકાળનું રૂપ આપીને વર્ણન કરવામાં આવશે.

ઓ ખડ્ગોની કાંતિરૂપી જળને પીતાં હતાં. મકરવ્યૂહરૂપી મગરના ઝપાટાથી પ્રબળ યોદ્ધાઓ-રૂપી વાહનો ભાંગી જતાં હતાં અને પર્વતોની ઘન ગુફાઓમાં થતા ભારે ગડગડાટના મોટા પડઘા ઊઠી રહ્યા હતા. મરેલા માણસોરૂપી માછલાંઓનાં ઉદરોમાંથી બાણોના ટુકડાઓરૂપી નાના તરંગો શસ્ત્રોરૂપી મોટા તરંગોથી છેદાઈ જતા હતા. શસ્ત્રોરૂપી જળમાં રુધિરનાં કાળાં કૂડાળાંરૂપી નાની ચકરીઓ દેખાતી હતી અને યોદ્ધાઓરૂપી તિમિ અને તિમિંગિલો (મોટા મગરની જાતો) મોટા આડંબરથી ફરતાં હતાં. યોદ્ધાઓએ પહેરેલાં લોઢાનાં કવચોરૂપી કાળાં પાણી ત્રાસ આપતાં હતાં અને કબંધોનાં ભ્રમણ-રૂપી જળની રેખાઓમાં યોદ્ધાનાં આભરણરૂપી રત્નો જોવામાં આવતાં હતાં. બાણોની વૃષ્ટિરૂપી ટપકતા ઝાકળથી દિશાઓમાં અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો અને ત્યાં સઘળા શબ્દોને ઢાંકી દેનારો પ્રબળ ઘોંઘાટ જામી રહ્યો હતો. ત્યાં આકાશમાં માથાંઓના ટુકડાઓરૂપી છાંટાઓ ઊડતા હતા અને ઊડી ઊડીને વળી પાછા પડતા હતા. ત્યાં ચક્રવ્યૂહરૂપી ચકરીઓમાં યોદ્ધાઓરૂપી કાષ્ઠો ઘૂમરી ફરતાં હતાં, ભયંકર શબ્દવાળાં ધનુષો-રૂપી પાણીના વેગથી ત્યાં યોદ્ધાઓનાં અંગોરૂપી સર્પોનાં શરીરો તૂટી જતાં હતાં અને ઊડી ઊડીને વળી યોદ્ધાઓરૂપી મોટા કલ્લોલો જાણે નિઃશંક રીતે છેક પાતાળમાંથી ઊછળતા હોય એવા લાગતા હતા. પતાકાઓ તથા છત્રોરૂપી ફીણના પુંજો વેગથી ત્યાં વારંવાર જવા—આવવા લાગ્યા હતા અને વહેતી લોહીરૂપી નદીના વેગથી રથોરૂપી વૃક્ષો અંદર ચાલ્યાં જતાં હતાં. ત્યાં ઘણા રુધિરરૂપી જળના પરપોટાઓ હાથી જેવડા થઈ પડતા હતા અને સેનારૂપી પ્રવાહમાં ઘોડાઓ તથા હાથીઓરૂપી જળચરો ઊછળતા હતા. એ સંગ્રામમાં લોકોને ગંધર્વનગરની પેઠે આશ્ચર્ય ઉપજાવતો હતો. એ યોદ્ધાઓના પગના ધબાકાને લીધે ત્યાં પ્રલયકાળના જેવો ભૂકંપ થતો હતો અને તેથી એ સંગ્રામરૂપી પહાડ કંપી ઊઠતો હતો. એ પહાડમાં માથાંઓરૂપી પક્ષીઓ ઊડતાં હતાં, હાથીઓની ઘટારૂપી શિખરો પડી જતાં હતાં અને ત્યાં ભીરુરૂપી મૃગો ત્રાસને લીધે ધુર-ધુર શબ્દ કરતાં હતાં. ત્યાં ઊડતાં બાણોરૂપી તીડોથી યોદ્ધાઓરૂપી વૃક્ષો જર્જરિત થઈ જતાં હતાં. ઘોડાઓરૂપી શસ્ત્રો ઊછળ્યા કરતાં હતાં અને પથરાયેલાં બાણોરૂપી વનની પૃથ્વી ભારથી નમી જતી હતી. માખીઓરૂપી ભ્રમરાઓ ત્યાં ગુંજારવ કરતી હતી. અને તૂરીઓરૂપી મોટી ગુફાઓમાંથી ભારે શબ્દો નીકળ્યા કરતા હતા. ત્યાં સૈન્યોરૂપી તથા ઊડતી ધૂળરૂપી વાદળાં ઘણી વાર સુધી જોવામાં આવતાં હતાં અને ત્યાં યોદ્ધાઓરૂપી સિંહો આળોટતા હતા. યોદ્ધા-ઓરૂપી શિખરોમાંથી ત્યાં લોહીરૂપી જળના ધોધ પડયા કરતા હતા. મોટામોટા રથોરૂપી વૃક્ષો પડી જતાં હતાં અને ત્યાં તલવારોરૂપી ગેંડાઓ તપી જતા હતા. ત્યાં લોકોનાં પગલાંરૂપી પુષ્પો ખીલી રહ્યાં હતાં; પતાકાઓ તથા છત્રોરૂપી વાદળાંઓ લાગી રહ્યાં હતાં અને લોહીના પ્રવાહરૂપી નદીઓનાં પૂરમાં હાથીઓ ગર્જ-નાઓ કરીને પડતા હતા. જગતનો ગ્રાસ કરવામાં તત્પર થયેલા એ યુદ્ધરૂપી પ્રલયકાળમાં ધજાઓ, છત્રો, પતાકાઓ તથા રથોરૂપી નગરોની ભારે ઊથલપાથલ થતી હતી. ત્યાં ઊડતાં નિર્મળ શસ્ત્રોરૂપી ઘણા સૂર્ય ઊગ્યા હતા અને મરી જવાના ભયરૂપ પ્રબળ દુઃખને લીધે સર્વ લોકોનાં અંતઃકરણો તપી ગયાં હતાં. ત્યાં ધનુષ્યોરૂપી 'પુષ્કરાવર્તક' નામના મેઘોમાંથી નિરંતર બાણો-રૂપી જળની ધારાઓ પડયા કરતી હતી અને શિલા ઉપર સજેલી ખડ્ગોની ધારાઓ રૂપી વીજળીઓ આકાશને ઘેરી વળી હતી. ત્યાં કપાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓના લોહીના પૂરરૂપ સમુ-દ્રમાં હાથીઓરૂપ મોટા પર્વતો ડૂબી જતા હતા અને આકાશમાં ફેલાયેલા રુધિરના કણોરૂપ તારાઓ ત્યાંથી પડીને પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા. ચક્રોની પરંપરારૂપી વાદળાંઓના ભ્રમણથી આકાશના સર્વે અવયવો પુરાઈ ગયા હતા અને

સૈન્યોના ભાગોરૂપી ભુવનો અસ્ત્રોરૂપ કલ્પના અંતના અગ્નિથી બળી જતાં હતાં. શસ્ત્રોરૂપી વરસાદના ચમકારરૂપી વીજળીથી પૃથ્વી અને પર્વતો ઢંકાઈ જતાં હતાં અને મોટા હાથીઓરૂપ પર્વતો પડવાથી લોકો છુંદાઈ જતા હતા. બાણોની ધારાઓરૂપ ગાઢાં વાદળાંઓના સમૂહોથી પૃથ્વી અને આકાશ જાણે એક થઈ ગયાં હોય એવાં લાગતાં હતાં અને મોટાં સૈન્યોરૂપી સમુદ્રોના સામસામા પ્રબળ વેગ વધવાથી લોકોમાં નાસભાગ થઈ રહી હતી. પ્રબળ પવનોની ચકરીઓરૂપ જળના સર્પો જોવામાં આવતા હતા અને એકબીજાને કાપી નાખવામાં સજ્જ થયેલાં શસ્ત્રોરૂપી ઉત્પાતો ઊઠયા હતા. પરસ્પરના વેગથી કપાઈ જવાને લીધે શબ્દો કરતાં, પ્રદીપ્ત અને દશે દિશાઓમાં ભ્રમણ કરતાં ત્રિશૂળ, તલવાર, ચક્ર, બાણ, સાંગ, ગદા, ભુશુંડી અને પ્રાસ આદિ સેંકડો શસ્ત્રો દશે દિશાઓમાં ઘૂમાઘૂમ કરતાં હતાં તથા એકબીજાં સાથે ભટકાઈને અને કપાઈને કડાકા કરતાં હતાં. ત્યાં એ અગ્નિ જેવાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો પ્રલયકાળના પવનથી ઊડતાં વૃક્ષો આદિ પદાર્થો જેવાં લાગતાં હતાં. ૧—૨૮

शूलासिचक्रशरशक्तिगदाभुशुंडीप्रासादयो विदलनेन मिथा ध्वनंतः । दीप्ता भ्रमुर्दश दिशः शतशोभ्रमंतः कल्पांतवातपरिवृत्तपदार्थलीलाम् ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી ‘યુદ્ધનું વર્ણન’ નામનો સર્ગ ૩૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો*

દ્વંદ્વયુદ્ધનું વર્ણન તથા સહાયક રાજાઓ અને દેશોનાં નામ

वसिष्ट उवाच

अथ शृङ्गोपमानेषु स्थितेषु शरराशिषु ।
सर्वभीरुषु भग्नेषु विद्रुतेषु दिशो दश ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે સંગ્રામ ચાલ્યો ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પડેલા બાણોના સમૂહો પર્વતોનાં શિખરો જેવા ઊંચા થઈ ગયા અને હારી ગયેલા સર્વે બીકણ લોકો દશે દિશામાં નાસવા લાગ્યા. ત્યાં હાથીઓનાં શબોરૂપી પર્વતો ઉપર વાદળાંઓની પંક્તિઓ બેસવા લાગી અને યક્ષો, રાક્ષસો તથા પિશાચો રુધિરના સમુદ્રમાં ક્રીડા કરવા લાગ્યા. ત્યારે ધર્મનિષ્ઠ, શીલવાન, સત્ત્વશાળી, શુદ્ધ કુળના કમળરૂપ અને પાછી પાની ન કરનારા મોટા મોટા વીર પુરુષો મેઘની જેમ ગર્જનાઓ કરતા હતા અને એકબીજાને ગળી જવા તૈયાર થયા હોય, તેમ તેઓ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જેમ બે નદીઓનાં પૂર સામસામાં મળે, તેમ તે વીર લોકો ત્યાં સામસામા મળ્યા. જેમ પાંજરાની સાથે પાંજરું મળે અને વનવાળો પર્વત વનવાળા પર્વતની સાથે મળે તેમ ત્યાં હાથીઓનો સમૂહ બળપૂર્વક હાથીઓના સમૂહની સાથે ભેટયો. જેમ ઘોષ કરતા તરંગોના સમૂહની સાથે સામા તરંગોનો સમૂહ ભેટે, તેમ હણહણાટી કરતા ઘોડાઓના સમૂહની સાથે, સામા ઘોડાઓનો સમૂહ ભેટયો. જેમ પવનથી ડોલતો વાંસનો સમૂહ પવનથી ડોલી રહેલા સામા વાંસના સમૂહની સાથે ભેટે, તેમ શસ્ત્રધારી પાયદળોનો સમૂહ સામા પાયદળોના સમૂહની સાથે ભેટયો. જેમ દૈવગતિથી ઊડેલું અસુરોનું નગર બીજા તેવા નગરની સાથે ભેટીને ભીંસાય, તેમ રથોનો સમૂહ સામા રથોના સમૂહની સાથે ભેટીને સંપૂર્ણ રીતે ભીંસાવા લાગ્યો. આકાશને પણ ઢાંકી નાખે એવી ધનુર્ધારી લોકોની સેના એવી રીતે યુદ્ધ કરવા લાગી હતી કે ફેંકવામાં આવતાં અનેક બાણોની વૃષ્ટિથી આકાશમાં વાદળાંઓના જેવી અપૂર્વ રચના થઈ જાય. પોતાનાં આયુધો કરતાં જુદા પ્રકારનાં આયુધોવાળાઓની સાથે લડવાનું આવ્યું, ત્યારે કેટલાએક યોદ્ધાઓ મનમાં ભડકી ગયા અને મરણરૂપી પ્રલયકાળના અગ્નિમાંથી યુક્તિ કરીને નાસી જવા લાગ્યા. તે વખતે ચક્રવાળાઓની સાથે ચક્રવાળાઓ, ધનુષવાળાઓની સાથે ધનુષવાળાઓ, ખડ્ગવાળાઓની

* આ છત્રીસમા સર્ગમાં દ્વન્દ્વયુદ્ધનું વર્ણન કરવામાં આવશે અને બંને રાજાઓની સેનાઓમાં સહાયતા દેવા સારુ જે જે દેશના રાજાઓ આવ્યા હતા તે તે દેશનાં નામો આપવામાં આવશે

સાથે ખડ્ગવાળાઓ અને ભુશુંડીવાળાઓની સાથે ભુશુંડીવાળાઓ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ત્યારે મશાલવાળાઓની સાથે મશાલવાળાઓ, ભાલાવાળાઓની સાથે ભાલાવાળાઓ, ઋષ્ટિવાળાઓની સાથે ઋષ્ટિવાળાઓ અને પ્રાસવાળાઓની સાથે પ્રાસવાળાઓ લડવા લાગ્યા. તે સમયે મુદ્ગરવાળાઓની સાથે મુદ્ગરવાળાઓ ગદાવાળાઓની સાથે ગદાવાળાઓ, સાંગવાળાઓની સાથે સાંગવાળાઓ અને ત્રિશૂળવાળાઓની સાથે ત્રિશૂળવાળાઓ યુદ્ધ ખેલવા માંડયા. ત્યાં પ્રાસવાળાઓની સાથે પ્રાસવાળાઓ, ફરશીવાળાઓની સાથે ફરશીવાળાઓ, લાકડીવાળાઓની સાથે લાકડીવાળાઓ અને પથરાવાળાઓની સાથે પથરાવાળાઓ રણભેટ લેવા માંડયા. ત્યારે પાશવાળાઓની સાથે પાશવાળાઓ, ખીલાવાળાઓની સાથે ખીલાવાળાઓ, છરીવાળાઓની સાથે છરીવાળાઓ અને ભિંદીપાલવાળાઓની સાથે ભિંદીપાલવાળાઓ ઝૂઝવા લાગ્યા. તે વખતે વજ્રમુષ્ટિથી લડનારાઓ સાથે વજ્રમુષ્ટિથી લડનારાઓ, અંકુશવાળાઓની સાથે અંકુશવાળાઓ, હળવાળાઓની સાથે હળવાળાઓ અને ત્રિશૂળવાળાઓની સાથે ત્રિશૂળવાળાઓ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ત્યાં લોઢાની કાળી સાંકળોવાળાઓની સાથે તેવી રીતે સાંકળોવાળાઓ અને લોઢાની કાળી જાળવાળાઓની સાથે તેવી જાળવાળાઓ લડવા લાગ્યા. કલ્પાંતસમયને લીધે ક્ષોભ પામેલા સમુદ્રનાં મોજાંઓ જેમ સામસામાં અથડાય, તેમ એ વીર લોકો ત્યાં કોપ કરીને પરસ્પર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ફર્યા કરતાં ચક્રોરૂપી ચકરીઓવાળું બાણોરૂપી ઘોર પવનવાળું અને શસ્ત્રોરૂપી ભ્રમણા કરતા મગરોવાળું આકાશ જાણે પ્રલયકાળના સમુદ્રની પેઠે તે સમયે શોભી રહ્યું હતું. એ અંતરિક્ષરૂપી સમુદ્રમાં આયુધોરૂપી કલ્લોલો ઊછળી રહ્યા હતા અને તેથી પક્ષીઓરૂપી જળચરો વ્યાકુળ થઈ ગયાં હતાં એવો એ અંતરિક્ષરૂપી સમુદ્ર દેવતાઓને પણ દુસ્તર થઈ પડયો હતો. પોતપોતાની સેનાઓની મધ્યમાં ઊભા રહીને વિદુરથરાજાએ તથા સિંધુરાજાએ એવી ગોઠવણ કરી હતી કે, તેથી વિદ્યા, બુદ્ધિ, બળ, શૌર્ય, અસ્ત્રો, ઘોડાઓ, રથો અને ધનુષ્યો એ આઠ સાધનોની દિવ્ય સંપત્તિવાળા બંને સૈન્યના લોકોમાંથી અર્ધા લોકો યુદ્ધ કર્યા વિના ઊભા રહે અને અર્ધા લોકો આવેશપૂર્વક દ્વંદ્વયુદ્ધ કરે. લીલાના પતિ પદ્મરાજના અવતારરૂપ વિદુરથરાજાના પક્ષમાં તેના તાબાના મધ્યદેશ આદિ દેશોમાંથી જે જે દેશનાં રાજાએ મદદ માટે આવ્યા હતા તે જણાવવા માટે અને તે તે દેશો કઈ દિશાઓમાં છે તે જણાવવા માટે, હું દિશાઓનાં અને દેશોનાં નામ કહું છું, તે તમે સાંભળો. કોસલ, કાશી, માગધ, મૈથિલ, ઉત્કલ, મેખલ, કર્કર, મુદ્રગ, સંગ્રામશૌંડક, મુખ્ય, હિમ, રુદ્રમુખ્ય, તામ્રલિપ્ત, પ્રાગ્જ્યોતિષ, વાજિમુખ, અંબષ્ઠ, પુરુષાદક, વર્ણકોષ્ઠ, વિશ્વોત્ર, આમમીનાશન, વ્યાઘ્રવક્ત્ર, કિરાત, સૌવીર અને એકપાદક એટલા દેશો અને માલ્યવાન, શિબિ, અંજન, વૃષલ, ધ્વજ, પદ્માન્ય તથા ઉદયાચળ એ પર્વતો પૂર્વ દિશામાં તેના તાબામાં હતા. ચેદિ, વત્સ, દાશાર્ણ, અંગ, વંગ, ઉપવંગક, કલંક, પુંડ્ર, જઠર, વિદર્ભ, મેખલ, શબરાનન, વર્ણ, કર્ણાત્રી, પુરપૂરક, કંટકસ્થળ, દીપકકોમળ, કર્ણાંધ્ર, ચૌલિક, ચાર્મણ્વત્, કાકક, હેમકુડ્ય, શ્મશ્રુધર, બલિગ્રીવ, મહાગ્રીવ, કિષ્કિંધ અને નલિકેર એટલા દેશો અને વિંધ્યાચળ આદિ પર્વતો અગ્નિ ખૂણામાં તેના તાબામાં હતા. વિંધ્યાચળ, કુસુમાપીડ, મહેન્દ્ર, દુર્દર, મલય તથા સૂર્યવાન એટલા પર્વતો તેમ જ રાજ્યસમૃદ્ધિક, અવંતી, શાંબવતી, દશપૂર, કથા, ચક્ર, રોષિકાતુર, કચ્છપ, વનવાસ, ઉપગિરિ, ભદ્રાગિરિ નાગર, દંડક, ગણરાષ્ટ્ર, નૃરાષ્ટ્ર, સાહ, શૈવ, ઋષ્યમૂક, કર્કોટ, વનબિંબિલ, પંપાનિવાસી, કરક, કર્કવિરક, સ્વરિક, યાસિક, ધર્મપત્તન, પંજિક, કાશિક, તૃણખલ્લૂલ, યાદ, તામ્રપર્ણક, ગોનર્દ, કનક, દીનપત્તન, તામ્રીક, દંભરાકીર્ણ, સહકારેણક, વૈતુંડક, તુંબવન, લાજિત દીપકર્ણિક, કર્ણિકાભ, શિબિ, કોંકણ, ચિત્રકૂટક,

કર્ણાટ, મંટવટક, મહાકટકિકા, આંધ્ર, કોલગિરિ, આવંતિક, વિચોરિક, ચંડાયત્ત, દેવનક, ક્રૌંચ, વાહ, શિલા ક્ષારોદ, ભોનંદ, મર્દન, મલય, ચિત્ર-કુટશિખર, અને લંકા, એટલા દેશો દક્ષિણ દિશામાં એ લીલાના પતિ વિદુરથના તાબામાં હતા. મહારાજ્ય, સુરાષ્ટ્રક, સિંધુ, સૌવીર, શૂદ્ર, આભિર, દ્રવીડ, કીટક, સિદ્ધખંડ, કાલિરુહ, બાહલીક, માર્ગણ, વંત, ધૂમ્ર, તુંબક, લાજગણ, ગિરિવાસી, અખિધતોક અને નિયુત એટલા દેશો અને હેમગિરિ, રૈવતક, જયકચ્છ તથા મયવર એટલા પર્વતો નૈઋત્ય ખૂણામાં એ લીલા-ના પતિના રાજ્ય તળે હતા. પર્વતોમાં યવન લોકો જ રહેતા હતા. હવે વિદુરથ રાજાના શત્રુ સિંધુરાજના રાજ્ય નીચે જે દેશો હતા તેમનાં નામો કહું છું તે સાંભળો. મણિમાન, કુશપર્ણ, વન, અર્કહિ, મેઘભવ, ચક્રવાન, અસ્તાચળ, મોતીમય તથા મણિમય પૃથ્વીવાળો મહેન્દ્ર અને સેંકડો નાના પર્વતોથી વીંટાયેલો રથાશ્વ એટલા મોટા પર્વતો અને દર્ભના તથા બ્રાહ્મણોના કાળરૂપ પંચજન, ભારક્ષતથ, પારક, શાંતિક શૈબ્ય, સ્મરક, યાચ્છ, ગુરુત્વ, નિયમ, હૈહય, સુહ્મ, ગાય, તાજિક, કણક, દક્ષિણના તથા ઉત્તર-ના કતક દેશના પડખાના એકર્ક, ગિરિપર્ણ તથા અવમ એટલા દેશો પશ્ચિમ દિશામાં તેના રાજ્ય તળે હતા. પશ્ચિમ દિશાના એ ઘણાખરા દેશો ધર્મ-ની મર્યાદાઓથી રહિત અને મ્લેચ્છજાતિના જ નિવાસરૂપ હતા. સઘળા દેશો પછી બસો યોજન-ની નિર્જન પૃથ્વી અને તે પછી ઉપર કહેલા 'મહેન્દ્ર' અને 'રથાશ્વ'નામના બે પર્વતો હતા. એ પર્વતો પછી ભયંકર મહાસમુદ્ર હતો અને તે સમુદ્રને કિનારે 'પારિયાત્ર' નામનો પર્વત હતો. એ સઘળું એ રાજ્યના તાબામાં જ હતું. ગિરિમતિ, વેણુપતિ, નરપતિ, ફલ્ગુણક, માંડવ્ય, અનેકનેત્રક, પુરુકુંદ, પાર, ભાનુમંડળ, ભાવન, વન્મિલ, નલિન, જેમાં રહેનારાઓનાં કેશ, અંગો તથા બાહુઓ લાંબાં થાય છે એવો દીર્ઘદેશ રંગ, સ્તનિક, અન્ય, ગુરુહ, ચલુક અને ગાયોને, બળદોને તથા સંતાનોને ખાઈ જનારી સ્ત્રીઓનો દેશ (સ્ત્રીરાષ્ટ્ર), એટલા દેશો વાયવ્ય ખૂણામાં તેના રાજ્ય નીચે હતા. હિમાલય, ક્રૌંચ, મધુમાન, કૈલાસ, વસુમાન અને મેરુ એટલા પર્વતો અને મદ્ર, વારેવ, યૌધેય, માલવ, શૂરસેનક, રાજ્ય, અર્જુનાતનય, ત્રિગર્ત, એકપાદ, શૂદ્ર, મવલ, સ્વસ્તવાસી, અબળ, પ્રબળ, શાક, ક્ષેમધૂર્તિ, દશધાન, ગાવસન્ય, દંડ, હન્યસન, ધાનક, સરક, વાટધાન, અંતરદ્વીપ, ગાંધાર, અવંતિ સુર, તક્ષશિલા, વીલવ, ગોધતી, પુષ્કરાવર્તના પેટામાં આવેલો યશોવતી, નાભિમતી, તિક્ષા, કાલવર, કાહનગર, સુરભૂતિપુર, રતિકાદર્શ, અંતરાદર્શ, પિંગલ, પાંડવ્ય, યામુન, યાતુધાનક, માનવ, નાંગન, હેમતાલ અને સ્વસ્વમુખ એટલા દેશો ઉત્તર દિશામાં તેના રાજ્ય નીચે હતા. એ દેશો પછી ઉપર કહેલા હિમાલય, વસુમાન, ક્રૌંચ અને કૈલાસ એ ચાર પર્વતો હતા. તે પછી જનવસ્તી વિનાની આઠ હજાર યોજન-ની પૃથ્વી આદિ હતી. કાલુત, બ્રહ્મપુત્ર, કુણિંદ, ખદિન, માલવ, રંધ્રરાજ્ય, વન, રાષ્ટ્ર, કેદવસ્વ, સિંહપુત્ર, વામન, સાવાકચ્ય, અપલ, વહ, કમિર, દરદ, અભિસાસદ, જાર્વાક, પલોલ, કુલિ, કૌતુક, કિરાત, યામુપાક અને દીન એટલા દેશો ઈશાન ખૂણામાં તેના રાજ્ય નીચે હતા. તે પછી એ દિશા-માં સોનાની પૃથ્વી, તે પછી ઘણી શોભાવાળી દેવસ્થળના ઉપવનની પૃથ્વી, તે પછી વિશ્વાવસુનું ઉત્તમ મંદિર, તે પછી કૈલાસની પૃથ્વી અને તે પછી વિદ્યાધરોનાં તથા દેવતાઓનાં વિમાન જેવી પૃથ્વીવાળો 'મંજુવન' નામનો પર્વત હતો. ૧-૬૭

देवस्थलोपवनभूस्तदनूदिमश्रीविश्वावसोस्त-दनु मंदिरमुत्तमं च। कैलासभूस्तदनु मंजुवनश्च शैलो विद्याधरामरविमानसमानभूमिः ॥६७॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો
લીલા આખ્યાન સંબંધી 'જનપદ વર્ણન'
નામનો સર્ગ ૩૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૭ મો*

દ્વંદ્વયુદ્ધમાં યોદ્ધાઓનો જય-પરાજય

वसिष्ठ उवाच

रणे रभसनिर्लूननरवारणदारुणे ।
अहं पूर्वमहं पूर्वमिति वृंदानुपातिनि ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ રણસંગ્રામમાં માણસો તથા હાથીઓ તુરતાતુરત કપાઈ જવાથી દારુણતા જામી રહી હતી અને યોદ્ધાઓ 'હું પહેલો, હું પહેલો' એમ બોલીને સૈન્યો ઉપર તૂટી પડતા હતા. ત્યારે જેમ પતંગિયાં અગ્નિમાં જોશભેર પડીને ભસ્મ થઈ જાય છે, તેમ ઉપર કહેલા અને બીજા યોદ્ધાઓ પ્રયત્નપૂર્વક એ રણઅગ્નિમાં પડીને ખાખ થઈ જતા હતા. આ યુદ્ધમાં વિદૂરથ રાજાના પક્ષમાં મધ્યદેશની અંદરના બીજા પણ કેટલાએક દેશોના રહેવાસીઓ હતા. એમનાં નામો મેં તમને કહ્યાં નથી, તો તે હું કહું છું તમે સાંભળો. તદ્દેહિક, શૂરસેન, ગુડ, અશ્વધ, નાયક, ઉત્તમજ્યોતિ, ભદ્ર, મદ્ર, માધ્યમિક આદિ, સાલૂ, કાકોદ્ય, માલાસ્ય, દૌર્જય, પિપ્પલાયન, માંડવ્ય, પાંડુનગર, સૌગ્રીવાદ્ય, ગુરુગ્રહ, પારિયાત્ર, કુરાષ્ટ્ર, યામુન, ઉદુંબર, રાજ્યાક્ષ, ઉજ્જીહાન, કાલકોટિક, માથુર, પાંચાલ, ધર્મારણ્ય, ઉત્તરદક્ષિણ, પાંચાલક, કુરુક્ષેત્ર અને સારસ્વત ઇત્યાદિ દેશોના ઘણાઘણા લોકો વિદુરથ રાજાના સૈન્યમાં હતા. ત્યાં કુંતિદેશના અને પાંચનદ દેશના લોકોએ ફેંકેલાં વસ્ત્રોથી ભાંગી જતી અને ધ્રૂજી ઊઠતી અવંતિદેશના રથોની પંક્તિ ભૈરવજપના ખાડામાં પડીને નાશ પામી ગઈ. વસ્ત્રવતીના રહેવાસીઓએ કાપી નાખેલા અને ધરતી પર પડેલા કોશબ્રહ્માવસાનના રહેવાસીઓને મદોન્મત્ત હાથીઓએ કચરી નાખ્યા દાસપુરનાં રહેવાસીઓનાં ઉદર તથા માથાંઓ શસ્ત્રોથી વીંધાઈ ગયાં હતાં અને બાણક્ષિતિના રહેવાસીઓએ એક યોજન સુધી પાછળ દોડીને તેમને દબાવીને પાણીના ધરામાં ડુબાડી દીધા હતા. ઉદર ફાટી જવાથી નીકળી પડેલાં આંતરડાંઓ વડે વીંટાઈ ગયેલા શાંતિકદેશના રહેવાસીઓ જડ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા અને રાત્રિમાં પિશાચોએ તેમને ચાવી ખાધા. સંગ્રામરૂપી યજ્ઞમાં દીક્ષા પામેલા અને ભારે સિંહનાદ કરતા ભદ્રગિરિના રહેવાસીઓએ મરગના રહેવાસીઓને પૃથ્વીના જળભરેલા ખાડાઓમાં કાચબાઓની પેઠે નાખી દીધા. દંડિકાનગરીના રહેવાસીઓ મહાન શત્રુઓને ભગાડનારા હતા, છતાં ત્યાં પોતે જ ભાગી રહ્યા હતા. પવનો જેમ 'વાતપ્રેમી' હરણાંને દોડાવે છે તેમ હૈહયોએ એ દંડિકનગરીના નિવાસીઓને દોડાવ્યા. હાથીઓના દંતૂશળોથી ભેદાયેલા અને શત્રુઓનો સંહાર કરનારા દરદના રહેવાસીઓને લોહીની નદી જાણે ઝાડનાં પાંદડાંઓની પેઠે તાણી ગઈ. બાણોએ ભેદી નાખેલા અને શિથિલ જીવિતોવાળા વૃદ્ધ ચીના લોકોએ પોતાનાં શરીરોને ભારરૂપ સમજીને સમુદ્રમાં પડતાં મૂક્યાં. કર્ણાટક પ્રદેશના પ્રબળ યોદ્ધાઓએ ઉડાવેલા ભાલાઓના પરિણામે જેમનાં માથાં ઝટકાઈ ગયાં હતાં, તે નલદનિવાસી શૂરલોકો, પ્રાતઃકાળમાં જેમ તારાઓ વીંખાઈ જાય તેમ ત્યાં વીંખાઈ ગયા. મગરોના સમૂહ સરખા મોટામોટા હાથીઓએ જ્યારે વેગથી શસ્ત્રોનો નાશ કરી નાખ્યો, ત્યારે દશકના તથા શકના રહેવાસી લોકો પરસ્પરના ચોટલાઓ પકડી લડવા લાગ્યા અને ગર્જનાઓ કરવા મંડયા. જેમ નેતરના મૂળમાં રહેનારાં માછલાં કાદવમાં ખૂંપી જાય, તેમ પાશના રહેવાસી લોકોએ નાખેલી સાંકળોરૂપી જાળોથી ભય પામેલા દશાર્ણના રહેવાસી લોકો લોહીના કાદવમાં ખૂંપી ગયા. રણમાં તંગણદેશના રહેવાસીઓનાં ઊંચા ખડ્ગોએ તથા સેંકડો ખીલાઓએ ગુજરાતના રહેવાસીઓનો નાશ કર્યો અને તેમની સ્ત્રીઓના કેશનું મુંડન કર્યું. શસ્ત્રો ઊંચાં કરીને ઊભા રહેલા લોકોના સૈન્યમાંથી બહાર નીકળેલા અને વીર

* આ સાડત્રીસમા સર્ગમાં મધ્ય દેશના અંદરના દેશોનાં નામો અને દ્વન્દ્વ યુદ્ધમાં તે તે દેશના રહેવાસી લોકોનો જય—પરાજય કહેવામાં આવશે.

લોકોનાં શસ્ત્રોની કાંતિઓરૂપ વીજળીઓથી મેઘ જેવા લાગતા તે નિગડદેશના રહેવાસીઓએ, જાણે વનો ઉપર ધારા કરતા મેઘોની જેમ ગુહ દેશના રહેવાસીઓ ઉપર બાણધારા કરી. જેમ બળદોનું ટોળું લીલા ખડો ઉપર પડે, તેમ શત્રુઓ ભુશુંડીઓના મંડળના પ્રકાશથી કાળા થયેલા સૂર્યના ઉત્પાતરૂપ સમજીને અત્યંત ત્રાસ પામેલ. આભીરદેશના રહેવાસીઓ ઉપર તૂટી પડયા. સુંદર સુવર્ણની પેઠે શોભતી 'તામ્ર' નામના યવનોની લડતી સેનાને ગૌડદેશના યોદ્ધાઓએ નખો મારીને અને કેશો ખેંચીને જ તોડી નાખી. ભાસક દેશના રહેવાસીઓએ તંગણદેશના રહેવાસીઓને યુદ્ધમાં પર્વતોને પણ તોડી નાખનાર તથા શબ્દ કરતાં અસંખ્ય ચક્રો મૂકીને કાપી નાખ્યા અને તેમના ટુકડાઓને કંક પક્ષીઓનાં તથા ગરંજ પક્ષીઓનાં ટોળાંઓમાં વેરી દીધા. ગૌડલોકો લાકડીઓ ઉછાળી રહ્યા હતા અને તેથી ત્યાં ગુડગુડ શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. એ સાંભળીને ગાયોની પેઠે રાંક થયેલા ગાંધારદેશના રહેવાસીઓ પણ દ્રવિડના રહેવાસીઓની પેઠે ભાગી ગયા. પર્વતોમાંથી નીચે ઊતરતા, આકાશમાં ચાલતા, સમુદ્રની પેઠે શોભતા અને કાળાં કપડાં પહેરવાવાળા શકલોકોના સમૂહે ધવલ વસ્ત્રવાળા પારસીઓને રાત્રિના અંધકારની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરી. એ ઈરાની લોકોરૂપી હિમાલયનાં શિખરો ઉપર શક(તાતારી)લોકોનાં આયુધો પડતાં હતાં, ત્યારે મંદરાચલના ધમાકાથી જેનાં ઊજળાં દૂધ ઊછળી રહ્યાં હતાં, એવા ક્ષીરસમુદ્રમાં તે જાણે મંદરાચલનાં વનો હોય તેમ શોભી રહ્યાં હતાં. ધરતી પર ઊભેલા લોકો શસ્ત્રોના જે સમૂહને આકાશમાં ઊછળતા મેઘ જેવા દેખતા હતા, તે શસ્ત્રોના સમૂહને સ્વર્ગમાં ઊભેલા લોકો સમુદ્રમાં ઊછળતા મોટા તરંગ જેવા દેખાતા હતા. એ સમયમાં આકાશરૂપી વન ધોળાં છત્રોથી જાણે હજારો ચંદ્રવાળું થયું હોય, બાણોના સમૂહોથી જાણે તીડોથી વ્યાપ્ત થયું હોય અને સાંગોથી જાણે અવકાશ વગરનું થયું હોય એવું જોવામાં આવતું હતું, કેકયદેશના અને કંકણદેશના લોકોએ યુદ્ધના સમયમાં મદિરાપાન કર્યું હતું અને તેમણે ભારે કોલાહલ કરતા શત્રુઓનાં માથાંઓને ઉડાવીને કંકપક્ષીઓને ખવડાવી દીધાં હતાં. અંગદેશના યોદ્ધાઓએ કિકિયારીથી જ કિરાતદેશની સેનાઓરૂપ કુનારીઓના મનોરથનો ભુક્કો કાઢી નાખ્યો હતો અને ભૈરવોની પેઠે ગર્જના કરી હતી. કાશદેશના લોકો અદૃશ્ય રીતે માયાથી પક્ષીઓ બન્યા અને ઉગ્ર પવનો જેમ ધૂળને ઉડાડી દે છે, તેમ તેમણે પાંખોથી તદ્દેહકદેશના રહેવાસીઓને ઉડાડી દીધા. જેમણે શત્રુઓને અત્યંત તોડી નાખ્યા હતા એવા નાર્મદદેશના રહેવાસીઓએ ઘેલા થઈ જઈને રણમાં પોતાનાં શસ્ત્રોને તથા વસ્ત્રોને ફગાવી દીધાં હતાં અને તેઓ બીજા લોકો હાંસી કરે એવી રીતે નાચવા લાગ્યા હતા, હસવા લાગ્યા હતા તેમ જ ગાવા લાગ્યા હતા. જ્યાં રણકતી ઘૂઘરમાળાવાળી સાંગોની વૃષ્ટિ થવા માંડી, ત્યાં સાલ્વદેશના યોદ્ધાઓએ તેને બાણોરૂપ પવનથી તરત ઉડાવી દીધી અને તેના ઝીણા ઝીણા ટુકડાઓ કરી નાખ્યા. ભાલાંઓને ફેરવતા કુંતિદેશના યોદ્ધાઓએ જેમને કાપી કચરીને શબરૂપ કર્યા હતા, તે શૈબ્ય દેશના યોદ્ધાઓ સ્વર્ગમાં જવાના સમયે વિદ્યાધરો જેવા જણાતા હતા. ધરતીને પગ તળે ચાંપી રાખનારી તે ધીરતાવાળી અહીનદેશની સેનાએ માત્ર ચાલવાનો ડોળ દેખાડીને જ પાંડુનગરના લોકોને લૂંટી લીધા. જેમ હાથીઓ વૃક્ષોને ભાંગી નાખે, તેમ પાંચનદદેશના મત્ત યોદ્ધાઓએ ભાલાઓથી, હાથીઓના દાંતોથી અને વૃક્ષોથી પ્રબળ યુદ્ધ કરતાર તદ્દેહકદેશના લોકોને ભાંગી નાખ્યા. તીપદેશના યોદ્ધાઓએ ચક્રોથી તથા કરવતોથી ઘોડાઓ સહિત કાપી નાખેલા અને તેથી ધરતી પર પડેલા બ્રહ્મવત્સનક દેશના યોદ્ધાઓ ધરતી પર પડેલાં પ્રફુલ્લિત વૃક્ષોની પેઠે શોભવા લાગ્યા. જઠરદેશના યોદ્ધાઓએ કુહાડાઓથી શ્વેતકાક દેશના મુખ્યરૂપ સૈન્યને કાપી નાખ્યું અને પડખામાં ઊભેલા ભદ્રદેશના રાજાએ

બાણોરૂપ અગ્નિથી જઠરદેશના યોદ્ધાઓને બાળી નાખ્યા. બંધનના સ્તંભો નહિ છતાં પણ કાષ્ઠ-યોધદેશના સૈન્યમાં બંધાઈ ગયેલા માતંગજ દેશના યોદ્ધાઓરૂપ બુઢ્ઢા હાથીઓ જેમ અગ્નિમાં કાષ્ઠો લય પામી જાય તેમ યુદ્ધમાં લય પામી ગયા. ત્રિગર્તદેશના યોદ્ધાઓએ પકડેલા મિત્ર-ગર્તદેશના યોદ્ધાઓ શરીરના ઉપલા ભાગથી ખડતી પેઠે આમતેમ વળી ગયા અને જાણે પાતાળના છેડામાં ભાગી જવા માગતા હોય તેમ તેઓ ઊંધે માથે ઢળી પડયા. જેમ મંદ-શકિતવાળા બુઢ્ઢા હાથીઓ કાદવમાં ખૂંચી જાય, તેમ મંદશકિતવાળા વનિલદેશના યોદ્ધાઓ મંદમંદ પવનથી હાલતા સમુદ્રની જેમ શોભી રહેલા તે માગધ સૈન્યમાં ખૂંચી ગયા. જેમ તડકાઓ માર્ગમાં વીંખાઈ ગયેલાં પુષ્પોના સુકુમારપણાને હરી લે, તેમ ચેદિદેશના યોદ્ધાઓએ રણભૂમિમાં ઊભેલા તંગણદેશના યોદ્ધાઓની ચેતનાને હરી લીધી. પૌરવદેશના યોદ્ધાઓની ગર્જનાને સાંખી નહિ રહેતા અને કાળ જેવા પરાક્રમવાળા કોસલ-દેશના વીર યોદ્ધાઓ પૌરવલોકોએ કરેલી ગદા-ઓની, પ્રાસોની, બાણોની અને સાંગોની અતિ-વૃષ્ટિથી કાયર થઈ ગયા. જેમ પર્વતમાં પરવાળાંનાં વૃક્ષો કંપે, તેમ પૌરવલોકોના ભાલાઓથી અંગો કપાઈ જતાં પણ આશ્ચર્ય નહિ પામતા અને ઘાટા લોહીથી ઊગતા સૂર્ય જેવા લાગતા તે કોસલલોકો રણભૂમિમાં કંપવા લાગ્યા. જેમ પવન-થી કંપેલા અને ભ્રમરોના સમૂહોથી વીંટાયેલાં વાદળાં આકાશમાં ભ્રમણ કરે, તેમ બાણોના ઓઘથી કંપેલા અને મોટાંમોટાં શસ્ત્રોથી વીંટા-યેલા કોસલલોકો યુદ્ધભૂમિમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા. એ લોકોના ગર્જના કરતા ગજો બાણોરૂપી ધારા-ઓને ધરનારા હોવાને લીધે મેઘ જેવા લાગતા હતા. બાણોરૂપી ઊનથી પૂર્ણ હોવાને લીધે ઘેટાઓ જેવા લાગતા હતા, બાણોરૂપી પાંદડાંથી વીંટાયેલા હોવાને લીધે વૃક્ષો જેવા લાગતા હતા અને તેઓ ઘૂમરીઓ ફરવા લાગ્યા હતા. 'વન-રાજ' નામના દેશના રહેવાસી યોદ્ધાઓરૂપી જરાથી જીર્ણ થયેલા 'કંદાકસ્થળ' નામના દેશ-ના યોદ્ધાઓ અત્યંત ખેંચાવાને લીધે કાચા તાંતણાઓની પેઠે તૂટી ગયા. રથોનાં પૈડાં લોહી-ના ખાડાઓમાં ખૂંચી જતાં હતાં, એટલે એમ વાદળાંઓ વનના પહાડો ઉપર તૂટી પડે, તેમ ઘણા ઘણા લોકો તે રથો ઉપર તૂટી પડતા હતા. ઘણી જનતાના સમૂહો એકઠા થવાથી એ રણભૂમિ વન જેવી થઈ ગઈ હતી. તેમાં શાલદેશના તથા તાલદેશના યોદ્ધાઓ હસ્તો કપાઈ જવાને લીધે તાડ જેવા અને મસ્તકો કપાઈ પડવાને લીધે ઠૂંઠાના સમુદાય જેવા દેખાવા લાગ્યા. મત્ત યૌવન-વાળી અને ઉત્તર વીર પુરુષોને પ્રાપ્ત થયેલી નંદનવનની અપ્સરાઓ આનંદથી મેરુપર્વતનાં વનોમાં અને ઉપવનોમાં ગાયન કરવા લાગી. આનંદના ઊંચા શબ્દો કરતું સૈન્યરૂપી વન જ્યાં સુધી તેમાં સામા પક્ષરૂપ પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળા પહોંચી ન હતી, ત્યાં સુધી જ શોભા પામ્યું. પિશાચોની પેઠે અનેક રૂપો ધરનારા કામરૂપ આદિ દેશોના રહેવાસીઓની સાથે રણમાં ભેટેલા, કપાઈ ગયેલા અને તેમનાં ભૂતોએ જેમનાં શસ્ત્રો હરી લીધાં છે એવા દશાર્ણદેશના યોદ્ધાઓ જેમ વાછડાંઓ નાના છોડવાઓને પાડીને ભાગી જાય, તેમ આડા ઊભેલ કર્ણદેશના યોદ્ધા-ઓને પાડીને ભાગી ગયા. 'તાજિગીષવન' નામના દેશના યોદ્ધાઓના સામર્થ્યથી જેમના ધણીનો નાશ થઈ ગયો હતો, એવા કાશીદેશના યોદ્ધાઓ જેમ ગ્રીષ્મઋતુના સામર્થ્યથી કમળો કાંતિરહિત થઈ જાય, તેમ કાંતિરહિત થઈ ગયા. મેશલદેશના યોદ્ધાઓએ નુષાકદેશના યોદ્ધાઓને બાણોથી, સાંગોથી, તલવારોથી અને મુદ્ગરોથી ઢાંકી દીધા. નરકદેશના યોદ્ધાઓએ કટકચ્છલ દેશના યોદ્ધાઓને ઝૂડી નાખ્યા એટલે તેઓ નાસી જ ગયા. પ્રસ્થવાસ દેશના યોદ્ધાઓએ રણભૂમિમાં ઊભા રહીને કૌંતક્ષેત્ર દેશના યોદ્ધા-ઓને ઘેરી લીધા, એટલે તે યોદ્ધાઓ ખલ પુરુષોએ દબાવેલા ગુણોની પેઠે અત્યંત આશ-કત થઈ ગયા. જેમ કમળોને વીણનારા પુરુષો

હાથો વડે સરોવરમાંથી કમળોને તોડીને તરત નાસી જાય તેમ દ્વિપદેશના યોદ્ધાઓ ભાલાઓ વડે બાહુધાનદેશના યોદ્ધાઓનાં માથાંઓને કાપીને ક્ષણમાત્રમાં તરત નાસી ગયા. જેમ ઉત્તમ પંડિતો આખા દિવસ સુધી વાદવિવાદનો શાસ્ત્રાર્થ ચલાવ્યા છતાં પણ ગભરાઈ જાય નહિ અને હારે પણ નહિ, એ રીતે સરસ્વતી નદીના તીરે રહેનારા સુભટો, સાયંકાળ સુધી સંગ્રામ કર્યા છતાં પણ ગભરાયા નહિ અને પરાજય પણ પામ્યા નહિ. શત્રુઓએ ખર્વગ દેશના ક્ષુદ્ર યોદ્ધાઓને નસાડયા હતા, છતાં જેમ ઠંડા થવા આવેલા અગ્નિઓ પાછાં લાકડાં મળવાથી પરમ તેજ પામે છે, તેમ તેઓ પાછી લંકાના રાક્ષસોની સહાય મળવાથી પરમ તેજ પામ્યા. હે રામ! એ મોટા યુદ્ધનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવાને બે હજાર જીભોવાળા શેષનાગ પણ સમર્થ નથી, તો પછી હું એક જીભવાળો તો કેટલુંક વર્ણન કરી શકું? હું તો એ વર્ણન કરતાં સાચે જ ગભરાઈ ગયો છું.

कियदाख्यायत एतजिह्वानिचयैः किलाल-माकुलितः । वासुकिरपि वर्णयितुं न समर्थो रणवरं राम ॥५९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'યોધજયપરાજય-વર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૮ મો*

યુદ્ધથી નિવૃત્ત થતી સેના અને રણભૂમિનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

**एवमत्याकुले युद्धे सास्फोटभयसंकुले ।
आदित्ये तमसा वृत्ते चटत्कठिनकंकटे ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે જીતેલાઓના સિંહનાદોથી અને હારેલાઓના હાહાકારથી ભરેલું અતિ પ્રબળ યુદ્ધ ચાલતું હતું, ત્યારે સૂર્ય રજ આદિના અંધકારથી મંદ થઈ ગયો હતો. ત્યારે શરીરોમાંથી નીકળેલાં રુધિરોને ઢાંકનારા કવચોમાંથી રુધિરો ટપકતાં હતાં, ગોફણોમાંથી યુક્તિપૂર્વક ફેંકાતા પથરાઓની વૃષ્ટિઓ એક સ્થળમાં ઊછળતી હતી, તો બીજા સ્થળમાં પડતી હતી અને સાયંકાળ સમીપમાં આવવાથી નદીઓમાં કમળોની પંકિતઓ સંકોચ પામવા લાગી હતી. ત્યારે બાણોના આગલા ભાગો અને પાછલા ભાગો પરસ્પર મળવાથી અગ્નિના તણખાઓ ઊડતા હતા અને એ બાણોરૂપી નદીઓ ઘણે દૂર સુધી જતી હતી. તથા આવતી હતી. ત્યારે કપાઈને ઊડતાં મસ્તકોરૂપી કમળોવાળી, ચક્રરૂપી ચકરીઓવાળી અને કાંતિરૂપ તરંગોવાળી શસ્ત્ર—સમૂહરૂપી આકાશગંગાઓએ આકાશરૂપ સમુદ્રને છલોછલ કરી દીધો હતો. ત્યારે વાયુના જેવો શબ્દ કરતાં શસ્ત્રોના ઘાટા સમૂહોને, વાંદરાઓ વર્ષાઋતુનાં વાદળાં માની સૂતા હતા અને તેથી કામાતુર થઈ જતા હતા. સિદ્ધલોકો બે શસ્ત્રસમૂહોથી પોતે વચમાં કપાઈ જશે, એવી આશંકા રાખતા હતા. આ સમયમાં ત્યાં જેમ શસ્ત્રો વાગવાથી વીર પુરુષ ક્ષીણ થઈ જાય તેમ પોતાનો માત્ર આઠમો ભાગ અવશેષ રહેવાને લીધે તડકો પડી ગયો અને મધુર થયેલો તે દિવસ ક્ષીણ થઈ ગયો, અર્થાત્ સાયંકાળનો સમય થયો. ઘોડાઓ તથા હાથીઓ થાકી ગયા. સૂર્ય અસ્ત પામવાને લીધે શસ્ત્રોના ચળકાટો મંદ પડી ગયા અને દિવસના પ્રતાપની સાથે સેનાઓનો પ્રતાપ પણ મંદ થઈ ગયો. આ સમયમાં બંને પક્ષના સેનાપતિઓએ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યો અને યુદ્ધ બંધ રાખવાનું કહેવા માટે એકબીજાની પાસે દૂતો મોકલ્યા. સર્વનાં યંત્રો, શસ્ત્રો અને પરાક્રમો શ્રમને લીધે મંદ પડી ગયાં હતાં તેથી તે સમયમાં સઘળાઓએ યુદ્ધ બંધ કરવાનું સ્વીકારી લીધું. પછી જેમ ધ્રુવ ઊંચા સ્થાનમાં ચડે છે, તેમ બંને સેનાઓનો એક જણ મોટા રથની ઊંચી ધજાની પાસે કરેલા ઊંચા સ્થાનમાં ચડયો. જેમ રાત્રિકિરણોથી લાંબા લાગતા ચંદ્રને ફેરવે છે, તેમ તે બંને

* આ આડત્રીસમા સર્ગમાં સેનાઓના પાછા વળવાનું અને રણભૂમિના બીભત્સપણાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

જણાઓએ યુદ્ધ બંધ કરવાની સૂચના કરવાને માટે સઘળી દિશાઓમાં ધોળાં વસ્ત્રો ફેરવ્યાં. (અને એ રીતે યુદ્ધ બંધ કરવાની સૂચના કરી.) જેમ પ્રલયના અગ્નિથી જગત બળી જાય છે, ત્યારે 'પુષ્કરાવર્તક' નામના મેઘો ગાજવા લાગે છે, તેમ તે સમયે પડછંદાઓથી દિશાઓને વ્યાપ્ત કરનારાં દુંદુભિઓ ગાજવા લાગ્યાં. જેમ તળાવમાંથી નદીઓ ચાલે છે, તેમ નીચે પડેલાં બાણ આદિ શસ્ત્રોની કાંતિઓનો પ્રવાહ દેવલોકોથી ખાલી થયેલા આકાશમાં અટક્યા વિના ચાલવા લાગ્યો. જેમ ભૂકંપ થઈ રહ્યા પછી વનોનું કંપવું હલકું પડી જાય છે અને જેમ વર્ષા ઋતુ પૂરી થતાં સમુદ્રનું ઊછળવું ધીમું પડી જાય છે, તેમ ત્યાં યોદ્ધાઓના હસ્તોરૂપી વૃક્ષોનું ચલન ધીરે ધીરે ધીમું પડી ગયું હતું. જેમ પ્રલયસમુદ્રમાંથી જળનો સમૂહ પ્રલયને અંતે ચારે દિશાઓમાં નીકળી જવા લાગે છે, તેમ ત્યાં બંને સૈન્યો રણભૂમિમાંથી નીકળી જવા લાગ્યા. મંદરાચળ નીકળી જવાથી જેમ ક્ષીરસાગર શાંતિ પામ્યો હતો, તેમ ધૂમાધૂમ કરતાં અટકેલાં બંને સૈન્યો ધીરે ધીરે શાંતિ પામવા લાગ્યાં. રણભૂમિ ક્રમેક્રમે થોડીવારમાં ખાલી થઈ ગઈ, તેથી તે પૂતનાના પેટ જેવી ભયંકર અને અગસ્ત્યે ખાલી કરેલા સમુદ્ર જેવી શૂન્ય થઈ ગઈ. એ રણભૂમિમાં શબોના ગંજના ગંજ પડયા હતા અને ઘણી ઘણી લોહીની નદીઓ વહી જતી હતી. જેમ વનમાં તમરાંઓ ચિચિયારી કરે છે, તેમ ત્યાં મરેલાઓનાં સંબંધીઓ ચિચિયારી કરતાં હતાં. લોહીની ચાલતી નદીઓમાં તરંગોની ઘૂઘવાટી જામી રહી હતી. અને અધમૂએલાં માણસો વ્યગ્ર થયેલા જીવતા માણસોને ચીસો પાડીને બોલાવતા હતા. મૂએલાંઓનાં અને અધમૂએલાંઓનાં શરીરોમાંથી લોહીના ધોધ નીકળ્યા કરતા હતા. ત્યાં જીવતા માણસોની પીઠ ઉપર પડેલાં શબો પીઠના ચાલવાથી હાલતાં હતાં અને પોતાના સજીવનપણાંની ભ્રાંતિ ઉપજાવતાં હતાં. મોટાંમોટા હાથીઓનાં શબોના ગંજા ઉપર વાદળાંઓ મેઘની ભ્રાંતિથી બેસતાં હતાં, વીખરાયેલા રથોના સમૂહો પડેલા હોવાને લીધે ત્યાં વાયુથી કંપેલાં વૃક્ષોવાળા વનના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. ચાલતી લોહીની નદીઓના વેગથી ત્યાં હાથીઓ અને ઘોડાઓ તણાતા જણાતા હતા. બાણોનાં, સાંગોના, ઋષ્ટિઓના, મુસળોના, ગદાઓના, પ્રાસોના અને તલવારોના સમૂહથી ત્યાં કેટલીક સાંકડાશ થઈ રહી હતી. પૃથ્વીના ભાગો પલાણોથી, અંગરખાંઓથી, કમરપટાઓથી અને બખ્તરોથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યા હતા અને શબોનાં શરીરો ધજાઓનાં વસ્ત્રોથી તથા ચામરરૂપ વસ્ત્રોથી ઢંકાઈ રહ્યાં હતાં. ઊંચી થયેલી ફણો જેવાં અને ઉઘાડાં મોઢાંવાળાં માથાઓરૂપી કુંજમાં પેસીને પવન સુસવાટા કરતો હતો. ત્યાં શબોરૂપી પરાળના ઢગલામાં પિશાચો સૂતેલા જોવામાં આવતા હતા. મુકુટોના, હારોના અને બાજુબંધોના પ્રકાશથી ત્યાં હજારો ઇન્દ્રધનુષોના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. કૂતરાઓ અને શિયાળિયાઓ ત્યાં પોતાના આગલા પગો વડે આંતરડાંઓની લાંબી અને જાડી દોરીઓને ખેંચતાં હતાં. ઉઘડી ગયેલા દાંતવાળા કંઠપ્રાણ થયેલા માણસો લોહીના કચરાઓમાં પડયા પડયા કણાંજતા હતા. અને જીવતા માણસોરૂપી દેડકાંઓ રુધિરના કાદવમાં ડૂબી રહ્યાં હતાં. ત્યાં નીકળી પડેલી હજારો આંખો પાઘડીમાં કરેલા રંગના બુટ્ટાઓ જેવી લાગતી હતી અને ભય ઉપજાવનારી લોહીની સેંકડો નદીઓમાં હાથો તથા સાથળોરૂપી લાકડાંઓ તણાયે જતાં હતાં. શોકથી ચીસો પાડતાં કુટુંબીઓ મૂએલા તથા અધમૂએલા માણસોને વીંટાઈને બેઠાં હતાં. ત્યાં બાણ, આયુધ, રથ અને અશ્વો તથા હાથીઓનાં પલાણોથી જમીનનો ખાલી ભાગ પુરાઈ ગયો હતો. રણભૂમિ ઉપર નાચ કરતાં ધડોએ પોતાના બંને ભુજાઓરૂપી મંડપ વડે આકાશને પણ જાણે નીચું કરી દીધું હતું. મદ, મેદ તથા વસાની દુર્ગંધથી નાસિકાને પીડા થતી હતી અને તેમાંથી ચીકણો ભાગ નીકળતો હતો. ફાટી ગયેલાં મોઢાં-

વાળા અધમૂએલા હાથીઓ તથા ઘોડાઓ પોતાના બાકી રહેલા જીવનનો પછડાઈ પછડાઈને અંત લાવતા હતા. લોહીની ચાલતી નદીઓના તરંગોરૂપી દાંડીઓ વાગવાથી ત્યાં દુંદુભિઓ શબ્દ કરતાં હતાં. ત્યાં લોહીની સેંકડો નદીઓમાં મરેલા હાથીઓ અને ઘોડાઓરૂપી મગરો તણાયે જતા હતા અને મરી જતા માણસો પોતાના મોઢામાં આવતા લોહીના પ્રવાહને ફુત્કારીને દૂર બહાર કાઢી નાખતા હતા. થોડો થોડો જેમાં જીવ રહ્યો હતો એ, જેમનાં મોઢાં તથા આંખો બાણોથી ભરાઈ ગયાં હતાં, તેઓ વેદનાથી ચિચિયારીઓ કરતા હતા. ખરોળના અને ચરબીના ગંધવાળા પવનના સ્પર્શને લીધે વહી રહેલું લોહી ઘાટું થવા લાગ્યું હતું. સૂંઢોને ઊંચી કરીને પડેલા મોટા મોટા અધમૂઆ હાથીઓ સૂંઢોથી શબો દબાવી દેતા હતા અને સવારવિનાના હાથીઓ તથા ઘોડાઓ કૂદી કૂદીને ઊંચાં ધડોને નીચે પાડી દેતા હતા. રોતા અને ચીસો પાડતા બંધુઓના હાથોમાંથી શબો પડી જતાં હતાં અને તેથી ત્યાં લોહીનો ઓઘ ઊછળતો હતો. મરી ગયેલા સ્વામીઓનું આલિંગન કરવા જતી કુલાંગનાઓ આસપાસ પડેલાં શસ્ત્રોથી વીંધાઈને ત્યાં જ મરી જતી હતી. સેનાવાળાઓએ પોતપોતાના ઉતારાઓમાં જઈને ત્યાંથી પોતપોતાના બંધુઓના શબોને ઉપાડી લાવવા માટે ઘણા ઝડપી ખેપિયાઓને મોકલ્યા હતા અને તેઓ શબોને ઉપાડી ઉપાડીને 'આ શબો, કહેલાં માણસોનાં છે કે નહિ' એમ પરીક્ષા કરતા હતા. શબોને લેવા આવેલા યોદ્ધાઓના અનુચરો ઉતાવળને લીધે બીજા અધમૂએલા માણસોને પણ હાથ વડે ઉપાડી ઉપાડીને ફેંકતા હતા. લોહીના પ્રવાહોરૂપ સેંકડો નદીઓમાં કેશરૂપી શેવાળ, મોઢાંઓરૂપી કમળો અને ચક્રોરૂપી ચકરીઓ જોવામાં આવતાં હતાં. વહ્યા જતા લોહીના મોટા નદોમાં ઊંચાં ઊંચાં મોજાંઓ ઊછળતાં હતાં. અધમૂઆ થયેલા માણસો પોતાનાં અંગોમાં ખૂંચી ગયેલાં આયુધોને કાઢી નાખવામાં વ્યગ્ર થયા હતા. યોદ્ધાઓનું મરણ પરદેશમાં થવાથી અત્યંત રુદન કરતાં તેમનાં સંબંધીઓ રણભૂમિમાં જ તેમના આભરણોનાં વસ્ત્રોનાં, ઘોડાઓનાં, તથા હાથીઓનાં દાન કરી દેતા હતા. મરવા પડેલા લોકો પુત્રોનાં, મિત્રોનાં, માતાઓનાં અને ઇષ્ટદેવોનાં નામોનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા હતા. મર્મસ્થળો કપાઈ ગયાની વેદનાનું વર્ણન 'હાય, હાય' અને 'ઓય ઓય' એવા શબ્દોથી જ કરવામાં આવતું હતું. દૈવગતિને લીધે નિર્બળ લોકોના હાથથી માર ખાઈને મરવા પડેલા લોકો પોતાનાં પ્રારબ્ધોને ધિક્કાર દેતા હતા. હાથીઓની સાથે લડાઈ કરવામાં અસમર્થ અને હાથીઓની આગળ નિઃસત્ત્વ થયે ગયેલા લોકો જીવવા માટે દેવોની માનતાઓ કરતા હતા બીકણ લોકો મરવા પડેલા માણસોને પગ નીચે કચરી નાખતા હતા અને એમ તેમનું અપમાન કરીને પણ નાસી જવામાં તત્પર થયા હતા. તેઓ નિઃશંક થઈને લોહીને ચકરીઓવાળાં ભયંકર સ્થાનોમાં જવામાં પણ અચકાતા ન હતાં. લોકોને બાણો વાગવાથી મર્મસ્થળોને પણ છેદી નાખનારી પીડા થતી હતી અને તેઓ તેમાં પોતાનાં જન્માંતરનાં પાપોનું અનુમાન કરતા હતા. ભાગતાં કબંધોને પકડીને પિશાચો મોઢેથી તેમનું લોહી પીવા લાગ્યા હતા. લોહીની નદીઓમાં તણાતાં ધજો, છત્રો અને ઉત્તમ ચામરો કમળો જેવાં લાગતાં હતાં; લોહીના નદોમાં સંધ્યાના રંગનાં પ્રતિબિંબ પડવાથી જાણે સર્વ દિશામાં રાતાં કમળો ઊઘડી રહ્યાં હોય એમ જણાતું હતું. રથોરૂપી પર્વતોવાળો અને પૈડાંરૂપી ચકરીવાળો લોહીનો એ સમુદ્ર જાણે સાત સમુદ્રોથી જુદો આઠમો સમુદ્ર થયો હોય એવો લાગતો હતો. એ સમુદ્રમાં પતાકાઓરૂપી ફીણના સમૂહો હતા અને સુંદર ચામરોરૂપી પરપોટાઓ હતા. ઊંધા પડેલા રથો જાણે પૃથ્વીમાં ઊંધા વળી ગયેલાં નગરો હોય એવા લાગતા હતા. વળી તેઓ મોટા વનમાં ઉત્પાતી પવનથી પડી ગયેલાં વૃક્ષો હોય એવા જણાતા હતા. સેનાઓએ

છોડી દીધેલું એ સ્થળ પ્રલયકાળના અગ્નિથી બળી ગયેલા બ્રહ્માંડ જેવું, અગસ્ત્યમુનિએ પી જઈને ખાલી કરેલા સમુદ્ર જેવું અને અતિવૃષ્ટિથી માર્યા ગયેલા દેશના જેવું લાગતું હતું, ત્યાં ભાથાંઓનાં, ભાલાઓનાં અને ભુશુંડીઓનાં મંડળો વ્યાપી રહ્યાં હતાં. શબોના ઢગલા જાણે મદોન્મત્ત હાથીઓની જેમ ઊંચા થઈ રહ્યા હતા. તોમરો અને મુદ્ગરો ત્યાં સર્પો જેવાં લાગતાં હતાં. ધરતીમાં ખૂંચેલાં ભાલાંઓ જાણે પર્વતો ઉપર ઊગેલા તાડો હોય તેવાં જણાતાં હતાં. વળી તે ખૂંચેલાં ભાલાંઓ જાણે વહેતી લોહીની નદીને કિનારે ઊગેલાં ઊંચાં વૃક્ષો હોય એવાં લાગતાં હતાં. હાથીઓનાં અંગોમાં પેસી ગયેલા શસ્ત્રોરૂપી વૃક્ષો પોતાનાં કિરણોરૂપી પુષ્પોથી ભરપૂર થયાં હતાં. કાગડાઓ આંતરડાં અને જીભોને ખેંચીને ઊંચે લઈ જતા હતા, તેથી આકાશમાં જાણે જાળાં જામ્યાં હોય એવું લાગતું હતું. ધરતીમાં ખૂચેલાં ઊંચાં ભાલાંઓ જાણે લોહીની નદીઓના કિનારાઓમાં મોટાં વૃક્ષો ઊગ્યાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. લોહીના સમૂહોરૂપી સરોવરોમાં ઊંચી રહેલી પતાકાઓ જાણે કમલિનીઓ ઊગી રહી હોય એવી જણાતી હતી. લોહીના કાદવમાં ખૂંચી ગયેલા લોકો બહાર નીકળવા માટે પોતાના સ્નેહીઓને બોલાવતા હતા. બીકણ લોકો હાથીઓનાં શબોના સમૂહમાંથી જરા પણ બહાર નીકળીને સૈન્યોને પાછા વળવાનો લાગ જોતા હતા. શસ્ત્રોથી કપાઈ ગયેલાં ડાળોવાળાં વૃક્ષો હાથ વગરના શબોની શંકા ઉપજાવતાં હતાં. લોહીની નદીઓમાં વહ્યાં જતાં પલાણો અને હાથીઓનાં ગંડસ્થળો, વહાણોના સમૂહો હોય એમ જણાતાં હતાં. લોહીના પ્રવાહોમાં તણાતાં જતાં ધોળાં વસ્ત્રો ફીણના પિંડાઓ જેવાં લાગતાં હતાં. રણભૂમિમાં ફરીને ખાતરી કરવા માટે રાજાઓએ મોકલેલા ઉતાવળા સેવક લોકો શબોના જુદાં જુદાં તારવવા લાગ્યા હતા. ધડરૂપી નવા દાનવો ચારે બાજુ ઝડપથી દોડતા હતા. શબોને શોધવા સારુ આવેલા કેટલાએક સૈનિક લોકો ઊંચાં અને મોટાં છિદ્રોવાળાં ચક્રોથી ચિરાઈને નાસી જતા હતા. અધમૂએલાં પ્રાણીઓ 'ભાંભાં' તથા 'ફૂફૂ' કરતાં હતાં અને લોહીના પ્રવાહનો શબ્દ પણ ભારે જામી રહ્યો હતો. શિલાઓના મોખરાઓમાંથી લોહીની ધારાને પીવા લાગેલાં પક્ષીઓ પાંખો ફફડાવીને રજ ઉડાડતાં હતાં. તાડ જેવા ઊંચા વૈતાલો તાળીઓ પાડીને તાંડવ મચાવી રહ્યા હતા, ઊંધા વળેલા રથોનાં કાષ્ઠોમાં કેટલાએક સુભટોનાં શરીરો અર્ધો અર્ધ દબાઈ ગયાં હતાં. પ્રાણવાળાં શરીરોમાંથી લોહી નીકળી રહ્યું હતું અને તેની ગતિથી ઘણું ભયંકરપણું વ્યાપી રહ્યું હતું. જેમના મોઢામાં લોહીનો કાદવ ભરાયો હતો અને જેઓ કાંઈક જીવતા હતા, તે યોદ્ધાઓ ઉપર બીજા લોકોની દયા ખેંચાતી હતી. કાંઈક જીવતા માણસો ડોકીઓ ઊંચી કરીને કૂતરાઓને તથા કાગડાઓને જોતા હતા. એક ભક્ષ્યને ખાવામાં ઉત્સુક થયેલાં માંસભક્ષી પ્રાણીઓ પરસ્પર લડવાનો કોલાહલ મચાવી રહ્યાં હતાં અને કેટલાંએક માંસભક્ષક પ્રાણીઓ એક ભક્ષ્ય માટે પરસ્પર લડીને મરી જતાં હતાં. મૃત્યુના ઉદ્યાન સમું એ રણસ્થળ જાણે પ્રલયકાળમાં પર્વતો સહિત કચ્ચરઘાણ થઈ ગયેલું જગત હોય એવું જણાતું હતું. તેમાં મરી ગયેલા અસંખ્ય અશ્વો, હાથીઓ, માણસો તથા રાજાઓનાં શરીરોમાંથી તેમ જ કપાઈ ગયેલી ઊંટોની ડોકોમાંથી લોહીની મોટી મોટી નદીઓ ચાલી રહી હતી અને તેમાં આયુધોરૂપી લતાઓ લોહીરૂપી જળના સિંચનથી ભીની ભીની થઈ રહી હતી. ૧—૫૮

विवृत्तासंख्याश्वद्विरदपुरुषाधीश्वररथप्रकृत्तोष्ट्रग्रीवाप्रसृतरुधिरोद्गारसुसरित् । रणोद्यानं मृत्योस्तदभवदशुष्कायुधलतं सशैलं कल्पांते जगदिव विपर्यस्तमखिलम् ॥ ५८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો 'લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'આહવવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯ મો*

સૂર્યાસ્ત, સંધ્યાકાળ અને રણભૂમિનું બીભત્સ વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

अथ वीर इवारक्तः कालेनास्तमितो रविः।
अस्त्रतेजः परिम्लानप्रतापोऽब्धौ समुज्झितः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પછી અસ્ત્રોના તેજથી પ્રતાપની મંદતાને પામેલા અને રાતા થયેલા વીરની પેઠે કાળની—શકિતથી પ્રતાપની મંદતાને પામેલા અને રાતા થયેલા સૂર્યને કાળે અસ્ત પમાડીને સમુદ્રમાં નાખી દીધો. આકાશરૂપી દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલાં રણની લાલ પ્રભા સૂર્યનો અસ્ત થતાં જ આકાશને છોડી ગઈ પણ ક્ષણમાત્રમાં ત્યાં સંધ્યાની રાતી કાંતિ આકાશમાં પ્રકટ થઈ. ત્યાં સઘળી દિશાઓને ઘેરી લેતા તથા તાળીઓ પાડતા વૈતાલો પ્રલય-સમુદ્રના પ્રવાહની પેઠે પૃથ્વીમાંથી, પાતાળોમાંથી, આકાશમાંથી અને દિશાઓમાંથી ભેગા થઈ ગયા. દિવસરૂપી ગજરાજનું મસ્તક પ્રૌઢ અંધકાર-રૂપી તલવારથી ખંડિત થઈ ગયું, ત્યાં સંધ્યાની રતાશરૂપી લોહીથી ખરડાયેલા તારાઓના સમૂહ-રૂપી મોતીઓ પ્રકટ થવા લાગ્યાં. મૂએલાંઓનાં હૃદયોની પેઠે સત્ત્વ(પ્રાણ અને હંસ આદિ પક્ષીઓ)થી રહિત થયેલાં અને તમ, મોહ તથા અંધકારથી ઘેરાયેલાં સરોવરોમાં ભ્રમરોના ગુંજા-રવવાળાં કમળો સંકોચ પામી ગયાં. બંધ થયેલી પાંખોવાળાં,ક્ષણમાત્રમાં સૂઈ ગયેલાં અને નિદ્રા-ને લીધે માંડ માંડ ડોકીઓ ઊંચી કરતાં પક્ષીઓ જેમ શબોનાં અંગોમાં શસ્ત્રો સ્થિર થઈ ગયાં હતાં તેમ માળાઓમાં નિશ્ચળ થઈને રહ્યાં. જેમ વીરલોકોના પક્ષોમાં લક્ષ્મીઓ પ્રફુલ્લિત થાય તેમ ચંદ્રનો ઉદય સમીપમાં આવવાથી સુંદર દેખાવ દેતી પુષ્પપંકિતઓ લતાઓ આદિમાં પ્રફુલ્લિત થઈ. સાયંકાળે જેમ રુધિરથી ઘેરા-યેલાં અને પોતામાં પ્રાણોને રાખનારી રણભૂમિ સંકોચાયેલા મુખવાળી થઈ, તેમ પાણીથી ઘેરા-યેલી અને પોતામાં ભ્રમરોને રાખનારી કમલિની પણ સંકોચાયેલાં કમળોવાળી થઈ. ઉપર આકાશ-રૂપી સરોવર તારાઓરૂપી પ્રફુલ્લિત કમળોથી શોભવા લાગ્યું અને નીચે પાણીનાં સરોવરો તારાઓ જેવાં પ્રફુલ્લિત કમળોથી શોભવા લાગ્યાં. પ્રથમ છૂટાં પડી ગયેલાં અને પછી અંધકારમાં ભેગાં થયેલાં, છતાં પણ પરસ્પરને નહિ ઓળખવાને લીધે પરસ્પરથી ભય પામતાં ભૂતો જેમ પાળ વગરનાં જળો સઘળી દિશાઓમાં ફેલાય તેમ સઘળી દિશાઓમાં ફેલાયાં. એ સમયે રણાંગણમાં વેતાલોનાં ઘણાંઘણાં ટોળાંઓ ગાયન કરવા લાગ્યાં. શબોની ઉપર બેઠેલાં અને શબ્દો કરતાં કંક અને કાકોલ આદિ માંસભક્ષક પક્ષીઓ ક્રીડા કરવા લાગ્યાં. ત્યાં માણસોનાં શબોને કાષ્ઠોની ચિતાઓમાં નાખી સળગાવી દેવામાં આવતાં હતાં, એટલે ચિતાઓની જ્વાળાઓથી એ રણભૂમિ પ્રકાશતા તારાઓવાળા આકાશ જેવી જણાવા લાગી હતી. મેદ અને માંસો અગ્નિ-થી રંધાતાં ત્યાં પચપચાટ થવા લાગ્યો હતો.સઘળાં અંગોનાં અસ્થિઓ અગ્નિથી ફાટતાં ચિતાઓમાં ધડાકા થવા લાગ્યાં અને વેતાલોની સ્ત્રીઓ જેમ જળક્રીડા કરતાં જળમાં અદૃશ્ય થઈ જાય, તેમ અગ્નિમાં અદૃશ્ય થઈ જવા લાગ્યા. કૂતરા, કાગડા, યક્ષો અને વેતાલો ભારે અને ભયંકર કોલાહલ કરવા લાગ્યા. ભૂતોની ઘણી આવ—જાવ થવાને લીધે એ ક્ષેત્ર ઊંડના વન જેવું જણાવા લાગ્યું. ડાકણો રુધિરને, માંસને, વસાને અને મેદને લઈ જવાની બહુ ઉતાવળ કરવા લાગી. પિશાચો લોહીને, વસાને તથા માંસને અત્યંત ભચડી ભચડીને ચાવવા લાગ્યાં અને તેમનાં ગલોફાંઓ-માંથી તે પદાર્થોનો રસ ઝરવા લાગ્યો. વચ્ચે વચ્ચે ચિતાઓના અજવાળાથી શબોનાં રુધિર પ્રકટ દેખાવા લાગ્યાં. પૂતનાઓ મોટાંમોટાં શબોને પોતાના ખભાઓ ઉપર નાખીને લઈ જવા

* આ ઓગણચાળીસમા સર્ગમાં સૂર્યના અસ્તનું રાક્ષસોથી તથા વૈતાલોથી વ્યાપ્ત થયેલી સંધ્યાનું અને રાત્રિમાં અત્યંત બીભત્સ થયેલી રણભૂમિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

લાગી. કુંભાંડ નામના પિશાચોનાં મંડળો ત્યાં ભારે તાંડવ કરવા લાગ્યાં એટલે રણભૂમિનો મધ્યભાગ ગાજવા લાગ્યો. શબોનાં મોઢાંઓમાં જતી અગ્નિની જ્વાળાઓથી છમછમ શબ્દ થવા લાગ્યો અને મેદની તથા રુધિરની વરાળોથી ત્યાં વાદળાંની જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો. વહી જતી લોહીની નદીઓના વેગમાં, પગ ખોલી રાખવાને લીધે ચૂડેલો જાણે ભૂમિ પર ઊભેલી હોય એમ જણાતું હતું અને શબોને ખેંચવાના સમયમાં વેતાલો ભારે આનંદમાં શબ્દો કરવા લાગ્યા. વેતાલોનાં બાળકો મરેલા હાથીઓનાં પેટરૂપી પેટીઓમાં સૂઈ રહેવા લાગ્યાં. અને રાક્ષસો રણભૂમિના એકાંત પ્રદેશ ઉપર જઈને લોહી પીવાની રમત કરવા લાગ્યા. મદોન્મત્ત વેતાલો કજિયો કરીને પરસ્પરની સાથે ચિતાઓનાં ઉંબાડિયાંથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ચાલતાં રુધિરોના અને વસાની મિશ્ર ગંધવાળો દુર્ગંધયુકત પવન વાવા લાગ્યો. ચુડેલોની પેટીઓ માંસાદિના ઘણા ભારને લીધે ચરડચરડ થવા લાગી અને અર્ધા પાકેલાં શબોનો સ્વાદ લેવામાં ઉત્સાહવાળા યક્ષો પરસ્પર કજિયો કરવા લાગ્યા. તુંગ, વંગ, કલિંગ, અંગ અને તંગણ એ દેશવાસી યોદ્ધાઓનાં ઊંચાં શબો ઉપર રાત્રે ફરનારાં પક્ષીઓ ઝડપ દેવા લાગ્યાં. જ્વાળાઓની પાસે ઊભા રહેવાથી પ્રત્યક્ષ દેખાતી ચૂડેલો તારા ખરવાની શેડો જેવા દાંતો દેખાડીને હસતી હતી. ત્યાં વેતાલ લોકો લોહીની ચીકાશથી પડી જતા હતા અને વચમાં ઊભેલી ચૂડેલો ખડખડ હસતી હતી. પિશાચ લોકો પાસે આવેલી યોગિનીઓના પ્રૌઢ શબ્દોને સાંભળવા લાગ્યા હતા. પિશાચો ઘણું કરીને ફેલાયેલા આંતરડાંઓના મોટા તાર કરીને, બજાવવા લાગ્યા હતા અને અધમૂએલા અભાગિયા માણસો પિશાચોને જોઈને વાસના ઠસી જવાથી પિશાચરૂપ થઈ જતા હતા. અધમૂએલા ઉત્તમ યોદ્ધાઓ પણ ચૂડેલોને જોઈને અપૂર્વ ત્રાસ પામતા હતા. કોઈ સ્થળમાં વેતાલોની અને રાક્ષસોની ભીડ થવાથી ચૂડેલોનો કલ્યાણોત્સવ અપૂર્ણ રહેતો હતો. ડાકણોના ખભાઓ ઉપરથી શબો પડી જતાં હતાં અને તેમના ધબકારાથી રાક્ષસો પણ ત્રાસ પામતા હતા. ભૂતલોકોએ ભેગી કરેલી માંસાદિક ભરવાની પેટીઓથી આકાશમાં ભીડ થઈ રહી હતી. મરતા માણસોનાં માંસોને પણ પિશાચો ઘણા પ્રયત્નથી લઈ જતા હતા અને તેઓ પોતાના ભક્ષ્યોની ઇચ્છા કરતાં પોતાના પક્ષનાં ટોળામાં શબોના ગંજાને ફેંકતા હતા. ત્યાં ફાવડીઓના મોઢાંમાંથી નીકળતી અગ્નિની જ્વાળાઓનો સ્પર્શ થવાથી, માણસોની મૂર્છા મટી જતી હતી અને તેઓ ઊઠી ઊઠીને ઠેકવા લાગ્યા હતા. લોહીથી ખરડાયેલા એ માણસોને ને લીધે એ સ્થળમાં જાણે આસોપાલવનાં નવાં પુષ્પોના ગુચ્છો ઊડતાં હોય એમ લાગતું હતું. વેતાલોનાં બાળકો કબંધોનાં કપાઈ પડેલાં માથાંઓથી રમવામાં વ્યગ્ર થઈ ગયાં હતાં. યક્ષો, રાક્ષસોનો અને પિશાચ આદિ લોકો પ્રકાશ માટે ચિતાઓનાં ઊંબાડિયાંને આકાશમાં ઉપાડી જતા હતા. એરણક્ષેત્રના આકાશના ભાગોરૂપ પર્વતોમાં, તેમની નિકુંજમાં અને તેમની ગુફાઓમાં પિંડાની પેઠે અંધકાર જામ્યો હતો અને તેથી તેમાં ઘાટાં વાદળાંઓના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. એવું એ રણક્ષેત્ર ચપળ ભૂતોના વેગથી વ્યાકુળ થયેલા તથા જેમાં લોકોના તથા તેમના સરસામાનોને પ્રલયનો વાયુ ઉડાવી દે છે એવા બ્રહ્માંડના ગર્ભ જેવું લાગતું હતું. ૧—૩૦

आकाशभूधरनिकुंजगुहांतरालपिंडोपमंडिततमोऽब्दुदपीठपूरम् । व्यालोलभूतरभसाकुलकल्पवातव्याधूतलोककरकांडकपेटकल्पम् ॥ ३० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી, 'નિશાચરાકુલ-રાત્રિરણાંગણવર્ણન' નામનો સર્ગ ૩૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૦ મો*

સૂક્ષ્મ દેહનું નિરૂપણ

वसिष्ठ उवाच

एवं निशाचराचारविरघोरे रणांगणे।
महनीव जनाचारे स्थिते यामावरेहिते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે રણક્ષેત્ર પિશાચ આદિના સંચારને લીધે લાંબા સમય સુધી ભયંકર થઈ રહ્યું હતું. જેમ માણસો દિવસે પોતાની ક્રિયાઓ કર્યા કરે છે, તેમ યમનાદૂતો તથા પિશાચ આદિ અધમ લોકો રાત્રિએ પોતાની ક્રિયાઓ કરતા હતા. જેમાં હાથથી લઈ શકાય એવા અંધકારના પિંડોરૂપી ભીંતો હતી, એવા રાત્રિરૂપ ઘરમાં ભૂંડોને જોઈએ તેટલાં ભક્ષ્યો મળી રહ્યાં હતાં. આથી તેઓ સંતુષ્ટ થઈને નાચતાં હતાં અને પોતાનાં વસ્ત્રોની પણ સંભાળ રાખતાં ન હતાં. ત્યારે નગર અંધારાથી ઘેરાયેલું હતું, તેમાં લોકોના શબ્દો બેસી ગયા હતા અને સર્વ પ્રાણીઓ નિદ્રામાં પડયાં હતાં. એ નગરના મોટા મનવાળો લીલાનો પતિ વિદૂરથ રાજા પોતાના મનમાં કાંઈક ખેદ પામ્યો હોય એવો જણાતો હતો. તેણે મંત્રકુશળ મંત્રીઓની સાથે તુરત પ્રાતઃકાળના કૃત્યનો વિચાર કરી લીધો અને તે ચંદ્રના ગર્ભ જેવા તથા શીતળ સ્થાનવાળા પોતાના સુંદર ઘરમાં આવ્યો. ત્યાં તે લાંબા ચંદ્રના જેવા આકારવાળા અને હિમની પેઠે શીતળતાવાળા શયનમાં સૂતો. પછી તે આંખો મીંચી ગયો અને થોડી વારમાં ઊંઘી ગયો. તેવામાં લીલા અને સરસ્વતી એ બંને લલનાઓએ આકાશને છોડી દીધું અને જેમ વાયુની રેખાઓ કમળની કળીમાં પેસી જાય, તેમ તેઓ સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાંથી તે વિદૂરથ રાજાના ઘરની અંદર પેસી ગઈ.

રામ બોલ્યા : હે ભાષણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ! હે પ્રભુ! એમનું ચાર હાથનું સ્થૂળ શરીર તાંતણા જેવા ઝીણા છિદ્રમાંથી કેમ કરીને તુરત પેસી શક્યું?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે નિષ્પાપ! જેને 'હું આધિભૌતિક દેહ છું' એવી ભ્રાંતિ હોય તે ઝીણાં છિદ્રોમાંથી જઈ શકે નહિ. 'મને આણે રોકી રાખ્યો છે અને હું અહીં સમાઈ શકું નહિ' એ રીતે જેને લાંબા કાળથી અનુભવ થતો આવ્યો હોય છે, તે જ સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં નહિ જઈ શકવાનો અનુભવ કરે છે. પણ જેણે 'હું સ્થૂળ દેહરૂપ નથી અને તેથી સર્વ સ્થળમાં જઈ શકું છું' એવો લાંબા કાળથી અનુભવ કર્યો હોય છે, તે ચૈતન્યની તેવી શકિતવાળો હોય છે તેથી પાછળથી તે સ્થૂળ દેહને રોકાઈ રહેવા આદિ ક્રિયાઓનો સંબંધ કેમ થાય? અધિષ્ઠાન ચૈતન્યની શકિત પ્રથમથી જેવી રીતે પ્રવર્તી હોય, તેવી ને તેવી રહે છે. જેમ કે ચૈતન્યની જળરૂપ થયેલી શકિત ઊંચી આવતી નથી તેમ અગ્નિરૂપે રહેલી શકિત નીચે જતી નથી. જેમ છાયામાં બેઠેલાને ગરમીનો અનુભવ થતો નથી, તેમ સંકલ્પમય થયેલાને સ્થૂળદેહ સંબંધી અટકાયત આદિ ક્રિયાઓનો અનુભવ થતો નથી. અધિષ્ઠાન ચૈતન્યનો જે આકાર વિવર્ત થયો હોય છે, તે આકારને જ ચિત્ત અનુસર્યા કરે છે અને અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય પણ એ જ આકારે રહે છે. એ આકારમાં ફેરફાર કરીને બીજા આકાર આપવો હોય, તો યોગના અને જ્ઞાનના અભ્યાસ આદિ મોટા મોટા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પડે છે. જેમ કે રજ્જુનો સર્પના આકાર થયેલો વિવર્ત બળાત્કારથી રજ્જુના તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં આવે ત્યાર જ બદલાય છે; અને તે નિર્ણય ન કરવામાં આવે તો તે જેવો હોય તેવો ને તેવો રહે છે. જેમ ચિત્ત અધિષ્ઠાનના વિવર્તને અનુસરે છે; તેમ ક્રિયાઓ ચિત્તને અનુસરે છે; એ વાત બાળકો પણ સમજી શકે એવી છે અને તે વાતનો કોને અનુભવ થયો નથી? સ્વપ્નનો અથવા સંકલ્પનો

* આ ચાળીસમા સર્ગમાં વિદૂરથ રાજા સૂઈ જતાં લીલાએ અને સરસ્વતીએ તેના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યાની કથા કહેવાશે અને સૂક્ષ્મ દેહના તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

જે પુરુષ આકારવાળા જેવો દેખાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે નિરાકાર છે, તે પુરુષ શી રીતે રોકી શકાય અને કોનાથી રોકી શકાય? વાસ્તવિક રીતે સર્વ સ્થળોમાં સર્વનાં શરીરો ચિત્ત માત્ર જ છે, પણ કોઈ માણસને હૃદયમાં તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય તો તે અનુભવમાં આવે છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, તે જે રૂપે અસ્ત પામવા કે જે રૂપે ઉદય પામવા ધારે છે, તે તે રૂપે થઈ શકે છે અને પાછળથી લાંબા કાળનો પરિચય થતાં તે એક પ્રકારના દૃઢ અધ્યાસને પકડી બેસે છે. ચિત્ત અને સાક્ષી અધિષ્ઠાનથી જુદા જ નથી; કારણ કે એમનો સત્તા અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જુદી નથી. ચિત્તાકાશ, ચિદાકાશ અને ત્રીજું આકાશ, એ ત્રણે એકરૂપ જ છે, એમ જાણો, કેમ કે અધિષ્ઠાન વિના તેમનું અસ્તિત્વ સંભવતું જ નથી. એ ચિત્તરૂપી શરીર વાસનાઓને અનુસરીને જ્યાં જવાની કે જે આકારે થવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યાં તે જઈ શકે છે અને તે આકારે થઈ શકે છે. એ ચિત્ત ત્રસરેણુની અંદર રહી શકે છે અને આકાશના ગર્ભમાં વસી શકે છે. અંકુરના કોશમાં પેસી શકે છે અને પાંદડાંમાં રસરૂપ થઈ શકે છે. તે જળમાં તરંગરૂપ થઈ શકે છે, શિલાની અંદર નાચી શકે છે, મેઘ થઈને વરસી શકે છે અને શિલા થઈને સ્થિર રહી શકે છે. ઇચ્છા પ્રમાણે તે આકાશમાં જઈ શકે છે, પર્વતોના ગર્ભમાં પણ જઈ શકે છે અને પોલાણ-વિનાના પરમાણુરૂપ પણ થઈ શકે છે. એ ચિત્ત દેહની અંદર તથા બહાર પણ આકાશ પર્યંત પહોંચેલા શિખરોવાળા, વનરૂપી રોમાંચને ધરનારા અને પૃથ્વીને ધરી રાખનારા દૃઢ પર્વતરૂપ પણ થઈ શકે છે. એ ચિત્ત જ આકાશરૂપ થાય છે અને જેમ સમુદ્ર પોતાનામાં પોતાનાથી અભિન્ન એવી ચકરીઓની રચનાઓને ધારણ કરે છે, તેમ તે પોતાનામાં પોતાનાથી અભિન્ન એવાં કરોડો બ્રહ્માંડોને ધારણ કરે છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં વાસનાઓ અનુસાર જાગ્રત થયેલું એ ચિત્ત આકાશરૂપ થાય છે; આકાશરૂપ થઈને તે અનુક્રમે બ્રહ્માંડરૂપ થાય છે અને બ્રહ્માંડરૂપ થઈને તે પૂર્વકર્મોને અનુસરતી પ્રવૃત્તિઓ પણ કરે છે. જેમ ઝાંઝવાંનું પાણી મિથ્યા છતાં પણ ચિત્તથી ઉદય પામે છે અને જે પ્રમાણે સ્વપ્નમાં 'આ માણસ વાંઝણીનો દીકરો છે' એવો ચિત્તથી મિથ્યાભ્રમ ઉદય પામે છે, તે પ્રમાણે આ સઘળું મિથ્યા બ્રહ્માડ પણ ચિત્તથી ઉદય પામ્યું છે.

રામ બોલ્યા: ચિત્ત જ જગતરૂપ છે કે નથી? જો ચિત્ત જ જગતરૂપ હોય, તો પ્રત્યેક પ્રાણીનાં ચિત્ત ભિન્નભિન્ન છે; માટે ચિત્ત દીઠ જગત પણ ભિન્નભિન્ન હોવાં જોઈએ. હવે જો જગત ચિત્તથી ભિન્ન હોય, તો ચિત્તનો નાશ થયા પછી પણ જગત રહેવું જોઈએ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! પ્રત્યેક પ્રાણીનું ચિત્ત જગતને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળું છે અને જેટલાં ચિત્તો છે, તેટલી જ જગતરૂપી ભ્રાંતિઓ છે. જગતના અનંત સમૂહો કોઈને નિમેષમાત્રથી ઉદય પામે છે અને નિમેષ-માત્રથી અસ્ત પામે છે; તો કોઈને એક એક કલ્પે ઉદય પામે છે અને એક એક કલ્પે અસ્ત પામે છે. એ વિષે હું ક્રમ કહું છું તે તમે સાંભળો. હે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા! મરણ આદિરૂપ મૂર્ચ્છા પ્રત્યેક પ્રાણીના અનુભવમાં આવે છે, તેને તમો પ્રત્યેક મહાપ્રલયરૂપ રાત્રિ સમજો. અને એ મહા-પ્રલયની રાત્રિ પૂરી થયા પછી સર્વે પ્રાણીઓ જુદીજુદી સૃષ્ટિઓ પેદા કરે છે અને તેઓ સંભ્રમથી પ્રતીત થતા પર્વતના નૃત્યની પેઠે સ્વાભાવિક રીતે પોતાની ત્રણ મિથ્યા અવસ્થા-ઓને દેખે છે. પરમાત્માના સમષ્ટિરૂપ મનરૂપ હિરણ્યગર્ભ જેમ મહાપ્રલયરૂપ રાત્રિના અંતમાં આ જગતને સર્જે છે, તેમ પ્રત્યેક પ્રાણી પણ પોતાનામાં મરણના અંતમાં જુદાંજુદાં જગતને સર્જે છે.

રામ બોલ્યા: જેમ મરણ પામ્યા પછી પ્રાણીઓએ કરેલો સર્ગ પૂર્વજન્મની વાસનાથી

થતો માનવામાં આવે છે, તેમ હિરણ્યગર્ભે કરેલા લાંબા કાળ સુધી રહેનારો સર્ગ પણ તેના પૂર્વજન્મની વાસનાથી થતો માનવો જોઈએ. અને જો એમ હોય તો હિરણ્યગર્ભે સત્યસંકલ્પ હોવાને લીધે, તેની પૂર્વવાસના પણ સત્ય હોય અને તેણે કરેલા પ્રપંચને પણ સાચો માનવો જોઈએ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! મહાપ્રલયમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આદિ સર્વે અધિકારીઓ વિદેહમુક્તપણું પામે છે; એટલે આ કલ્પના બ્રહ્મા આદિને પૂર્વજન્મની વાસનાઓ રહેવાનો સંભવ જ ક્યાં છે? (પૂર્વકાળનો કોઈ જીવ ઉપાસનાના બળને લીધે આ કાળનો બ્રહ્મા થાય છે, માટે તેની પૂર્વજન્મની વાસનાઓ શી રીતે સત્ય સંભવે?) આપણે વ્યષ્ટિ જીવો છીએ અને આપણે પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી મુક્તિ પામીએ છીએ; તો પછી પૂર્વ કલ્પના બ્રહ્મા આદિ અધિકારીઓ તો વિદેહમુક્ત થયા વિના કેમ જ રહે? પૂર્વકલ્પમાં જે બીજા જીવો હતા, તેમનો મોક્ષ નહિ મળવાથી તેમની મિથ્યા વાસના આ સર્ગોમાં કારણરૂપ થાય છે. જેમ હિરણ્યગર્ભની સૃષ્ટિ પ્રધાનમાંથી મહત્તત્ત્વ અને મહત્તત્ત્વમાંથી અહંકાર ઇત્યાદિ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જીવોની પ્રત્યેક સૃષ્ટિ પણ એ જ અનુક્રમે થાય છે. મરણરૂપ મૂર્છાના અંતે જીવની બહાર અસ્પષ્ટ પણ અંદર સ્પષ્ટ જેવી જે સ્થિતિ હોય છે, તે પ્રધાન કહેવાય છે અને તેમાં વ્યોમ, પ્રકૃતિ, અવ્યક્ત અને જડાજડ એ નામો પણ કહેવાય છે. એ પ્રધાન જ સૃષ્ટિના આદિરૂપ છે અને પ્રલયના અંતરૂપ છે. એ પ્રધાન જ્યારે સ્પષ્ટ થવાને તત્પર થાય છે, ત્યારે મહત્તત્ત્વ કહેવાય છે અને સ્પષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે અહંકાર કહેવાય છે. એ અહંકારમાંથી તન્માત્રાઓ, દિશાઓ, કાળ, ક્રિયાઓ અને પંચભૂત ઇત્યાદિ ઉદય પામે છે. સ્પષ્ટ થયેલા અહંકારની જે સૂક્ષ્મ અવસ્થા છે, તે પાંચ ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે. અને તે જ આતિવાહિક (લિંગ) દેહ કહેવાય છે. તે દેહ સ્વપ્નમાં અને જાગ્રતમાં સ્પષ્ટ જણાય છે. એ આતિવાહક દેહ લાંબાકાળની પ્રતીતિને લીધે કલ્પના વડે બાળકની પેઠે પુષ્ટ થાય છે અને સ્થૂલદેહપણાની પ્રતીતિ આપે છે. તે તે દેશના અને તે તે કાળના જે પદાર્થો વિષે કરીને સ્થૂલ દેહ ઉપર આધાર રાખે છે, તેઓ પણ સ્થૂલ દેહની રીતે જ પ્રતીત થાય છે. એટલે તે વાસ્તવિક રીતે ઉત્પન્ન થયા નથી. છતાં વાયુના વાવાની પેઠે ઉદય પામ્યા છે. આ સંસારરૂપી ભ્રમ મિથ્યા વૃદ્ધિ પામ્યો છે અને તે સ્વપ્નની સ્ત્રીના સંગની પેઠે અનુભવમાં આવવા છતાં પણ મિથ્યા છે. જીવ જ્યાં મરણ પામે છે, ત્યાં જ તે તુરત જ જાણે સ્થૂળપણાથી રહેતો હોય તેમ આ વિસ્તારવાળા પ્રપંચને જુએ છે. જીવ ચિદાકાશરૂપ છે. નવાં પ્રતીત થયેલાં દેહાદિકને લીધે તે જન્મેલા જેવો થાય છે અને સ્વચ્છ રૂપમાં રહેતો હોવા છતાં પણ 'આ હું છું તથા આ જગત છે' એવા ભ્રમને અનુભવે છે. એ જગતરૂપી ભ્રમમાં દેવતાઓથી, નગરોથી, પર્વતોથી, સૂર્યથી અને તારાઓના સમૂહથી સુંદરતા જણાય છે. તેમાં કેટલાંએક કોતરો જરાથી, મરણથી, વિકળતાથી અને વ્યાધિઓથી ભરપૂર છે. એ ભ્રમમાં પ્રતીત થયેલા સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ સ્થાવર—જંગમ પ્રાણીઓ ઇષ્ટ પદાર્થો મેળવવાનાં અને અનિષ્ટ પદાર્થોનું નિવારણ કરવામાં આગ્રહથી ઉદ્યોગ કર્યા કરે છે. સમુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ, તેમના સ્વામીઓ, દિવસો, રાત્રિઓ, કલ્પો, ક્ષણો અને ક્ષયો પણ એમાં જ રહ્યાં છે. 'હું અમુક પિતાથી આ સ્થળમાં જન્મ્યો છું.' એવો નિશ્ચય એ ભ્રમ જ છે. 'આ મારી મા છે અને આ ધન મારું છે.' એવી વાસના એમાં જ ઉદય પામે છે. 'મેં આ પુણ્ય કર્યું અને આ પાપ કર્યું' એવી કલ્પના પણ એમાં જ છે. 'હું પ્રથમ બાળક હતો અને હમણાં જ યુવાન થયો છું' એવી રીતે એ ભ્રમ હૃદયમાં સ્ફુરે છે. આ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી ઝાડી પ્રાણીદીઠ જુદીજુદી રીતે ઉદય પામી છે. તે

ઝાડીમાં તારાઓરૂપી પુષ્પો છે અને વાદળાઓરૂપી ચંચળ પાંદડાં છે. તેમાં મનુષ્યોરૂપી મૃગોના સમૂહો ફર્યા કરે છે. દેવતાઓ અને દૈત્યોરૂપી પક્ષીઓ છે, દિવસોરૂપી પુષ્પોનો પરાગ છે અને રાત્રિઓરૂપ ઘાટી કુંજો છે. તેમાં સમુદ્રોરૂપી નાનાં તળાવો છે, મેરુ આદિ પર્વતોરૂપી ઢેફાં છે અને ચિત્તોરૂપી કમળકાકડીઓની અંદર તેમની વૃત્તિઓરૂપી અંકુરો રહેલા છે. આ જીવ જે સ્થળમાં મરે છે, તે જ સ્થળમાં ક્ષણમાત્રમાં એ પ્રમાણે સઘળું દેખે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રાણી દીઠ ઉદય પામેલાં બ્રહ્માંડોમાં પર્વતોને, સમુદ્રોને, દેશોને, દ્વીપોને અને જુદાજુદા લોકોને જોનારા કરોડો બ્રહ્માઓ, રુદ્રો, ઇન્દ્રો, દેવતાઓ, વિષ્ણુઓ અને સૂર્યો નષ્ટ થઈ ગયા છે. બ્રહ્માના સ્વરૂપમાં દેખાઈ દેખાઈને નષ્ટ થતા જે એવા કરોડો દેખાવો વીતી ગયા છે, હવે પછી વીતશે અને હમણાં વીતે છે, તે સર્વેની ગણતરી કરવાને કોણ સમર્થ છે? આ રીતે ભીંતની પેઠે દેખાતું આ વિશ્વ એ સ્થૂલ સંકલ્પ વિના બીજું કાંઈ જ નથી. જેમ જેમ તેની અંદર વિચાર કરીએ છીએ, તેમ તેમ એ વિશ્વ ઊડતું જ જાય છે; તે વિષે હવે તમે પોતાના અનુભવથી વિચારી જુઓ. વિચાર કરતાં જગતને ઉત્પન્ન કરનારું જે ચિત્ત છે, તે સાક્ષીથી જુદું પડતું નથી અને જે સાક્ષી છે તે પરબ્રહ્મથી જુદો પડતો નથી. જેમ પાણીમાં ચકરી વાસ્તવિક રીતે સાચી નથી, પણ જે પાણી છે તે જ ચકરી છે, તેમ જગત પણ વાસ્તવિક રીતે સાચું નથી પણ જે દ્રષ્ટા છે તે જ જગત છે. અનાદિ માયારૂપ આકાશમાં મણિના જેવો ચૈતન્યનો જે ચળકાટ છે, તે જ ભવિષ્યમાં અનેક નામરૂપાત્મક થનારું જગત છે. વળી જે માયા છે તે પણ આકાશમાંના ખાડાની જેમ ચૈતન્યમાં કલ્પાયેલી છે. જગત શબ્દનો અને જીવ શબ્દનો જે અર્થ મારા સમજવામાં છે તે બ્રહ્મ જ છે, પણ જે તમારા સમજવામાં છે તે મુદ્દલ નથી. આમ છે તેથી તે લીલા અને સરસ્વતી સર્વમાં વ્યાપક હતાં. પરમાત્માની પેઠે તેઓ સ્વચ્છ હતાં અને તેમનાં શરીર સંકલ્પમય હતાં. તેથી તેમની ગતિ કોઈ પણ સ્થળમાં અટકે એમ ન હતું. સર્વદા ચિદાકાશની અંદર જે જે સ્થળમાં તેઓ પોતાનો ઉદય કરવાનું ધારે ત્યાં ત્યાં ધાર્યા પ્રમાણે તેઓ ઉદય કરી શકે એમ હતું. તેથી વિદૂરથરાજાના ઘરમાં તેઓ સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાંથી પ્રવેશ કરી શક્યાં. ચિદાકાશ સર્વ પ્રદેશોમાં છે અને તેમાં આતિવાહક કહેવાથી સૂક્ષ્મ દેહ જ્ઞાનના પ્રભાવથી ધાર્યા પ્રમાણે વિચરી શકે છે તથા પાછો વળી શકે છે; તો એ દેહને કેમ રોકી શકાય? શા કારણથી રોકવામાં આવે અને તેને કોણ રોકી શકે?' ૧—૬૪

सर्वत्र संभवति चिद्गगनं तदत्र सद्वेदनं वलनमामननं विसारि। तच्चातिवाहिकमिहाहुरकुड्यमेव देहं कथं क इव तं वद किं रुणद्धि ॥६४॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સમરસમનંતસ્મૃત્યનુભવવર્ણન' નામનો સર્ગ ૪૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૧ મો*

વિદૂરથરાજાના વંશનું વર્ણન અને સરસ્વતીએ આપેલો આત્મબોધ

वसिष्ठ उवाच

तयोः प्रविष्टयोर्देव्योः पद्मसद्म बभूव तत्।
चंद्रद्वयोदयोद्योतधवलोदरसुंदरम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એ બે દેવીઓએ તે રાજાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તે રાજાનું ઘર જાણે બે ચંદ્રના ઉદયથી સંયુક્ત થયું હોય તેમ તે સુંદર શ્વેત પ્રકાશવાળું થયું. એ દેવીઓના પ્રભાવથી એ ઘરમાં કોમળ અને નિર્મળ સુગંધવાળો કલ્પવૃક્ષનાં પુષ્પોનો મંદમંદ પવન વાવા લાગ્યો. ત્યાં એક રાજા સિવાય બીજા સૌ પુરુષોને અને બીજી સૌ સ્ત્રીઓને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ.

* આ એકતાળીસમા સર્ગમાં રાજાએ સૂઈ ઊઠીને લીલાની તથા સરસ્વતીની પૂજા કર્યાની, રાજાની વંશાવળીની, સ્મરણની અને સરસ્વતીએ આપેલા આત્મબોધની કથા કહેવાશે.

વ્યાધિઓ તથા વેદનાઓથી રહિત થયેલું એ ઘર સૌભાગ્યથી નંદનવન જેવું થઈ ગયું અને તે વસંતઋતુના સમાગમવાળા વન જેવું તથા પ્રાતઃકાળમાં પ્રફુલ્લિત થયેલા કમળ જેવું જણાવા લાગ્યું. ચંદ્રમાંથી ઝરતા અમૃતના ઝરા જેવી શીતળતાવાળી એ બે દેવીઓનાં શરીરોની કાંતિના પ્રવાહથી આહ્‌લાદ પામેલો તે રાજા અમૃતના છંટકાવથી જાગ્રત થાય તેમ જાગ્રત થયો. ત્યાં તો તેણે મેરુપર્વતનાં બે શિખરો પર બે ચંદ્ર ઊગ્યા હોય એવી શોભતી એ બે દિવ્ય સ્ત્રીઓને બે આસનો ઉપર બેઠેલી જોઈ મનમાં વિસ્મય પામેલો એ વિદૂરથરાજા જરા વાર વિચારમાં રહ્યો. અને પછી નારાયણ જેમ ભગવાન શેષનાગ ઉપરથી ઊઠે, તેમ તે પોતાની શય્યામાંથી ઊઠ્યો. તેના કંઠમાં પહેરેલા પુષ્પના હાર તથા કેડ ઉપર પહેરેલ વસ્ત્ર નિદ્રાને લીધે જરા ખસી ગયાં હતાં તેમને પાછાં યોગ્ય રીતે બાંધી લીધાં અને પછી જેમ કોઈ દાસ પુષ્પોનો ખોબો ભરે, તેમ રાજાએ ઓશીકાની પાસે પડેલા પુષ્પોના કરંડિયામાંથી પુષ્પોનો ખોબો ભર્યો. પછી તે પૃથ્વી પર પદ્માસનથી બેઠો અને પ્રણામ કરીને આ પ્રમાણે બોલ્યો : 'હે જન્મને, દુષ્ટ સ્થિતિને તથા ત્રિવિધ તાપને મટાડવામાં ચંદ્રની કાંતિઓરૂપ અને બહારના તથા અંદરના અંધકારને મટાડવામાં સૂર્યની કાંતિઓરૂપ દેવીઓ ! તમારો જય હો ! જય હો !' જેમ પ્રફુલ્લિત થયેલું નદીકાંઠાનું વૃક્ષ બે કમલિનીઓનાં કમળો ઉપર પુષ્પો નાખે, તેમ તે રાજાએ એ પ્રમાણે બોલીને એ બે દિવ્ય સ્ત્રીઓના ઉપર પુષ્પાંજલિ નાખી. પછી ઈશ્વરી સરસ્વતીએ લીલાને રાજાના જન્મની વાત સંભળાવવા સારુ પડખામાં સૂતેલા એક મંત્રીને પોતાના સંકલ્પથી જાગ્રત કર્યો. મંત્રીએ જાગ્રત થતાં જ એ બે દિવ્ય સ્ત્રીઓને જોઈ એટલે તેણે તેમને પ્રણામ કર્યા અને પછી તેમના ચરણોમાં પુષ્પાંજલિ નાખીને તે નમ્રતાથી તેમની પાસે બેઠો. પછી સરસ્વતીએ રાજાને પૂછ્યું કે, 'હે રાજા ! તું કોણ છે ? કોનો પુત્ર છે અને આ દેશમાં ક્યારે જન્મ્યો છે ?' એ પ્રશ્ન સાંભળી રાજાના તે મંત્રીએ આ પ્રમાણે વાત કરી : 'હે દેવીઓ ! હું તમારા આગળ જે કાંઈ બોલી શકું છું, તે તમારો જ પ્રભાવ છે. હે દેવીઓ ! હું મારા સ્વામીના જન્મનું વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો. ઇક્ષ્વાકુરાજાના વંશમાં કમળ સરખાં નેત્રવાળો અને પોતાના બાહુની છાયાથી પૃથ્વીનું પાલન કરનારો શ્રીમાન 'કુંદરથ' નામનો રાજા હતો. તેનો ચંદ્ર સરખા મુખવાળો 'ભદ્રરથ' નામનો પુત્ર હતો. એ ભદ્રરથનો વિશ્વરથ,' તેનો 'બૃહદ્રથ', તેનો 'સિંધુરથ,' તેનો 'શૈલરથ,' તેનો 'કામરથ,' તેનો 'મહારથ,' તેનો 'વિષ્ણુરથ' અને તેના 'નભોરથ' નામના પુત્રો હતા. જેમ ક્ષીરસાગરને ત્યાં પરિપૂર્ણ નિર્મળ આકૃતિવાળા અને અમૃતથી લોકોને સંતુષ્ટ કરનારા ચંદ્રનો જન્મ થયો હતો, તેમ એ નભોરથરાજાને ત્યાં ઘણા પુણ્યોના યોગથી પરિપૂર્ણ, નિર્મળ આકૃતિવાળા અને સદ્‌ગુણોથી ભરેલા લોકોને સંતુષ્ટ કરનારા આ અમારા રાજાનો જન્મ થયો છે. આ રાજા 'વિદૂરથ' એ નામથી લોકોમાં પ્રખ્યાત છે. જેમ પાર્વતીથી કાર્તિકેયસ્વામીનો જન્મ થયો છે, તેમ 'સુમિત્રા' નામનાં માતાજીના ઉદરથી બીજા કાર્તિકેય સમાન આ રાજાનો જન્મ થયો છે. આ વિદૂરથ દસ વર્ષના થયા, ત્યારે એમના પિતા એમને રાજ્ય આપીને વનમાં ગયા છે, ત્યારથી આ વિદૂરથરાજા ધર્મની રીતિ પ્રમાણે ભૂમંડળનું પાલન કરે છે. હે દેવીઓ ! લાંબા કાળ સુધી પહોંચે એવાં તપો કરીને તેમ જ સેંકડો દુઃખો વેઠવાથી પણ તમારાં દર્શન દુર્લભ હોય છે. આ જ અમારું પુણ્યરૂપી વૃક્ષ સફળ થયું છે. વિદૂરથ રાજાનો વૃત્તાંત એ પ્રમાણે છે. આ રાજા આજ આપની કૃપા મળવાથી પરમ પવિત્ર થયા છે.'

વસિષ્ઠ બોલ્યા : 'હે રામ ! એ પ્રમાણે બોલીને મંત્રી ચૂપ રહ્યો અને પૃથ્વી પર પદ્માસન વાળીને બેઠેલા વિદૂરથરાજા મોઢું નમાવીને હાથ

જોડી રહ્યો ત્યારે સરસ્વતીએ કહ્યું કે, 'હે રાજા! તું વિવેકથી પોતાની મેળે જ તારા પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કર.' સરસ્વતીએ આમ કહીને તે રાજાના માથા ઉપર પોતાના હાથ ફેરવ્યા એટલે તેનું હૃદય ખૂલી ગયું અને તેના જીવનું આવરણ કરનારો માયારૂપી અંધકાર દૂર થઈ ગયો. ત્યાં પૂર્વજન્મમાં ચક્રવર્તીપણાનું, લીલારાણીના વિલાસોનું અને છેવટ પોતાનું મરણ થયાનું સઘળું વૃત્તાંત હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ જેવું થઈને તેના સ્મરણમાં આવ્યું. પોતાનું મરણ થયા પછી થયેલું લીલાનું તથા સરસ્વતીનું વૃત્તાંત તેના અનુભવમાં આવ્યું નહોતું, તોપણ તેનું પણ તેને જ્ઞાન થયું. આમાં પોતાનું સઘળું વૃત્તાંત જાણવામાં આવતાં વિદૂરથ રાજા જાણે પોતે સમુદ્રમાં ગળકાં ખાતો હોય એવો થઈ ગયો અને તેણે તે દેવીઓને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિદૂરથરાજા બોલ્યો : અહો ! આ સંસારમાં મારા મનની અંદર જે માયાનો વિસ્તાર થયો છે, તે અહીં હમણાં તમારી કૃપાથી મારા જાણવામાં આવ્યો. હે દેવીઓ ! આ તે શું? મારું મરણ થયાને હજી એક જ દિવસ થયો છે અને અહીં તો મારી અવસ્થા સિત્તેર વર્ષની થઈ છે! અહો ! મને અનેક કાર્યોનું પૂર્વજન્મના પર દાદાનું, બાલ્યાવસ્થાનું, યૌવનનું, મિત્રોનું, બંધુઓનું અને સઘળા સરસામાનોનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું છે!

સરસ્વતી બોલ્યાં: હે રાજા! તને પૂર્વજન્મમાં 'મરણ' નામની મહામોહરૂપી મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ, એટલે તને તે સર્ગનું ભાન ટળી ગયું. પછી તે જ ઘડીએ તે જ ઘરમાં અને તે જ આકાશમાં તને આ સર્ગની પ્રતીતિ થઈ છે, ચિદાકાશની અંદર જે પહાડી ગામ છે, તે ગામની અંદરના બ્રાહ્મણના ઘરની અંદરના મંડપમાં જ તારો પૂર્વસર્ગ થયો હતો અને તે તારા પૂર્વસર્ગના ઘરના મંડપની અંદરના આકાશમાં જ તને આ સર્ગનો પ્રકાશ થયો છે. એ પ્રત્યેક સર્ગમાં જગત ભિન્ન ભિન્ન થયાં છે. બ્રાહ્મણના ઘરની અંદર મારું ભજન કરનારો તારો જીવ રહ્યો છે. ત્યાં જ તારા પૂર્વજન્મનું ભૂમંડળ છે અને તે ભૂમંડળમાં રાજદ્વારના ઘરના મંડપની અંદર જ તારું આ સંસારનું મંડળ છે. એટલા માટે પદ્મરાજાના સર્ગના મંડપની અંદર જ તારું આ ઘણી સમૃદ્ધિઓથી ભરપૂર ઘર છે. આકાશની પેઠે નિર્મળતાવાળા તારા એના એ ચિત્તમાં આ વર્તમાનકાળના વ્યવહારરૂપી વિસ્તીર્ણ ભ્રમ ભાસમાન થયો છે. 'મારો જન્મ ઇક્ષ્વાકુરાજાના કુળમાં થયો છે; મારા અમુક નામના વડીલો થઈ ગયા છે; હું જન્મ્યા પછી દશ વર્ષનો થયો ત્યારે મારો પિતા રાજ્યમાં મારો અભિષેક કરીને સંસારનો ત્યાગ કરીને વનમાં ગયો છે; તે પછી હું દિગ્વિજય કરી, રાજ્યને નિષ્કંટક કરીને, આ મંત્રીઓની સાથે અને આ પૌરલોકોની સાથે પૃથ્વીનું પાલન કરું છું, ધર્મની રીતે પ્રજાઓનું પાલન કરતાં અને અનુક્રમ પ્રમાણે યજ્ઞની ક્રિયાઓ કરતાં મારી સિત્તેર વર્ષની અવસ્થા થઈ છે, આ શત્રુનું સૈન્ય આવ્યું છે તેની સાથે દારુણ યુદ્ધ થયું છે; યુદ્ધ કરીને હું આ ઘરમાં આવીને સૂતો છું; આ બે દેવીઓ મારા ઘરમાં આવી છે; આ દેવીઓનું હું પૂજન કરું છું, દેવતાઓનું પૂજન કરીએ તો તેઓ ધારેલાં ફળ આપે છે. બે દેવીઓમાંની આ એક દેવીએ જેમ સૂર્યની કાંતિ કમળને પ્રફુલ્લિતપણું આપે છે, તેમ મને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ આપનારું જ્ઞાન આપ્યું છે; હવે હું કૃતાર્થ થયો છું; મારા સઘળા સંશયો ટળી ગયા છે; મારાં સઘળાં દુ:ખો શાંત થયાં છે, મને સુખ પ્રાપ્ત થયાં છે અને હું કેવળ પરમ સુખરૂપ થઈને રહ્યો છું.' એવા એવા પ્રકારની તને ભારે સંભ્રમ ભરેલી મોટી ભ્રાંતિ થઈ છે. અનેક આચારો, અનેક વિકારો અને અમારા જેવા આદિ દેવતાઓનું દર્શન—એ સઘળું તને ભ્રાંતિથી જ પ્રતીત થયું છે. પૂર્વજન્મમાં જે ક્ષણે તું મૃત્યુ પામ્યો, તે જ ક્ષણમાં તને પોતાની મેળે જ હૃદયમાં આ પ્રતીતિ ઉદય પામી છે. જેમ નદીનો પ્રવાહ એક ચકરીરૂપ આકારને મૂકીને તુરત જ બીજી ચકરીરૂપ આકાર

ને ગ્રહણ કરે છે, તેમ ચિત્તનો પ્રવાહ પણ એક વલણને મૂકીને તુરત જ બીજા પ્રકારનું વલણ ગ્રહણ કરે છે. જેમ કોઈ સમયે એક ચકરી બીજી ચકરી સાથે ભળીને પણ ચાલે છે, તેમ જાગ્રતમાં એક ચકરી બીજી ચકરીરૂપ બીજા જીવોથી મિશ્રિત થઈને પણ ચાલે છે. કોઈ સમયે તે સ્વપ્ન આદિમાં એકલી પણ પ્રવર્તે છે. તું ચૈતન્યના પ્રકાશમય છે. તને મરવાની તે જ ક્ષણમાં, આ મિથ્યા જાળ પ્રતીત થઈ છે. જેમ સ્વપ્નની એક ક્ષણની અંદર જ સો વર્ષની ભ્રાંતિ થાય છે, જેમ સંકલ્પની રચનામાં જીવનની અને વળી મરણની ભ્રાંતિ થાય છે, જેમ ગંધર્વનગરમાં ભીંતોની તથા ચિત્ર આદિની પ્રતીતિ થાય છે, જેમ વેગથી વહાણ ચલતાં, વૃક્ષોનું તથા પર્વતોનું ચાલવું પ્રતીત થાય છે, જેમ સન્નિપાતમાં પર્વતોનો અપૂર્વ નાચ પ્રતીત થાય છે અને જેમ સ્વપ્નમાં પોતાનું માથું કપાઈ પડવાની મિથ્યા ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ જ તને આ પ્રૌઢ અને વિસ્તીર્ણ સંસારની ભ્રાંતિ થઈ છે. તું વાસ્તવિક રીતે કદી પણ જન્મ્યો નથી અને કદી પણ મૂઓ નથી. તું તો શુદ્ધ વિજ્ઞાનરૂપ છે અને સર્વદા શાંતસ્વરૂપમાં જ રહ્યો છે. તું આ સઘળું જુએ છે છતાં કશું જોતો નથી. સદા સર્વાત્મકપણાને લીધે તું સર્વોત્તમ મણિની પેઠે અને સૂર્યાદિકની પેઠે પોતામાં જ પોતાથી પ્રકાશે છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભૂમંડળ જ નથી અને તું વિદૂરથ રાજા પણ નથી, યથાર્થ રીતે આ પર્વતો પણ નથી, આ ગામો પણ નથી, આ શત્રુઓ પણ નથી અને આ અમે પણ નથી, પહાડી ગામના રહેવાસી વસિષ્ઠબ્રાહ્મણના મંડપની અંદરના આકાશમાં જ લીલાના પતિ પદ્મરાજાના રાજ્યવાળું જગત છે અને મંડળોથી શોભતી લીલાવાળી એ રાજધાની પણ ત્યાં જ છે. એ રાજધાનીના મંડપના ગર્ભાકાશમાં જ આ તારું જગત છે અને તે જ જગતની અંદરના આ ઘરમાં હમણાં આપણે બેઠાં છીએ. એ સઘળા મંડપોનું જે આકાશ છે, તે આકાશ આદિથી, રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, એ મંડપોમાં પૃથ્વી, નગર, વનો, પર્વતો, વાદળાંઓ, નદીઓ કે સમુદ્રો કાંઈ નથી, કેવળ પૂર્ણબ્રહ્મની અંદર કલ્પી કાઢેલા મિથ્યા ઘરમાં, મિથ્યા લોકો મિથ્યા વિહાર કરે છે. ત્યાં કોઈ રાજાઓ નથી, કોઈ પર્વત નથી અને જીવો એકબીજાને જોતા પણ નથી.

વિદૂરથ બોલ્યો : હે દેવી ! જો એમ જ હોય તોઆ મારા આત્મ સંપન્ન અનુચર લોકો મારી પેઠે સાચા છે કે નહિ? તમે કહો છો કે, જગત સ્વપ્નની પેઠે પ્રતીત થાય છે અને તેમાં જે જીવો છે તેઓ સ્વપ્નના જીવો જેવા છે, તો આ મારા અનુચર લોકો સાચા છે કે નહિ, તે મને કહો.

સરસ્વતી બોલ્યાં : હે રાજા ! પરબ્રહ્મને જાણીને જેઓ શુદ્ધબોધરૂપ અને શુદ્ધચૈતન્યરૂપ થયા છે. તેમને દૃષ્ટિમાં તો આ જગત સંબંધી કાંઈ પણ સાચું નથી. શુદ્ધબોધસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં અવિદ્યાએ આ જગતરૂપી ભ્રમ કરેલો છે એમ પ્રતીત જ થાય છે. જગતરૂપી ભ્રમનું મિથ્યાપણું જણાયા પછી તે ભ્રમની સત્તા રહેલી સંભવે જ કેમ ? રજ્જુમાં થયેલો સર્પરૂપી ભ્રમ શાંત થયા પછી એ ભ્રમની સત્તા રહે જ કેવી રીતે ? આ ઝાંઝવાનું પાણી છે એમ જણાયા પછી તેમાં 'જળ છે' એવી બુદ્ધિ રહેવી કેમ જ સંભવે ? આ સ્વપ્ન છે એમ જણાયા પછી સ્વપ્ન સંબંધી મરણ થવું કેમ સંભવે ? જેમ જીવતા માણસને પોતાના સ્વપ્નમાં થતો પોતાના મરણનો ભય મિથ્યા છે તેમ જાગ્રતમાં થતો પોતાના મરણ આદિનો ભય પણ મિથ્યા જ છે. હે રાજા ! બોધ વડે અજ્ઞાનરૂપી વાદળાં ટળી ગયા પછી જેનું અંતઃકરણ શરદઋતુના આકાશની શોભાની પેઠે સ્વચ્છ, શુદ્ધ અને પૂર્ણ થયું છે, તેવા અતિપવિત્ર જ્ઞાની પુરુષની દૃષ્ટિમાં 'આ હું છું અને આ જગત છે.' એવા તુચ્છ શબ્દોના અર્થો વાસ્તવિક રીતે રહેતા જ નથી; કારણ કે 'જગત અને હું' એ શબ્દો તો કહેવામાત્ર છે, વાસ્તવિક નથી. વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી, એટલામાં દિવસ જતો રહ્યો,

સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં કૃત્ય કરવા માટે ત્યાંથી ઊઠીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી. ૧—૬૯

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमितो जगाम। स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम॥ ६९॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'ભ્રાંતિવિચાર-વર્ણન' નામનો સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો પાંચમો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૨ મો*

અજ્ઞાનદશામાં સ્વપ્નની સત્યતા

वसिष्ठ उवाच

यस्त्वबुद्धमतिर्मूढो रूढो न वितते पदे। वज्रसारमिदं तस्य जगदस्त्यसदेव सन्॥ १॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: બોધ વગરની મતિવાળો જે મૂઢ પુરુષ પરમપદમાં અત્યંત રૂઢ થયો નથી તેને આ જગત મિથ્યા હોવા છતાં પણ સત્ય અને વજ્રના જેવી દૃઢતાવાળું લાગે છે. જેમ બાળકને વેતાલ મરવા સુધીનું દુ:ખ આપનાર થાય છે, તેમ મૂઢ બુદ્ધિવાળાને જગત મિથ્યા હોવા છતાં પણ સાચું જણાય છે. જેમ મૃગોને સૂર્યનો તાપ જ જળરૂપ દેખાઈની ભ્રાંતિનું કારણ થાય છે, તેમ મૂઢ પુરુષને જગત મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું લાગે છે. જેમ મનુષ્યને સ્વપ્નમાં થયેલું મરણ મિથ્યા છતાં પણ સત્ય જણાય છે અને તે શોક તથા રોવા આદિ ક્રિયાઓ કરાવનાર થાય છે, તેમ મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓને જગત મિથ્યા છતાં પણ સત્ય જણાય છે અને તે ઘણી ક્રિયાઓ કરાવનાર થાય છે. જેમ સુવર્ણમાં અસિદ્ધ પુરુષને સુવર્ણના કડામાં કડાની જ બુદ્ધિ હોય છે, પણ સુવર્ણની બુદ્ધિ જરા પણ હોતી નથી, તેમ અજ્ઞાની માણસને બ્રહ્મમાં નગરો, ઘરો, પર્વતો, વૃક્ષો, મોટા હાથીઓ અને મોટા સર્પો ઇત્યાદિકના અભિનિવેશવાળી દૃશ્યની જ બુદ્ધિ હોય છે, પણ બ્રહ્મની બુદ્ધિ જરા પણ હોતી નથી. જેમ દૃષ્ટિના દોષવાળાઓને આકાશમાં મોતીની માળા, મોરપીંછ અને ઝીણા મોવાળાના જેવાં ચકરડાં મિથ્યા હોવા છતાં પણ સત્ય ભાસે છે, તેમ અજ્ઞાનીઓને જગત મિથ્યા છતાં પણ સત્ય ભાસે છે. અહંકાર આદિથી સંયુકત થયેલું આ જગત તો એક લાંબું સ્વપ્ન છે એમ સમજો. આ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા પોતાથી જુદા પુરુષો જે કારણથી સત્ય લાગે છે, તે કારણ હું કહું છું, તમે તે સાંભળો. શાંત, વાસ્તવિક, સત્ય, પવિત્ર, દૃશ્યરહિત ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપવાળું પરમ નિર્મળ અને પરમ વિસ્તીર્ણ જે બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વનું અધિષ્ઠાન છે, તે માયાને લીધે સર્વવ્યાપક સર્વ શક્તિઓવાળું, સર્વરૂપ અને સર્વાત્મક થાય છે તથા જે જે સ્થૂળમાં જે જે રીતે આવિર્ભાવ પામે છે, તે તે સ્થળમાં તે તેવી તેવી રીતે જ રહે છે. એમ હોવાથી સ્વપ્નના નગરનો દ્રષ્ટા, જેમને તે નગરના રહેવાસી માણસો તરીકે જાણે છે, તેઓ ક્ષણમાત્રમાં જ તે નગરનાં માણસો થઈ જાય છે. દ્રષ્ટાનું જે ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તે સ્વપ્નને પ્રફુલ્લિત થવાના સ્થાનકરૂપ અતિ સૂક્ષ્મ નાડીના છિદ્રમાં પણ રહ્યું છે અને તે ચિત્તની વાસના અનુસાર વિવર્ત પામીને 'માણસો છે' એમ જણાય છે. સ્વપ્નમાં તથા જાગ્રતમાં પણ આત્મામાં મનુષ્ય આદિનો અધ્યાસ થતાં, તે મનુષ્ય આદિમાં આત્માને સત્યતાનો અધ્યાસ થાય છે અને તેથી મનુષ્ય આદિ પદાર્થોને સત્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

રામ બોલ્યા: હે મુનિ! સ્વપ્નનું શરીર માયામાત્ર જ છે. તેમાં દેખાતા પુરુષોને અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સાચા નહિ, પણ તમામ ખોટા જ માનીએ, તો તેમાં શો દોષ આવે છે, તે કહો.

* આ બેતાળીસમા સર્ગમાં અજ્ઞાનદશામાં સ્વપ્ન પણ સત્ય છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવશે. અને છેવટે વરદાન સુધીનો કથાનો ભાગ કહેવામાં આવશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા નગરના રહેવાસી પુરુષો વાસ્તવિક રીતે સત્ય નથી, પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ય છે; કારણ કે તેઓ પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે છે. (જે પદાર્થ સસલાંનાં શિંગડાંની પેઠે અત્યંત અસત્ હોય છે, તેની પ્રતીતિ પણ થતી નથી; પણ સ્વપ્નના પુરુષોની તો પ્રતીતિ થાય છે, માટે તેમનામાં અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્યપણું છે.) એ વિષયમાં પ્રત્યક્ષ જ મોટું પ્રમાણ છે; બીજું પ્રમાણ શોધવાની કશી જરૂર નથી. સૃષ્ટિના આરંભમાં સ્વપ્ન સરખા અનુભવરૂપ જે હિરણ્યગર્ભ છે તેના સંકલ્પથી જ આ જાગ્રત જગતનો પ્રપંચ ઉત્પન્ન થયો છે; માટે જાગ્રતનો પ્રપંચ પણ સ્વપ્નની પેઠે અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ સત્તાવાળો છે. એ પ્રમાણે આ જાગ્રતનો પ્રપંચ પણ એક જાતનું સ્વપ્ન જ છે; માટે આ પ્રપંચમાં જેવી મારી દૃષ્ટિએ તમે અને બીજાઓ સાચા છો, તેવા જ સ્વપ્નમાં સ્વપ્નના દ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિએ સ્વપ્નનાં માણસો સાચાં છે. જો સ્વપ્નમાં દેખાતાં માણસો સાચાં નથી, તો સ્વપ્ન જેવા આ જાગ્રત પ્રપંચમાં પણ મારા જોવામાં આવતાં માણસો જરા પણ સાચાં નથી. આ સ્વપ્ન જેવા સંસારમાં જેમ તમારી દૃષ્ટિએ હું સાચો છું, તેમ મારી દૃષ્ટિએ મારા જોવામાં આવતું સઘળું સાચું છે. જાગ્રત તથા સ્વપ્ન બંને પરસ્પરથી તુલ્ય જ છે; માટે તેમનામાં પ્રતીત થતાં માણસો આદિની સત્યતા એકબીજાની દૃષ્ટિથી જ છે, પણ વાસ્તવિક સત્યતા નથી. જેમ સ્વપ્નમાં તમને પ્રતીત થયેલો હું તમારી દૃષ્ટિએ સાચો છું અને સ્વપ્નમાં મને પ્રતીત થયેલા તમે મારી દૃષ્ટિએ સાચા છો, તે જ રીતે આ જાગ્રત સંબંધી સંસારરૂપી મહાન સ્વપ્નમાં પણ તમારી દૃષ્ટિએ હું સાચો છું અને મારી દૃષ્ટિએ તમે સાચા છો. સ્વપ્નોમાં એવો જ ક્રમ હોય છે.

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્! આ તમારા કહેવા ઉપરથી મને લાગે છે કે, સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા નિદ્રાથી રહિત થઈ જાય, તોપણ સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર અધિષ્ઠાન સત્તાથી સત્તાવાળું રહે છે, આ મારું ધારવું યથાર્થ છે કે કેમ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હા! જેમ તમે કહો છો તેમ જ છે. સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા નિદ્રાથી રહિત થઈ જતાં પણ સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ય જ અને આકાશની પેઠે સ્વચ્છ આકારવાળું જ રહે છે. એ વાત તો એક બાજુ રહેવા દો અને હવે બીજું કહું છું તે તરફ લક્ષ આપો. સ્વપ્નના પ્રપંચમાં જાગ્રતના બાહ્ય દેશ—કાળ આદિના જેવો યથાર્થ સંબંધ નહિ રહેવાથી સ્વપ્નનો પ્રપંચ મિથ્યા છે, એમ માનતા હો તો તમે જેને જાગ્રતનો પ્રપંચ માનો છો તેમાં પણ સ્વપ્નના દેશ—કાળ આદિના જેવો યથાર્થ સંબંધ નથી. આથી જાગ્રતનો પ્રપંચ પણ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે આ સઘળો પ્રપંચ જે જોવામાં આવે છે તે સાચો નથી, પણ સાચા જેવો પ્રતીત થઈ રહ્યો છે. જેમ સ્વપ્નની સ્ત્રી સાથેનું સુરતસુખ મિથ્યા છતાં પણ આસક્તિથી મોહિત કરે છે, તેમ આ પ્રપંચ મિથ્યા હોવા છતાં પણ આસક્તિથી મોહિત કરે છે. જે અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય છે તે જ વાસ્તવિક સાચું છે. જે દેહની અંદર તથા બહાર સર્વ પ્રદેશોમાં ભરપૂર રહેલું છે, તે ચૈતન્ય માયાશક્તિને લીધે જેવી રીતે પોતાનું સ્ફુરણ કરવા ધારે છે, તેવી જ રીતે પોતાને સ્ફુરેલું જુએ છે. જેમ ભંડારમાં સઘળા પ્રકારનું ધન હોય છે અને તે જોનાર માણસના જોવામાં આવે છે, તેમ ચિદાકાશમાં સઘળો પ્રપંચ છે અને તે ચિદાકાશના જોવામાં આવે છે. હે રામ! સરસ્વતીદેવીએ વિદૂરથરાજાને બોધરૂપી અમૃતનું સિંચન કરીને વિવેકના સુંદર અંકુરવાળો કર્યો અને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

સરસ્વતી બોલ્યાં : હે રાજા! આ સઘળી વાત મેં લીલાને રાજી કરવા સારુ કહી છે. તમારું કલ્યાણ હો. અમે બે હવે અહીંથી જઈએ છીએ.

જે કાંઈ જોવાનું હતું તે લીલાએ જોઈ લીધું છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે સરસ્વતીએ મધુર અક્ષરોવાળી વાણીથી ભાષણ કર્યું. એટલે બુદ્ધિમાન વિદૂરથ રાજાએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

વિદૂરથ બોલ્યો : હે દેવી! મારું દર્શન પણ કામનાવાળા મનુષ્યને નિષ્ફળ થતું નથી, ત્યારે તમે તો મોટાં ફળ દેનારાં છો, તમારું દર્શન તો કેમ નિષ્ફળ જાય? હે દેવી! હું જેમ એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જાઉં છું, તેમ આ દેહને છોડીને હું અહીંથી મારા પહેલાંના સંસારમાં આવું એવી તમે કૃપા કરો. હે માતાજી! હું શરણાગત છું, મારા પર કૃપાદૃષ્ટિ કરો, મને રંક જાણીને મારી માગણીનો ઉત્તર આપો. હે વરદા! ભક્તનો અનાદર કરવો એ મહાત્માઓને શોભે જ નહિ. હું જે પ્રદેશમાં આવું તે જ પ્રદેશમાં આ મારો મંત્રી અને આ મારી બાળક કુંવરી પણ આવે, એવી મારા પર દયા કરો.

સરસ્વતી બોલ્યાં : હે પૂર્વજન્મના પદ્મરાજ! તું ત્યાં આવજે અને નિ:શંક થઈને યોગ્ય પદાર્થોથી તથા યોગ્ય વિલાસોથી સુંદરતાવાળું રાજ્ય કરજે. અમારા પાસે યાચકોએ જે જે માગણી કરી હશે, તેની અમે કદી પણ ના કહી હોય એવું કોઈના પણ જાણવામાં નથી, એમ તમારે સમજવું. ૧—૩૪

आगच्छ राज्यमुचितार्थविलासचारु प्रागजन्ममंडलपते कुरु निर्विशंकम् । अस्माभिरर्थिजनकामनिवाकृतिर्हि दृष्टा न काचन कदाचिदपीति विद्धि ॥ ३४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સ્વપ્નપુરુષસત્યત્વવર્ણન' નામનો સર્ગ ૪૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૩ મો*

વિદૂરથને વરપ્રદાન-સૈન્યથી નગરનું આક્રમણ અને સળગવું

श्रीदेव्युवाच

अस्मिन् रणवरे राजन् मर्तव्यं भवताधुना । प्राप्तव्यं प्राक्तनं राज्यं सर्वं प्रत्यक्षमेव ते ॥ १ ॥

સરસ્વતી બોલ્યાં : હે રાજન્! આ મોટા સંગ્રામમાં તમારે હમણાં મરવું પડશે અને પછી તને પૂર્વનું રાજ્ય મળશે. એ સઘળું પ્રત્યક્ષ રીતે તારા જોવામાં આવશે. તું, તારી દીકરી અને તારો મંત્રી એ સર્વ પૂર્વના નગરમાં આવશો અને તેમાં તું તારા શબરૂપ થયેલા શરીરને પ્રાપ્ત થઈશ. હવે અમે જેમ આવ્યાં હતાં તેમ પાછાં જઈએ છીએ. તું, તારો મંત્રી તથા તારી કુંવરી મનોમય દેહથી ત્યાં આવશો. જેમ ઘોડાની, ગધેડાની, ઊંટની અને મદથી ભિંજાયેલા ગંડસ્થળવાળા હાથીની ગતિ જુદી જુદી હોય છે, તેમ સ્થૂળ દેહની અને મનોમય દેહની ગતિ પણ જુદી જુદી જ હોય છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એ પ્રમાણે મધુર ભાષણ કરનારાં એ બંનેની વચ્ચે પરસ્પર વાત ચાલતી હતી, તેટલામાં જે માણસને પ્રથમથી નગરનું વૃત્તાંત જાણવા માટે ઊંચા પ્રદેશમાં ઊભો રાખવામાં આવ્યો હતો, તે અંદર આવ્યો અને ગભરાટ સાથે નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો :

હે રાજા! જેમ પ્રલયકાળમાં ઉદ્ધત થયેલો મહાસાગર ધસી આવે, તેમ બાણો, ચક્રો, ખડ્ગો, ગદાઓ અને પરિઘોની વૃષ્ટિ કરતું શત્રુનું સૈન્ય અહીં ધસી આવે છે. પરમ ઉત્સાહવાળું એ સૈન્ય પ્રલયકાળના પવનને ઉડાડેલી મોટા પર્વતોની શિલાઓ સરખી ગદાને, સાંગોને અને ભુશુંડીઓને વરસાવે છે. આ પહાડ જેવા નગરમાં ચારે બાજુએ અગ્નિ લાગી ચૂક્યો છે. ચટપટ

* આ તેંતાલીસમા સર્ગમાં વિદૂરથરાજાને જોઈતું વરદાન, નગરનું સળગવું અને બળી જતા લોકોની ચેષ્ટાઓ ઈત્યાદિનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

અને કડાકાભડાકા કરતો એ અગ્નિ ઘરોને સળગાવી દઈને આ ઉત્તમ નગરને પાડી દે છે. પ્રલયકાળનાં વાદળાંઓની ઘટા સરખા ધુમાડાના પર્વતો બળાત્કારથી ગરુડોની જેમ આકાશમાં ઊડવા લાગ્યા છે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે એ પુરુષ ગભરાટથી બોલતો હતો, તેટલામાં કઠોર શબ્દવાળો અને દિશાઓને પૂર્ણ કરી દેનારો બહાર મોટો કોલાહલ ઊઠયો. ત્યાં બળથી કાન પર્યંત ખેંચવામાં આવતાં તથા બાણોની વૃષ્ટિ કરતાં ધનુષોનો પ્રબળ ટંકાર સંભળાવા લાગ્યો અને વેગવાળા મદોન્મત્ત હાથીઓ ગર્જના કરવા લાગ્યા. ગામમાં ઘર આદિને બાળી નાખતા અગ્નિઓના ભારે ફડાકા થવા લાગ્યા. જેમની સ્ત્રીઓ બળી જતી હતી તે નગરજનો મોટો હાહાકાર કરવા લાગ્યા. તેઓ અગ્નિના ટુકડાઓ ઘોર શબ્દ કરતા ઊંચે ઊછળતા હતા તેની વાતો કરવા લાગ્યા અને ત્યાં ધગધગ બળતી જ્વાળાઓના ફેલાવાથી ભારે કડેડાટ થવા લાગ્યો. એ સમયે લીલાએ, સરસ્વતીએ, વિદૂરથ રાજાએ અને મંત્રીએ ગોખમાંથી જોયું, તો મધ્યરાત્રિનો વખત હતો અને નગરમાં મોટો હાહાકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. ત્યાં પ્રલયના પવનથી ક્ષોભ પામેલા પૂર્ણ મહાસાગર સમાન વેગવાળું અને મેઘના જેવા તથા તરંગોના જેવા ઉગ્ર આયુધોવાળું શત્રુનું સૈન્ય ચારેબાજુએ વ્યાપી રહ્યું હતું. પ્રલયકાળના અગ્નિથી પીગળી જતા મેરુપર્વતની જેમ પ્રકાશતી અને આકાશને પૂરી દેતી મોટી જ્વાળાઓના સમૂહથી આખું નગર બળવા લાગ્યું હતું. ચોર લોકો લૂંટ કરવા સારુ મોટા મેઘની ગર્જના જેવાં તિરસ્કારનાં વચનો કહેતા હતા અને પ્રબળ કિકિયારીઓ કરતા હતા. પ્રલયકાળના 'પુષ્કર વર્તક' નામના મેઘ સમાન ધુમાડારૂપી વાદળાંઓથી ત્યાં આકાશ ઢંકાઈ ગયું હતું અને ઊડતા સોના જેવી પીળી જ્વાળાઓના સમૂહોથી કોઈ સ્થળમાં અવકાશ રહ્યો ન હતો. ઊડતાં ઊંબાડિયાંના ટુકડાઓને લીધે આકાશમાં ઉત્પાત સંબંધી રાતા તારાઓના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. અગ્નિના મોટા સમૂહો એક ઘર ઉપરથી બીજા ઘર ઉપર અને બીજા ઘર ઉપરથી પાછા પહેલા ઘર ઉપર આવતા હતા. ઘણા યોદ્ધાઓ કપાઈ ગયા હતા અને બાકી રહેલા યોદ્ધાઓ પાછા વળીને ગામમાં આવતા રહેતા હતા. અગ્નિના અંગારાઓ ઊડી ઊડીને વાદળાંઓનાં છિદ્રોમાં પેસી જતા હતા. લોકોને કઠોર ચીસો પડાવનારા તથા તેમને બાળી નાખનારા શત્રુઓ ત્યાં ઉગ્ર ગર્જનાઓ કરતા હતા. આકાશ અગ્નિના તણખાઓથી અને બાણોથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. શત્રુઓ નગરને બાળવામાં દોડાદોડ કરતા હતા અને પોતાના હાથોમાં ઘણાં શસ્ત્રોને તથા શિલાઓને ઊંચાં કરી કરીને લોકો ઉપર તૂટી પડતા હતા. યુદ્ધના હાથીઓની ભારે નાસભાગથી મોટા મોટા શૂરવીર પુરુષો પણ છૂંદાઈ જતા હતા. કેટલાએક દોડતા ચોરલોકોનાં માથાંને ગામના લોકોએ કાપી નાખ્યાં હતાં અને તેથી ચોરલોકોએ લૂંટેલાં ધન ગામના માર્ગોમાં પથરાઈ જતાં હતાં. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અંગારાઓના સમૂહોમાં પડી પડીને મોટા શબ્દથી રુદન કરતાં હતાં. અગ્નિથી બળીને ફાટતાં કાષ્ઠો ધડાકા કરીને ગામમાં ઊડતાં હતાં. આકાશમાં મોટાં મોટાં ઊંબાડિયાંનાં ચક્કરો વ્યાપી વળ્યાં હતાં. અને તેથી જાણે સેંકડો સૂર્ય ઊગ્યા હોય એમ જણાતું હતું. ગામની સઘળી પૃથ્વી અગ્નિના અંગારાઓથી પથરાઈ ગઈ હતી. અગ્નિથી બળેલાં બીજાં કાષ્ઠોની સાથે બળતા વાંસો પણ કેંકારા અને રણકારા કરતા હતા. બળી જતાં પ્રાણીઓની ઘાટી ચીસો સાંભળીને સર્વ સૈનિકો પણ રોઈ પડતા હતા. વૃદ્ધિ પામેલો અગ્નિ સઘળી રાજ્યલક્ષ્મીને ધૂળધાણી કરી નાખીને તૃપ્ત થતો હતો. અગ્નિરૂપી મહાભક્ષક સર્વને ગળી જવાના ઉદ્યોગમાં લાગ્યો હતો. દૈવગતિથી સર્વસ્વનો નાશ થયો હતો અને સૂતેલાઓની ઉપર માર પડતો હતો. આથી લોકો ત્રાસ પામીને ચીસો નાખતા હતા. વળી ત્યાં અટકાવી શકાય નહિ એવો અગ્નિ ઘૂમી રહ્યો

હતો. આ ચીસોથી અને એ અગ્નિથી સઘળાં જ ઘરો જાણે હાહાકાર કરતાં હોય એમ લાગતું હતું. ઘણાં પ્રાણીઓને ઘણા દિવસો સુધી ખાવા પહોંચે એવા ધાન્યોના સમૂહો બળી જતાં કેટલાએક લોકો અવશેષ રહેલાં કાષ્ઠોને પણ બચાવી લેવા દોડતા હતા. આ સમયે જેમનાં સ્ત્રીઓ, બાળકો તથા સર્વસ્વ બળી જતાં હતાં, એવા યોદ્ધાઓ ચારે બાજુ જોયા કરતા હતા, દોડાદોડ કરતા હતા અને નીચે પ્રમાણે બોલતા હતા, તેમનાં વચનો એ વિદૂરથ રાજાના સાંભળવામાં આવ્યાં: 'હાય! હાય! રસની ભરતીને લીધે લીલાં છમ, તડકાનું નિવારણ કરનારાં અને અત્યંત ઊંચાં થયેલાં આપણાં ઘરનાં વૃક્ષોને, આ તોફાની પવન ભારે ખડખડાટ કરીને હલાવી નાખે છે. હાય! હાય! હિમના જેવી શીતળતાવાળી અને આ હમણાં બળી જતી આપણી સ્ત્રીઓ જેમ જ્ઞાનની સુંદર શક્તિઓ મહાત્માઓના મનમાં પેસી જાય છે, તેમ હાથીઓના શબોના સમૂહમાં પેસી જાય છે. હાય બાપ! પ્રબળ અગ્નિએ પ્રેરેલી આ જ્વાળાઓ આપણી સ્ત્રીઓના કેશોરૂપી ખડની ગંજીઓમાં લાગી ગઈ છે અને તેથી એ કેશો સુકાયેલાં પાંદડાંઓની પેઠે બળી જાય છે. અરે! જુઓ, ચકરીઓ ખાતી, લાંબી અને ઊંચા તરંગોવાળી આ ધુમાડારૂપી યમુના વેગથી ચાલીને આકાશની ગંગા પાસે જાય છે. જુઓ તો ખરા, ઊંબાડિયાંઓરૂપી કાષ્ઠોને વહી રહેલી ઊંચી ગતિવાળી અને અગ્નિના કણોરૂપી પરપોટાઓવાળી આ ધુમાડારૂપ નદી વિમાનોમાં બેઠેલા દેવતાઓને પણ આંધળા કરી દે છે. આ સ્ત્રીનાં માં, બાપ, ભાઈ, દીકરાઓ તથા બે દીકરીઓ પણ આ ઘરમાં બળી ગયાં છે અને એ પોતે પણ અગ્નિથી દૂર છતાં શોકથી બળી ગઈ છે. હાય! હાય! હાય! અલ્યા ઓ! તારું આ ઘર આગમાં પૂરું સપડાઈ ગયું છે. જેમ પ્રલયમાં મેરુપર્વત પડવા તૈયાર થાય, તેમ તે અહીં પડવા તૈયાર થઈ ગયું છે. તું ઝટ અહીં આવ. અરેરે! બાણો, શિલાઓ, સાંગો, ભાલાઓ, પ્રાસો અને ખડ્ગો જાણે તીડોની પેઠે જાળિયાંરૂપી સંધ્યાકાળનાં વાદળાંઓમાં પેસી જાય છે. અહો! જેમ સમુદ્રના જળમાં પૂરો પ્રબળ જ્વાળાઓવાળા વડવાનળમાં પેસે છે, તેમ આ અગ્નિની જ્વાળાઓના પ્રવાહો જાણે બીકથી આકાશમાં ઊડી જવા ધારતી આ નગરીમાં પેસે છે. ધુમાડાઓ વાદળાંઓમાં પેસી જાય છે, જ્વાળાઓ પર્વતોનાં શિખરો સુધી પહોંચી જાય છે અને રસથી ભરેલા બગીચાઓ પણ રાગી પુરુષોનાં હૃદયોની પેઠે સુકાઈ જાય છે. આ હાથીઓ જાણે કે પોતાના બંધનના સ્તંભથી જાતને સમજી લઈને ક્રોધે ભરાયા હોય, તેમ ચિત્કાર કરે છે અને આ વૃક્ષોની હારને કડેડાટ શબ્દની સાથે પૃથ્વી પર પાડી નાખે છે. પૂર્વે આ ઘરનાં વૃક્ષોમાં પુષ્પોની, ફળોની અને સ્કંધોની પુષ્ટતા હતી; તે હમણાં શોભાથી રહિત થઈ ગયાં છે અને સર્વસ્વ પરવારી ચૂકેલા ગૃહસ્થોની પેઠે રાંક થઈ ગયાં છે. હાય! માબાપોએ આ બાળકોને તજી દીધાં છે અને તેઓ સંતાઈ જવાને માટે અંધારાને શોધવા નીકળ્યાં છે. ત્યાં તો હાય! તેઓ બાણોથી ખીચોખીચ ભરેલી ગલીઓમાં ભીંતો પડવાથી કચરાઈ ગયાં. પરસ્પર ઊડતી આ હાથણીઓ વાયુએ ઉડાવેલા અને જેમાંથી અંગારા ઝરે છે એવા આ છાજથી ડરીને ત્રાસદાયી ચીસો પાડે છે. હાય હાય! ભૂંડું થયું! આ પુરુષના તલવારથી ચિરાયેલા તથા જેના પર દૃઢ ઊંબાડિયું ચોંટી ગયું છે એવા ખભા ઉપર વજ્ર પડે તેમ ગોફણનો પથરો પડ્યો. અહો! આકુળ થયેલી આ ગાયો, ઘોડાઓ, પાડાઓ, હાથીઓ, ઊંટો, કૂતરા, શિયાળિયાં અને ગાડરાંઓ વેગમાં આવીને જાણે લડવાની તૈયારીઓ કરી છે. ચીસો પાડતી આ સ્ત્રીઓ પટપટ પડતાં જળનાં ટીપાંઓરૂપ ભ્રમરોવાળાં ભીનાં વસ્ત્રો ઓઢીને ચાલી જાય છે, તેથી જાણે તેઓ સ્થળકમળોને ઓઢીને ચાલી જતી હોય એવી લાગે છે. જુઓ આસોપાલવનાં ફૂલો જેવી લાગતી જ્વાળાઓની

આ શેડો, જાણે લટકતી નાગણીઓને ચાટતી ઉંદરડીઓ હોય તેમ સ્ત્રીઓના કેશોની લટોને ચાટે છે. હાય! હાય! જેમ કોઈ નીચ સ્ત્રી કુમાર્ગમાં વિશ્રામ લે, તેમ અગ્નિની શિખા હરણના બચ્ચાં જેવી નેત્રવાળી આ સ્ત્રીની ભ્રમરાંઓની પાંખો જેવી પાંપણોમાં વિશ્રામ લે છે. આ પુરુષ પોતે બળી ગયો છે, છતાં પણ પોતાની સ્ત્રી વિના ઘરમાંથી બહાર નીકળતો નથી; તેથી નિશ્ચય કરી શકાય છે કે, પ્રાણીઓ સ્નેહરૂપી જાળને કાપી શકતાં નથી! બળી ગયેલા સૂંઢવાળા આ હાથીઓ સળગતા અંગારાવાળા પોતાના બંધનના વૃક્ષને કોપને લીધે વેગથી ભાંગી નાખ્યું છે અને તે લોકોને કમળો આપનારા તળાવમાં જઈ પડયો છે. આ ધુમાડો મેઘના સ્થાનકમાં પહોંચ્યો છે, અંદરથી વીજળીવેગે ઝબકી રહ્યો છે અને બાણો સમાન ઉગ્ર અંગારાઓ સમૂહને વરસે છે. હે રાજા! જેમાં અગ્નિના તણખા ચળકી રહ્યા છે એવો ચકરીઓ ખાતો અને શિખાઓરૂપી તરંગોવાળો આ ધુમાડો તે આકાશમાં જાણે રત્નોથી ભરપૂર સમુદ્ર હોય એવો લાગે છે. શિખરો જેવી જ્વાળાઓના તેજથી રાતું થયેલું આકાશ, જાણે મૃત્યુએ ઉત્સવના કારણથી દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓને કેસરથી ખરડેલો કરંડિયો આપ્યો હોય એવું લાગે છે. અહો! ઊંચાં આયુધોવાળા શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ રાજાની સ્ત્રીઓને પકડે છે, એ બહુ ભૂંડું અને દુરાચારનું કામ થાય છે. આ પકડાતી રાજાની રાણીઓની માળાઓમાં ગૂંથાયેલાં પુષ્પો માર્ગમાં વેરાઈ જાય છે અને અર્ધા બળેલા ચોટલા છાતીઓ ઉપર તથા સ્તનો ઉપર પડયા છે. તે વસ્ત્રો ઊંચાં થઈ જવાને લીધે તેમનાં નિતંબો અને પેડુઓ દેખાય છે અને તેમનાં માણિક્યોથી જડેલાં કંકણો પડી જવાથી ધરતી શોભી રહી છે. હારોરૂપી લતાઓ તૂટી જતાં, તેમનાં નિર્મળ મોતીઓ વેરાઈ જાય છે. જરા વારમાં દેખાતાં અને જરા વારમાં નહિ દેખાતાં તેમનાં સ્તનોમાંથી, નિતંબોમાંથી અને પડખાંઓમાંથી સોના જેવી કાંતિ ઝબકે છે. ટિટોડીઓના જેવા તેમના કરુણાભર્યા વિલાપોથી યુદ્ધનો કોલાહલ પણ બરાબર સાંભળવામાં આવતો નથી. લાગલાગટ બૂમો પાડવાથી તેમની પાંસળીઓ જાણે તૂટી ગઈ છે અને તેમના ચણિયાઓ લોહીના કાદવથી તથા આંસુઓથી ભિંજાઈ ગયા છે. અરે! આ રાણીઓને શત્રુપક્ષના માણસો ખભા ઉપર હાથ મૂકીને એકમેક સાથે બાંધીને બળપૂર્વક લઈ જાય છે; આથી એ રાણીઓનાં નેત્રો કમળોની પેઠે પાણીનાં ટીપાંઓને વરસ્યાં કરે છે. તેઓ 'આ સમયમાં કોણ રક્ષણ કરશે? કોઈ પણ રક્ષણ કરનાર નથી,' એમ નિરાશ થઈને કંગાળપણાથી જોયા કરે છે અને તે જોઈને તેમના પક્ષના યોદ્ધાઓને પણ આંસુ આવે છે. સ્વચ્છ કમલિની સમાન આ રાણીઓના કમળનાળ જેવી કૂણી નિર્મળ સાથળોનાં મૂળો આંસુ પડવાથી ભિંજાઈ ગયાં છે અને તેથી તેઓ ઝીણાં વસ્ત્રોમાંથી દેખાઈ રહે છે. આ રાણીઓ જાણે વિષયસુખરૂપી મંદરાચળથી નિરંતર મથન કરાતા કામદેવરૂપી સમુદ્રમાંથી નીકળેલી ઉત્તમ લક્ષ્મીના જેવી છે. હાય! તેમનાં પુષ્પો, વસ્ત્રો, આભરણો તથા લેપન કરેલાં ચંદનો ચોળાઈ ગયાં છે, ભુસાઈ ગયાં છે અને તેમના લાંબા ચોટલાઓની ચપળ લટો આંસુઓથી ભિંજાઈ ગઈ છે. ૧—૬૧

आलोलमाल्यवसनाभरणांगरागा बाष्पाकुलाततचलालकवल्लरीकाः । आनंदमंदरनिरंतरमथ्यमानात् कामार्णवात्समुदिता इव राजलक्ष्म्यः ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'અગ્નિદગ્ધગૃહાદિ' વર્ણન નામનો સર્ગ ૪૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૪ મો*

વિદૂરથરાજાનું યુદ્ધ માટે નીકળવું અને લીલાના તત્ત્વનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

एतस्मिन्नंतरे राजमहिषी मत्तयौवना ।
तद्गृहं प्रवेश मृहं लक्ष्मीरिव पंकजकोटरम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ સમયે જેમ લક્ષ્મી કમળના છિદ્રમાં આવે, તેમ મત્ત યૌવનવાળી મહારાણી વિદૂરથરાજાના તે ઘરમાં આવી. તેનાં પુષ્પો અને વસ્ત્રો વીંખાઈ ગયાં હતાં, તેના હારો તૂટી ગયા હતા અને તે વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી, ભયથી તે વિહ્વળ બની ગઈ હતી અને સખી-ઓ તથા દાસીઓ તેને અનુસરી રહી હતી. ચંદ્ર જેવું તેનું મુખ હતું, હાંફથી તેના પયોધરો હાલી રહ્યા હતા. અને દાંતરૂપી તારાઓથી તે જાણે શરદઋતુના આકાશ જેવી સર્વાંગે સ્વચ્છ લાગતી હતી. પછી જેમ અપ્સરા, ભૂતોના સંગ્રામના વિચારમાં પડેલા ઇન્દ્રની પાસે વિજ્ઞપ્તિ કરે, તેમ તે પટરાણીની એક સખીએ અવિચારી શત્રુ-ઓના સંગ્રામના વિચારમાં પડેલા વિદૂરથરાજા-ની પાસે આ પ્રમાણે વિજ્ઞપ્તિ કરી: 'હે દેવ! આ દેવી અમારી સાથે અંત:પુરમાંથી નાસીને આવી છે અને જેમ વાયુએ પીડેલી લતા વૃક્ષને શરણે આવે, તેમ આપને શરણે આવી છે. હે રાજન્! જેમ સમુદ્રનાં મોજાંઓ કિનારાનાં વૃક્ષોની લતાઓને હરી જાય છે, તેમ ઊંચા આયુધોવાળા બળવાન શત્રુઓ આપની બીજી રાણીઓને હરી ગયા છે. જેમ અચાનક આવેલા ઉદ્ધત પવનો મોટાં વૃક્ષોને તોડી નાખે છે તેમ અચાનક આવેલા ઉદ્ધત શત્રુઓએ તમારા અંત:પુરના સઘળા રક્ષકોને તોડી નાખ્યા છે. જેમ રાત્રે વર્ષાઋતુમાં દૂરથી અચાનક આવેલાં અને કોલાહલ કરતાં જળ કમળોને ઘસડી લઈ જાય છે, તેમ રાત્રે દૂરથી અચાનક આવેલા શત્રુઓ આપણા અંત:પુરની સ્ત્રીઓને લઈ ગયા છે. ધુમાડારૂપી કવચોવાળા, ઊંચા નાદ કરતા તથા ફેલાતી ઉગ્ર જ્વાળાઓવાળા અગ્નિઓથી તેમ જ ધુમાડારૂપી કવચોવાળા, ઊંચા નાદ કરતા તથા ફેલાતાં ઉગ્ર શસ્ત્રોવાળા શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ-થી આપણું નગર ભરાઈ ગયું છે. પારધી લોકો જેમ ચીસો નાખતી હરણીઓને બળાત્કારથી લઈ જાય છે, તેમ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ ચીસો પાડતી સ્ત્રીઓને ચોટલા પકડીને લઈ જાય છે. આ પ્રમાણે અમારા ઉપર ઘણી શાખાઓમાં ફેલાયેલી આ ઉગ્ર વિપત્તિ આવી છે, તેનું અત્યંત નિવારણ કરવા માટે આપ વિના બીજો કોઈ સમર્થ નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ પ્રમાણે મહારાણીની સખીનાં વચનો સાંભળીને વિદૂરથરાજાએ દેવી-ઓની સામે જોયું અને તેમને આ વચન કહ્યાં : 'ક્ષમા કરજો, હું અહીંથી જાઉં છું અને ભ્રમરી જેમ કમળને શરણે રહે છે, તેમ આ મારી સ્ત્રી આપના ચરણને શરણે રહે છે.' આ પ્રમાણે કહીને પછી કોપથી લાલલાલ આંખોવાળો થયેલો વિદૂરથરાજા જેવી રીતે મદોન્મત્ત હાથીએ વનમાં તોફાન કરતાં કેસરીસિંહ ગુફામાંથી બહાર નીકળે, તેવી રીતે પોતાના ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી સરસ્વતી સાથે રહેલી જ્ઞાનવાળી લીલાએ અરીસામાં દેખાતા પ્રતિબિંબની જેમ પોતાના જેવા જ આકારવાળી તથા અત્યંત રૂપવાળી બીજી લીલાને ત્યાં આવેલી જોઈ.

લીલા બોલી: હે દેવી! આ શું છે, તે મને કહો. જે હું છું તે આ કેમ છે? અને જો એ હું જ હોઉં તો આટલો કાળ જતાં પણ એની અવસ્થા યુવાનની યુવાન કેમ રહી છે? મંત્રી આદિ લોકો, નગરના રહેવાસીઓ અને સૈન્યો તથા વાહનો સહિત સર્વે યોદ્ધાઓ, જેઓ ત્યાં હતા, તેઓ અહીં કેમ છે? અને જો અહીં છે, તો ત્યાં તેમ ને તેમ કેમ છે? હે દેવી! જેમ

*** આ ચુંવાળીશમા સર્ગમાં મહારાણીને ભય પામેલી જોઈ અને અંત:પુરનો પરાભવ થયો એ સાંભળી યુદ્ધ માટે રાજાને નીકળવાનું અને લીલાના તત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવશે.**

લોકો અરીસાની અંદર તથા બહાર પણ એના એ હોય છે, તેમ આ લોકો ત્યાં અને અહીં પણ એના એ જ છે કે કેમ? આ લોકો ચેતનાવાળા છે કે નહિ?

સરસ્વતી બોલ્યાં : જેમ મન સ્વપ્નાવસ્થામાં, જાગ્રતમાં અનુભવેલા પદાર્થોના આકારને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે ચૈતન્ય પણ પોતાની અંદર કરેલા સંકલ્પના આકારને ક્ષણમાત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તમાં અને ચૈતન્યમાં સંસ્કારરૂપે જેવા આકારનું જગત હોય છે, તેવા આકારનું જ જગત ક્ષણમાત્રમાં બહાર હોય એમ પ્રતીત થાય છે. આ સઘળું ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ જ છે, માટે તેમાં પદાર્થોના સ્વભાવને અનુસરીને દેશ—કાળની લંબાઈનો કે વિચિત્રતાનો અંત આવે એમ નથી. જે અંદર હોય છે, તે જ બાહ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે; એ વિષયમાં સ્વપ્નના પદાર્થો દૃષ્ટાંતરૂપ છે. જેમ અંદર ચૈતન્યનો વિવર્ત જ સ્વપ્નના તથા સંકલ્પના નગરરૂપે બહાર સ્ફુરે છે, તેમ આ પણ ચૈતન્યનો વિવર્ત જ બાહ્યરૂપે સ્ફુરે છે અને તે દૃઢ અભ્યાસને લીધે સ્ફુટ આકારવાળો થયો છે. તે સમયે તારા તે નગરમાં તારો પતિ પદ્મરાજા જે વાસનાઓને લઈને મરણ પામ્યો છે, તે વાસનાઓ પ્રમાણે તે સ્થળમાં જ તેવા વિષયોને પ્રાપ્ત થયો છે. અહીંના લોકો જેઓ ત્યાં હતા તેઓ જ છે એમ પ્રતીત થાય છે; તોપણ જેઓ ત્યાં હતા તેઓ જ નથી; પણ તેમના જેવા બીજા છે. જેમ સ્વપ્નનાં અને સંકલ્પનાં સૈન્યો તે અવસ્થાઓમાં સાચાં જ છે, તેમ તારા પતિને આ અવસ્થામાં આ લોકો પણ સાચા જ છે. જાગ્રતમાં જાગ્રતના સર્વે પદાર્થો વાંધા વિના અનુભવમાં આવે છે અને સ્વપ્નમાં સ્વપ્નના સઘળા પદાર્થો વાંધા વિના અનુભવમાં આવે છે; માટે એમનામાં વાસ્તવિક સત્યતા કેવી હોય અને કેમ હોય એ તું જ કહે. જાગ્રતના અને સ્વપ્નના સર્વે પદાર્થો ખોટા જ છે અથવા સ્વપ્નના પદાર્થો ઉત્તરકાળમાં રહેતા નથી. માટે તેઓ જ એકલા ખોટા છે, એમ તું માનતી હોય, તો જાગ્રતના પદાર્થો પણ ઉત્તરકાળમાં રહેતા નથી. એટલે સ્વપ્નના પદાર્થો કરતાં જાગ્રતના પદાર્થોમાં શી અધિકતા છે? સ્વપ્નમાં જાગ્રતના પદાર્થો રહેતા નથી અને જાગ્રતમાં સ્વપ્નના પદાર્થો રહેતા નથી. જેમ જન્મના સમયમાં મરણ અસત્ય છે અને મરણના સમયમાં જન્મ અસત્ય છે, તેમ જાગ્રતના સમયમાં સ્વપ્ન અસત્ય છે અને સ્વપ્નના સમયમાં જાગ્રત અસત્ય છે. હે લીલા! જેમ અવયવો વીંખાઈ જવાથી જગતનો નાશ થાય છે, તેમ અનુભવના બળથી જગતનો પણ નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે છે માટે જગત અનિર્વચનીય ભ્રાંતિરૂપ જ પ્રતીત થાય છે એમ સમજવું. મહાપ્રલયમાં, યુગોમાં અને આજ સુધી પણ જેનો કદી અભાવ થયો નથી, એવું તો એક બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મ જ જગતરૂપે ભાસે છે. જેમ આકાશમાં ઝીણા મોવાળાનાં ચકરડાં પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં આ 'સૃષ્ટિ' નામની ભ્રાંતિઓ પ્રતીત થાય છે; માટે વાસ્તવિક વિચાર કરતાં સૃષ્ટિઓ છે જ નહિ. જેમ સમુદ્રમાં તરંગો ઉત્પન્ન થઈ થઈને પાછા તેમાં જ લય પામે છે, તેમ બ્રહ્મમાં આ સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થઈ થઈને લય પામે છે. જેમ મહાપવનમાં રજના સંબંધની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગતના સંબંધની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે, આથી આ જગતરૂપ ભસ્મ ઝાંઝવાનાં જળની જેમ ભ્રાંતિમય જ છે અને 'તું તથા હું' ઇત્યાદિ ખોટા વિભાગોથી જ તે ગોઠવાયેલ છે. તેના ઉપર શો વિશ્વાસ રાખવો? આ પ્રમાણે સમજવું એ જ ઉત્તમ સ્થિતિ છે અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જગત સંબંધી કોઈ પણ ભ્રાંતિઓ રહેતી નથી. જેમ ઘાટા અંધારામાં બાળકને પ્રતીત થતો યક્ષ અંધારાથી ભિન્ન નથી, તેમ બ્રહ્મનાં પ્રતીત થતું આ જગત બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એટલા માટે જ જન્મ, મરણ અને મોહ આદિ જે પ્રતીત થાય છે, તે અજ્ઞાનથી જ પ્રતીત થાય છે; કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાનથી બાધ થતાં એ

સઘળું નષ્ટ થઈ જાય છે અને એ નષ્ટ થતાં બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે. આ જે દૃશ્ય છે તે સત્ય નથી, અસત્ય નથી અને ઉભયરૂપ પણ કદી નથી. જે છે તે બ્રહ્મ જ છે, કારણ કે બ્રહ્મમાં એવો વિવર્ત થવાનો સંભવ છે. આકાશમાં, પરમાણુમાં કે કોઈ પદાર્થના ગર્ભમાં પણ જ્યાં જીવ હોય છે, ત્યાં જગતની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ અગ્નિ પોતાના સ્વરૂપભૂત ઉષ્ણતાને પોતામાં અનુક્રમે ઉદય પામેલી માની લે છે, તેમ આ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્મા પોતાનાથી જ અભિન્ન એવા જગતને પોતામાં અનુક્રમે ઉદય પામેલું માને છે. જેમ સૂર્યનો તડકો થતાં ઘરમાં અનેક ત્રસરેણુઓ ભમ્યા કરે છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં અનેક બ્રહ્માંડોરૂપ ત્રસરેણુઓ ભમ્યા કરે છે. જેમ વાયુમાં ચલન તથા ગંધ અને આકાશમાં શૂન્યતા સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત પણ સૂક્ષ્મરૂપે રહ્યું છે. આ સાકાર જણાતા જગતને નિરાકાર સમજવા માટે હમણાં તારે એમ સમજવું કે, અવયવરહિત બ્રહ્મમાં આવિર્ભાવ, તિરોભાવ, ગ્રહણ, ત્યાગ, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, ચર અને અચર આદિ વિભાગો અજ્ઞાનથી જ કલ્પાયેલા છે. એટલે તેઓ આત્માથી અભિન્ન છે. તેઓ અવયવો છે જ નહિ. પણ તેનું જ રૂપ છે. આ રીતે જીવની વાસનાઓના ક્રમથી ઉદય પામતું આ જગત જેમ છે, તેમ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે અને બ્રહ્મમાં જ રહ્યું છે; માટે પૂર્ણ હોવાથી તે 'વિશ્વ' શબ્દને તથા તેમના અર્થોને યોગ્ય છે. 'વિશ્વ' શબ્દના અર્થો પૂર્ણતાને અનુસરનારા છે. આ જગત રજ્જુમાં થયેલા સર્પના ભ્રમની પેઠે સત્ય કહી શકાતું નથી અને અસત્ય પણ કહી શકાતું નથી; માટે તે અનિર્વચનીય છે. તે ખોટું છતાં પણ અનુભવમાં આવે છે, માટે સત્ય છે અને પરીક્ષા કરી જોતાં તે રહેતું નથી, માટે અસત્ય છે. જીવ માયાથી ઉપાધિવાળો ચૈતન્યરૂપ હોવાને લીધે બ્રહ્મ જ છે, પણ વાસનાઓના દૃઢ અનુભવને લીધે જીવપણાને પામેલ છે. હમણાં એટલું જ સમજવું બસ છે. પરમ ચૈતન્યરૂપ આકાશમાં સ્ફુરિત થયેલા આ જગતને અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ય માનીએ તોપણ ભલે અને તેથી પોતાની સત્તાથી અસત્ય માનીએ તોપણ ભલે. પરંતુ હાલ એટલું સમજવાનું છે કે, જીવ પોતાની ઇચ્છાને અનુસરતા વિષયોના અનુભવોથી તેને રંગી લે છે. અનુભવાતા વિષયોમાં કેટલાએક વિષયો પૂર્વના વિષયો જેવા જ અનુભવમાં આવે છે, કેટલાએક વિષયો પૂર્વના વિષયોથી કાંઈક વિલક્ષણતાવાળા અનુભવમાં આવે છે અને કેટલાએક વિષયો સાવ નવા જ અનુભવમાં આવે છે. કોઈ સમયે કોઈ સ્થળમાં તેના તે જ વિષયો છે, તેમ અનુભવમાં આવે છે અને કોઈ સમયે કોઈ સ્થળમાં, પૂર્વના વિષયોની સાથે અર્ધા મળતા આવે એવા વિષયો પણ અનુભવમાં આવે છે. જીવને એ વિષયોના અનુભવો અસત્ય છતાં પણ સત્ય જેવા સ્ફુરે છે. આ રાજાને સઘળી પૂર્વની વાસનાઓ ઉત્પન્ન થવાથી જ તે મંત્રીઓ અને તે જ પૌરલોકો છે અને તેઓ તે જ કુળમાં જન્મેલા, તેવી જ રીતભાતવાળા અને તેવી જ ક્રિયાઓવાળા પ્રતીત થયા છે. આ સઘળા લોકો અધિષ્ઠાનનો વિચાર કરતાં એના એ છે અને દેશ, કાળ તથા ક્રિયાઓ જોતાં તેઓના જેવા છે. ચૈતન્ય વ્યાપક અને આત્મસ્વરૂપ છે. તેની સ્થિતિ જ આવા પ્રકારની છે. રાજાના ચિત્તાકાશમાં ચૈતન્યમય વાસનાનો ઉદય થયો છે. તે પ્રમાણે જ આ સઘળું આગળ વધેલું છે અને તે તે અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સાચા જેવું લાગે છે. જેમ રાજાને મંત્રીઓ અને પૌરલોકો પૂર્વના જેવા પ્રતીત થાય છે, તેમ આ લીલા પણ તને તારા જેવા સ્વભાવવાળી, તારા જેવા આચરણવાળી, તારા જેવા કુળવાળી અને તારા જેવા શરીરવાળી પ્રતીત થઈ છે. આ જે નવી લીલા છે, તે રાજાની પ્રતિબિંબિત થયેલી વાસના જ છે. અધિષ્ઠાન ચૈતન્યરૂપી સર્વત્ર વ્યાપક અરીસામાં વાસના જે આકારે પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે આકાર ત્યાં જ સ્પષ્ટતાથી સ્થૂળરૂપે

નિરંતર ઉદય પામે છે. જીવની અંદર રહેલી જે વાસના છે, તે જ બહાર રહેલા ચૈતન્યરૂપી અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અને આ બાહ્ય સ્થૂળ આકારરૂપે પ્રતીત થાય છે. આકાશ, આકાશમાં રહેલું બ્રહ્માંડ, બ્રહ્માંડની અંદર રહેલી પૃથ્વી અને પૃથ્વીમાં રહેલાં તું, હું અને રાજા, એ સઘળું દેખાવમાત્ર જ છે, જે છે તે વાસ્તવિક રીતે જ બ્રહ્મ છે અને જે બ્રહ્મ છે તે જ આપણું સ્વરૂપ છે. હે લીલા! સઘળું જગત ચિદાકાશ બીલાંના ગર્ભરૂપ જ છે એમ તત્ત્વવેત્તાઓએ નિશ્ચય કર્યો છે. માટે તું પણ એમ જ સમજ અને એ પ્રમાણે સમજીને તું જેવી છે તેવી નિર્મળ અને નિર્વિક્ષેપ જ રહે. ૧—૫૨

एषा त्वमंबरमहं भुवनं धरा च राजेति सर्वमहमेव विभातमात्रम् । चिद्व्योमबिल्वजठरं विदुरंग विद्धि त्वं तेन शांतममलास्स्व यथास्थितेह ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણમાં લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'જગદ્બ્રહ્મવર્ણન નામનો સર્ગ ૪૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૫ મો÷

જીવો પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે ફળ આપે છે

શ્રીદેવ્યુવાચ

विदूरथस्ते भर्तैष तनुं त्यक्त्वा रणांगणे ।
तदेवांतःपुरं प्राप्य तादृगात्मा भविष्यति ॥ १ ॥

સરસ્વતી બોલ્યાં: આ તારો સ્વામી વિદૂરથરાજા યુદ્ધભૂમિમાં દેહનો ત્યાગ કરી તે જ અંતઃપુરને પ્રાપ્ત થઈને પદ્મરાજારૂપ થશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે સરસ્વતીએ લીલાને કહ્યું. તે સાંભળીને નગરમાં રહેનારી તે નવી લીલા સરસ્વતીની આગળ આવીને ઊભી રહી અને હાથ જોડી તેણે તેને નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી.

બીજી લીલા બોલી: હે દેવી! હું સર્વદા ચૈતન્યરૂપ ભગવતીનું પૂજન કરું છું અને તે ભગવતી દેવી તને પ્રત્યેક રાત્રિએ સ્વપ્નનાં દર્શન આપે છે. હે દેવતાઓનાં ઈશ્વરી! હે માતાજી! જેવાં એ મારાં પૂજ્ય દેવી છે તેવાં જ તમે છો. તો હે સુંદરવદના! મુજ રાંક ઉપર કરુણા કરીને તમે વરદાન આપો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: એ પ્રમાણે તે નગરનિવાસિની નવી લીલાની વિનંતિ સાંભળીને, સરસ્વતીએ તેના ભક્તિભાવનું સ્મરણ કર્યું અને પ્રસન્ન થઈ તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

સરસ્વતી બોલ્યાં: હે પુત્રી! તારી જીવતાં સુધી પણ જીર્ણ ન થાય એવી અનન્ય ભક્તિથી હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું; માટે જે વરદાન જોઈતું હોય તે તું માગી લે.

બીજી લીલા બોલી: આ મારો પતિ રણમાં દેહ છોડીને જ્યાં રહે, ત્યાં હું આ જ શરીરથી તેની સ્ત્રી થાઉં એ હું માગું છું.

સરસ્વતી બોલ્યાં: હે પુત્રી! તેં ઘણાં પુષ્પો તથા ધૂપ આદિવાળી અનન્યભાવથી ભરેલી પૂજાથી મારું ચિરકાળ સુધી નિર્વિઘ્ન રીતે પૂજન કર્યું છે; માટે જેમ તું માગે છે તે પ્રમાણે થશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આમ સરસ્વતીનું વરદાન મળવાથી તે દેશની નવી લીલા પ્રફુલ્લિત થઈ ગઈ; એટલે સંદેહથી વ્યાકુળ થયેલા મનવાળી પહેલી લીલાએ સરસ્વતીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

પહેલી લીલા બોલી: હે ઈશ્વરી! આપના જેવા બ્રહ્મરૂપ અને સત્યસંકલ્પવાળા મહાત્માઓ તો સંકલ્પથી જે ધારે તે સઘળું તરત જ સિદ્ધ થાય છે. તે છતાં આપ મને લોકાંતરરૂપ એ પહાડી ગામમાં મારા એના એ સ્થૂલ શરીરથી શા માટે તેડી ગયાં નહોતાં તે કહો.

સરસ્વતી બોલ્યાં: હે સુંદરી! હું કોઈનું કાંઈ પણ કરી આપતી નથી. જીવ પોતાની મેળે જ પોતાની સઘળી ધારણાઓને તરત સંપાદન કરે છે. હું બોધરૂપ અને સંવિત્માત્રની દેવતા

÷ આ પિસ્તાળીસમા સર્ગમાં બીજી લીલાને પદ્મરાજની પ્રાપ્તિરૂપ વરદાન મળ્યાનું કહેવાશે અને તે પછી જીવોને પોતપોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહેવાશે.

છું. હું તો પ્રાણીઓનું જે ભવિષ્ય શુભ હોય તેને વરદાનથી પ્રકટ કરું છું. પરંતુ તેમાં ફળ ઉત્પન્ન કરવામાં તો પ્રત્યેક જીવની માયાયુક્ત જે ચૈતન્ય શક્તિ છે, તે જ સમર્થ છે. જે જીવની શક્તિ જે રીતે ઉદય પામે છે, તે જીવની તે શક્તિ તે રીતે સદા ફળ આપે છે. તેં લાંબા કાળ સુધી મારું આરાધન કર્યું હતું. તારો સંકલ્પ તે સમયે 'મુક્ત થાઉં તો ઠીક' એવી ઇચ્છારૂપ હતો. તેથી મેં તને તેવા તેવા પ્રકારોથી સમજાવી છે અને જેથી મુક્તિ મળે એવી યુક્તિથી તને નિર્મળ બનાવી દીધી છે. હે સુંદરી! મેં તારી એવી ભાવનાથી જ તને આટલા કાળસુધી બોધ આપ્યો છે અને એ બોધ મળવાથી તું પોતાની ચૈતન્યશક્તિથી જ ધારેલા નિર્મળપણાને પ્રાપ્ત થઈ છે. જે જે જીવનો જે સંકલ્પ લાંબા કાળ સુધી જે જે રીતે ઉદય પામે છે, તે તે જીવને તે સંકલ્પ જ કાળે કરીને તે તે રીતનું ફળ આપે છે. જે પોતાનો સંકલ્પ હોય છે, તે જ પ્રકારાંતરથી તપ અથવા તો દેવતારૂપ થઈને આકાશમાંથી જેમ ફળ પડે તેમ યથેષ્ટ ફળ આપે છે. પોતાના સંકલ્પ વિના બીજું કોઈ કદી પણ કાંઈ ફળ આપતું નથી; એટલા માટે હવે જેમ તારી ઇચ્છા હોય તેમ તરત કર. સૃષ્ટિની અંદર રહેલા ચૈતન્યની સત્તારૂપ અંતરાત્મા જે રીતે મનમાં ચિંતવે છે અને જે રીતે સારો અથવા નઠારો પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રમાણે જ તેનું ઉત્તરકાળમાં ફળ થાય છે. માટે વિચાર કર અને જે પવિત્ર પદ છે તેને જાણી લઈને તેની અંદર જ રહે. ૧—૨૧

चिद्भाव एव ननु सर्गगतोऽन्तरात्मा यच्चेतति प्रयतते च तदैति तच्छ्रीः । रम्यं ह्यरम्यमथवेति विचारयस्व यत्पावनं तदवबुध्य तदंतरास्स्व ॥ २१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સત્યકામ સત્યસંકલ્પાસ્તિતા' નામનો સર્ગ ૪૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૬ મો÷

સૈન્યનું, રણભૂમિમાં પ્રવેશનું અને યુદ્ધનું વર્ણન

राम उवाच

एवं संकथयंतीषु तासु तस्मिन् गृहोदरे । विदूरथः किमकरोन्निर्गत्य कुपितो गृहात् ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે મુનિ! એ ઘરની અંદર એક સરસ્વતી અને બે લીલાઓ એ પ્રમાણે વાતો કરી રહી હતી તે સમયમાં કોપ પામેલા વિદૂરથ રાજાએ ઘરમાંથી નીકળીને શું કર્યું?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : વિદૂરથ રાજાએ સર્વ અવયવોમાં કવચ આદિ સાધનો અને હાર વગેરે આભૂષણો ધારણ કર્યાં હતાં અને જેમ નક્ષત્રોના સમૂહથી ચંદ્ર વીંટાય, તેમ તે સૈન્યથી વીંટાઈને ઇન્દ્રની જેમ યુદ્ધ કરવા માટે ચાલ્યો. તે સમયે સર્વ લોકો મોટા 'જય જય' શબ્દો કરવા લાગ્યા. યોદ્ધાઓને આજ્ઞા કરતો, દેશનું વૃત્તાંત સાંભળતો અને વીરોના સમૂહોને જોતો એ રાજા એક ઉત્તમ રથમાં બેઠો. તે રથ પહાડના શિખર જેવો ઊંચો હતો, મોતીઓથી તથા માણિક્યોથી શણગારેલો હતો, પાંચ પતાકાઓવાળો હતો, સ્વર્ગના ઉત્તમ વિમાનની પેઠે શોભતો હતો, પૈડાંઓમાં તથા સ્તંભોમાં નાખેલ સોનાના ખીલાઓથી ચળકતો હતો અને મોતીઓની જાળોના રણકારથી મનોહર લાગતા ધૂંસરાવાળો હતો. તે રથને સારા કંઠવાળા, શુભ લક્ષણોવાળા, વખાણાયેલા, ચંચળ, પાતળા અને ઊડવાના વેગથી જાણે દેવતાઓને પણ તાણી જતા હોય એવા આઠ ઘોડાઓ જોડયા હતા. એ ઘોડાઓ વાયુના વેગને પણ જીતી લેનારા હતા અને ચાલવાના પ્રકારોથી જાણે પોતાના પાછલા ભાગને આગલા ભાગમાં લઈ લેતા હતા. તેઓ જાણે આકાશને પી જતા હતા, ચામરોની કાંતિઓને લીધે જાણે

÷ આ છેતાળીસમા સર્ગમાં યુદ્ધ માટે વિદૂરથ-રાજાના નીકળવાનું, સૈન્યના આડંબરનું અને તેઓએ રણભૂમિમાં પ્રવેશ કરીને યુદ્ધનો આરંભ કર્યાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

સંપૂર્ણ ચંદ્રોથી સંયુક્ત હતા અને હણેણાટીઓથી તેઓ દિશાઓને પૂરી દેતા હતા. ત્યારે મદોન્મત્ત હાથીઓરૂપી મેઘઘટાની ગર્જનાથી ભરપૂર અને પર્વતોની ગુફાઓમાંથી ઊઠતા પડછંદાઓથી દારુણ લાગતો દુંદુભિઓનો ભારે શબ્દ થવા લાગ્યો. મદોન્મત્ત યોદ્ધાઓ ભારે ઉત્સાહથી કોલાહલ કરવા લાગ્યો અને ત્યાં શસ્ત્રોના સંઘટ્ટનના શબ્દથી ઘાટા થયેલા ઘૂઘરીઓના શબ્દો થવા લાગ્યા. ત્યાં ધનુષ્યોના ટંકારો થવા લાગ્યા, બાણોની સુંદર સ્વરવાળી સુસવાટીઓ થવા લાગી અને પરસ્પરનાં અંગોથી ભીંસાયેલાં કવચોનો ઝણઝણાટ થવા લાગ્યો. ત્યાં અગ્નિની ઝાળો કાઢતાં શસ્ત્રોના ઘોર શબ્દો ઊઠવા લાગ્યા, નગરનાં પીડાયેલાં માણસો બૂમો પાડીને પીડાનું નિવેદન કરવા લાગ્યાં; યોદ્ધાઓ પરસ્પરને બોલાવા લાગ્યા અને બંદીજનો ભીરુ લોકોનો તિરસ્કાર કરીને તેમને રોવડાવવા લાગ્યા. બ્રહ્માંડનાં છિદ્રોને પણ પૂરી દેનારો અને દશે દિશારૂપી કુંજોને વ્યાપી વળનારો એ ભયંકર શબ્દ જાણે હાથથી પકડી શકાશે એવો પુષ્ટ જણાવા લાગ્યો. આ સમયમાં પુષ્ટપણાથી સૂર્યના માર્ગને પણ રોકી દે એવી ઘાટી રજ જાણે સઘળું ભૂમંડળ ઊડતું હોય એવી જણાવા લાગી. એ ઊડતી રજ વડે તે મોટું નગર જાણે ગર્ભવાસમાં હોય એવું દેખાવા લાગ્યું. જેમ યૌવનથી મૂઢપણું ઘાટું થાય, તેમ ત્યાં અંધારું પણ ધીરે ધીરે ઘાટું થઈ ગયું. દીવાઓ દિવસના તારાઓની પેઠે અદૃશ્ય થઈ ગયા અને રાત્રિમાં વિહાર કરનારા પિશાચ આદિ લોકો ચપળ થઈને સૈન્યમાં આવવા લાગ્યા. સરસ્વતીએ જેમને દિવ્ય દૃષ્ટિઓ આપી હતી એવી બે લીલાઓ અને તે રાજકુંવરી: જાણે હૃદય ફાટી પડતું હોય એવા ખિન્ન મનથી તે મોટા યુદ્ધને નિહાળવા લાગ્યા. જેમ પ્રલયના સમુદ્રનાં પૂરોથી વડવાગ્નિઓ શાંત થઈ જાય, તેમ વિદૂરથરાજાની કૂચથી ગામમાં લૂંટ પાડતા લોકોના રથોના, શસ્ત્રોના અને બાણોના ભારે ભયંકર શબ્દો શાં પડી ગયા. વિદૂરથરાજા ધીરેધીરે પોતાના સૈન્યને વધારતો આવતો હતો અને જેમ પાંખોથી ઊડેલો મેરુપર્વત પ્રલયના સાગરમાં પેસે તેમ પોતાના તથા શત્રુના સૈન્યમાં જે અંતર હતું, તેને જાણ્યા વિના શત્રુ સૈન્યમાં પેઠો. આ સમયમાં ધનુષ્યોની દોરીઓના સ્પષ્ટ અને ભારે ટંકારો ઊઠવા લાગ્યા. ત્યાં આયુધોનાં કિરણોથી મેઘના જેવા જણાતા અનેક યોદ્ધાઓ રણભૂમિમાં ફરવા લાગ્યા. આકાશમાં અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો પક્ષીઓની પેઠે ઊડવા લાગ્યાં અને લોકોના પ્રાણ લેવારૂપ પાપને લીધે શ્યામ રંગની થઈ પડી હોય એવી શસ્ત્રોની કાંતિઓ ચારે તરફથી સંપૂર્ણ વ્યાપી ગઈ. શસ્ત્રોના પરસ્પર અથડાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિ ઊંબાડિયાંના અગ્નિની પેઠે બળવા લાગ્યા. વીર પુરુષોરૂપી વાદળાં બાણોરૂપી જળધારાઓને વરસાવતાં ગર્જના કરવા લાગ્યાં. કરવત જેવાં શસ્ત્રો વીરલોકોનાં શરીરોમાં પેસવા લાગ્યાં. આકાશમાં ખડ્ગોના પ્રહારોના અવાજો થવા લાગ્યા. ત્યાં શસ્ત્રોરૂપી અગ્નિઓના પ્રકાશોથી અંધકારો તરત શાંત થઈ ગયા અને સઘળી સેનાઓ શરીરોમાં ખૂંચી ગયેલાં બાણોથી જાણે રોમાંચિત થયેલી જણાવા લાગી. આ પ્રમાણે યમની યાત્રાના એ રણરૂપ મહોત્સવમાં કબંધોરૂપી નટોની મંડળીઓ નાચવા લાગી અને પિશાચીઓરૂપ રણનટીઓ ઊંચા સ્વરોથી રણની પ્રશંસાનાં ગીતો ગાવા લાગી. ત્યાં હાથીઓનાં દંતૂશળો બળાત્કારથી અટકાવવામાં આવ્યાં અને તેમના કડાકાઓ થવા લાગ્યા. આકાશમાં ગોફણોથી ફેંકાયેલા પથરાઓરૂપી મોટી નદીઓ ચાલવા લાગી. ત્યાં અત્યંત પવનથી ઊડેલાં સૂકાં પાંદડાંની જેમ શબો નીચે પડવા લાગ્યાં અને જીવલેણ શસ્ત્રોરૂપી વરસાદથી ભિંજાયેલા રણરૂપ પર્વતમાંથી લોહીની નદીઓ ચાલવા લાગી. રુધિરોથી ધૂળ શાંત થઈ ગઈ, આયુધોના અગ્નિઓથી અંધારાં શાંત થઈ ગયાં, સઘળા લોકોનું ધ્યાન યુદ્ધમાં જ લાગી જવાથી કોલાહલો શાંત થઈ ગયા અને મરવાના નિશ્ચયને લીધે ભય પણ

શાંત થઈ ગયા. સર્વે લોકોનાં ચિત્ત પ્રહારોની યુક્તિમાં લાગી ગયાં હતાં, તેથી તે યુદ્ધ પ્રથમ તો કોલાહલ વગરનું, સંભ્રમ વગરનું અને ખડ્ગોની દીપ્તિઓ તથા સુસવાટીઓવાળું હતું; તેમ જ પવનથી નહિ આકુળ થયેલા વરસાદની પેઠે શોભવા લાગ્યું. તે યુદ્ધ બીકણ લોકોને દુસ્તર થઈ પડયું હતું, તેમાં બાણોના સમૂહો 'ખદખદ' શબ્દો કરતા ચાલતા હતા, તેમાં ભુશુંડીઓ પડવાના 'ટપટપ' શબ્દો થઈ રહ્યા હતા, તેમાં મોટાં મોટાં અસ્ત્રો ઝણઝણાટ કરીને પરસ્પર મળતાં હતાં અને બીજા કેટલાએક પદાર્થોનો 'તિમતિમ' શબ્દ પણ થઈ રહ્યો હતો. ૧—૩૧

खदखदरवसंवहच्छरौघं टकटकितारवसंपतद्भुशुडि। झणझणरवसंमिलन्महास्त्रं तिमितिमिवद्रणमास दुस्तरं तत् ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી '**વિદૂરથનિર્યાણ**' નામનો સર્ગ ૪૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો*

સિંધુરાજની જીત થવાનું કારણ અને સૂર્યોદય તથા રણભૂમિનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

**एतस्मिन् वर्तमाने तु घोरे समरसंगमे ।
लीलाद्वयमुवाचेदं वृत्ति भगवतीं पुनः ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા: સંગ્રામરૂપી એ ભયંકર ભેટો ચાલુ થયો, ત્યારે બંને લીલાઓએ સરસ્વતી દેવીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું:

બંને લીલાઓ બોલી: હે દેવી! તમે અકસ્માત્ પ્રસન્ન થયાં છો, છતાં પણ હાથીઓની દોડાદોડવાળા આ સંગ્રામમાં અમારા બંનેના પતિ આ વિદૂરથરાજ શા માટે જીતતા નથી?

સરસ્વતી બોલ્યાં: હે પુત્રીઓ! વિદૂરથ રાજાના શત્રુએ જયનો સંકલ્પ કરીને મારું ઘણા કાળ સુધી આરાધન કર્યું છે અને વિદૂરથરાજાએ તેવું આરાધન કર્યું નથી. આથી શત્રુ જીતે છે અને વિદૂરથરાજા હારતો જાય છે. હું પ્રાણીઓના મનની અંદર રહેનારી ચૈતન્યશક્તિ છું. માટે જે માણસ મને જ્યારે અને જે રીતે પ્રેરે છે, તે માણસને ત્યારે અને તે રીતે હું ફળ આપું છું. એટલે તેવી રીતનો વિવર્ત પામીને તે પ્રમાણે દેખાઉં છું. જેમ ઉષ્ણપણું અગ્નિનો સ્વભાવ છે, તેમ એવી રીતના વિવર્ત પામવાનો મારો સ્વભાવ જ છે. હે બાળાઓ! આ વિદૂરથરાજાએ 'મુક્ત જ થવું' એવો સંકલ્પ કરીને મારી ભાવના કરી હતી, માટે એ રાજા મુક્ત જ થશે. આના શત્રુ સિંધુરાજે સંગ્રામમાં જયનો સંકલ્પ કરીને મારું પૂજન કર્યું હતું, આથી હે સુંદરીઓ! આ વિદૂરથરાજા તે દેહને પ્રાપ્ત થઈને તમારી બંને સાથે કાળે કરીને મુક્ત થશે અને એનો શત્રુ આ સિંધુરાજ એને મારીને જય મેળવશે અને પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આ પ્રમાણે સરસ્વતી બોલતાં હતાં અને બંને સૈન્યો યુદ્ધ કરતાં હતાં તે સમયમાં સૂર્ય જાણે રણરૂપ આશ્ચર્યને જોવાને ઉત્કંઠિત થયો હોય તેમ ઉદયાચળ પર આવ્યો. અંધકારો ચલાયમાન થઈ ગયા. જેમ સંધ્યાકાળના અંધકારો તારાઓને પ્રકટ કરે છે, તેમ વિદૂરથના શત્રુઓરૂપી અંધકારો માયાથી સેનાઓ જેવા રાક્ષસ આદિ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. ત્યાં ગુફાઓ, આકાશ, પર્વતો અને પૃથ્વી ધીરે ધીરે પ્રકટ થવા લાગ્યાં. બ્રહ્માંડ જાણે કાજળના સમુદ્રમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યું હોય તેમ શોભવા લાગ્યું. જેમ રણમાં વીર લોકોનાં શરીરો ઉપર રુધિરના પ્રવાહો ફેલાય છે, તેમ ત્યાં સૂર્યનાં સુવર્ણના કણ જેવાં સુંદર કિરણો પર્વતો ઉપર ફેલાવા લાગ્યાં. ત્યારે આકાશમાં શૂરવીર લોકોના ઊડતા હાથોથી અને પૃથ્વીમાં વીર લોકોના પડતા હાથથી સર્પોના ભમવા જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો. ત્યરે આકાશમાં ઊડતાં વીર લોકોનાં અંગોનાં આભરણોથી અને પૃથ્વીમાં

* આ સુડતાળીસમા સર્ગમાં સિંધુરાજની જીત થવાનું કારણ સૂર્યનો ઉદય, રણનો ક્રમ અને બે રાજાઓનું મંત્રેલા અસ્ત્રોથી દ્વન્દ્વ–યુદ્ધ એમનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

પડતાં વીર લોકોનાં અંગોનાં આભરણોથી સોનું પથરાયા જેવું જણાવા લાગ્યું. આકાશમાં ઊડતાં કુંડળોથી અને પૃથ્વીમાં પડતાં કુંડળોથી ત્યારે રત્નો વેરાયા જેવો દેખાવ થયો. આકાશમાં ઊડતાં મસ્તકોથી અને પૃથ્વીમાં પડતાં મસ્તકોથી ત્યારે કમળોના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. આ આયુધોરૂપી ગેંડાઓના ઊંચે ઊછળવાથી તથા નીચે પડવાથી આકાશ અને પૃથ્વી અવકાશ-વિનાનાં થઈ પડયાં. ઊડતાં બાણોરૂપી તીડોથી આકાશ વ્યાપ્ત થયું અને પૃથ્વી પણ નીચે પડતાં બાણોરૂપી તીડોથી વ્યાપ્ત થઈ. આકાશમાં સૂર્ય-નાં કિરણોથી સંધ્યાકાળના જેવો રાતો રંગ દેખાવા લાગ્યો અને પૃથ્વીમાં લોહીની કાંતિથી સંધ્યા-કાળના જેવો રાતો રંગ દેખાવા લાગ્યો, ત્યારે પૃથ્વી પડતાં શબો વડે સિદ્ધ પુરુષોથી ભરેલી જણાવા લાગી. ત્યાં આકાશમાં ઊંચે ઊડતા અને પૃથ્વી ઉપર પડતા હારોરૂપી સર્પોની કાંચ-ળીઓ દેખાવા લાગી. ત્યાં આકાશમાં ઊડતી અને પૃથ્વીમાં પડતી પતાકાઓથી જાણે આકાશ અને પૃથ્વીમાં લતાઓ પથરાઈ ગઈ હોય એમ દેખાવ લાગ્યું. ત્યાં ઊડતાં અને નીચે પૃથ્વી પર પડતાં બખ્તરોથી આકાશ અને પૃથ્વી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયાં. આકાશમાં ઊડતી અને પછી પૃથ્વી ઉપર પડતી સાથળોથી, ત્યાં તોરણો ઊડતાં હોય એવો દેખાવ થયો. આકાશમાં ઊડતાં અને પૃથ્વીમાં પડતા હાથ—પગોથી ત્યાં જાણે કૂંપળિયાં ફૂટયાં હોય એવો દેખાવ થયો. ઊડતાં શસ્ત્રોનાં કિરણોથી આકાશમાં અને પડતાં શસ્ત્રોનાં કિરણોથી પૃથ્વીમાં લીલા ખડવાળા પ્રદેશના જેવી શ્યામતા દેખાવા લાગી. ઊડતાં બાણોથી આકાશમાં અને પડતાં બાણોથી પૃથ્વીમાં જાણે કાસડાનું વન હોય એવો દેખાવ, થયો. ઊડતાં શસ્ત્રોના સમૂહોથી અને પડતાં શસ્ત્રો-ના સમૂહોથી જાણે પૃથ્વીમાં કેવડાનો સમૂહ થયો હોય એવો દેખાવ થયો. આકાશ અને પૃથ્વી આયુધોરૂપ માળાઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયાં હતાં, તેથી તેઓ ઉન્મત્ત જેવાં ભયંકર જણાવા લાગ્યાં.

શસ્ત્રોના પરસ્પર ભટકાવાથી ત્યાં અગ્નિઓ ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી આકાશ અને પૃથ્વી પ્રફુલ્લિત આસોપાલવોના વન જેવાં દેખાવા લાગ્યાં. સમુદ્રના જેવા ભારે ઘોંઘાટોથી આકાશમાં સિદ્ધલોકો અને પૃથ્વીમાં સેનાપતિ ભય પામીને નાસવા લાગ્યા. ઊગતા સૂર્યનાં કિરણો વડે ચળકતાં આયુધોને લીધે આકાશ અને પૃથ્વી જાણે સુવર્ણનાં નગર હોય એમ દેખાવા લાગ્યાં. આકાશમાં અને પૃથ્વીમાં પ્રાસોના, તલવારોના, સાંગોના, ચક્રોના, ઋષ્ટિઓના અને મુદ્ગરોના શબ્દોથી ચારે બાજુ ઘોંઘાટ ઊઠવા લાગ્યો. આકાશમાં ઊછળતા લોહીના ફુવારાઓની અંદર શબોના સમૂહો ઊડવા લાગ્યા અને પૃથ્વીમાં ચાલતી લોહીની નદીના પ્રવાહમાં શબોના સમૂહો તણાવા લાગ્યા. આકાશ અને પૃથ્વી ભુશુંડીઓથી, સાંગોથી, ભાલાંઓથી, તલવારોથી, ત્રિશૂળોથી અને પથરાઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયાં. ત્રિશૂળો તથા શસ્ત્રો વાગવાથી કપાયેલાં કબંધો આકાશમાં ઊડવા લાગ્યાં અને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. કાળ જેવાં વેતાલોનાં કુળો નૃત્ય કરતાં હતાં અને આકાશમાં તથા પૃથ્વીમાં મોટો કોલાહલ કરવા લાગ્યાં. આ સમયે ખાલી પડેલી રણભૂમિમાં વિદૂરથરાજાનો રથ અને સિંધુરાજનો રથ આકાશ-ના ધ્વજની જેમ તથા જાણે એકીસાથે આકાશમાં ઊગેલા ચંદ્ર તથા સૂર્યની જેમ દેખાવા લાગ્યા. પ્રદીપ્ત અને ચપળ એવા એ બંને રથો ચક્રોથી, ત્રિશૂળોથી, ભુશુંડીઓથી, ઋષ્ટિઓથી અને પ્રાસો-થી ભરપૂર હતા. તે લાખો શૂરવીર લોકોથી વીંટા-યેલા હતા અને શબ્દો કરતા કરતા યથેષ્ટ રીતે મંડળગતિથી ફરતા હતા. ચિત્કાર કરતાં મોટાં પૈડાંઓથી અનેક જીવતાઓને તથા મૂએલા-ઓને પણ કચરી નાખતા હતા. પૈડાંરૂપી ચક્રવાકો તથા જળયંત્રોવાળી અને કેશોરૂપી શેવાળોથી ઢંકાયેલી લોહીની નદીઓમાં તેઓ મદોન્મત્ત હાથીઓની જેમ તરતા હતા, તેઓ આકુળ-વ્યાકુળ થયેલા અનેક હાથીઓને સુદ્ધાં પૈડાં-ઓના ઝપાટાથી પાડી દેતા હતા. શબ્દ કરતાં

ઘૂઘરાંઓમાં સાંભળતા મણિઓના અને મોતીઓના શબ્દોથી તેઓ મનોહર લાગતા હતા. યુદ્ધમાં શોભતાં ભાલાંઓની, બાણોની, ધનુષોની, સાંગોની, પ્રાસોની, શંકુઓની અને ચક્રોની ધારાઓને શત્રુઓનાં શરીરોમાં ભોંકી દેતા અને જેમની પછવાડે ચાલનારા યોદ્ધાઓ ભય પામતા હતા એવા ઘણાઘણા મહાશૂરવીર લોકો એ રથોની પછવાડે ચાલતા હતા. બંને રથોની પતાકાઓના છેડાઓ વાયુના ઝપાટાથી પટપટ શબ્દ કરતા ફરકી રહ્યા હતા. બાણોરૂપી જળધારાઓના સમૂહોના શબ્દોથી તથા પ્રાસ આદિ શસ્ત્રોરૂપી કરાઓના શબ્દોથી એ બંને રથો પરસ્પર ગર્જના કરતા સમુદ્રની જેમ તથા મદોન્મત્ત મેઘની જેમ ગર્જના કરતા હતા. હવે એ બંને રથો જરાવાર પૃથ્વીના કુંડળ સરખા મંડળમાં ફરીને યુદ્ધમાં એકબીજાની સામે ભેટ્યા. પ્રહાર કરતા એ બંને પૃથ્વીપતિઓનાં બાણો આકાશમાં ફેલાવા લાગ્યાં. તેમાં કેટલાંએક બાણો પથરાના તથા મુશળના જેવા આકારવાળાં હતાં, કેટલાંએક તલવારના જેવાં મોઢાંવાળાં હતાં અને કેટલાંએક મુદ્‌ગરોના જેવાં મોઢાંવાળાં હતાં. તેમાં કેટલાંએક ત્રિશૂળોના જેવાં મોઢાવાળાં, કેટલાંએક સજાવેલા ચક્રના જેવાં મોઢાંવાળાં, કેટલાંએક ફળશીઆંના જેવા મોઢાવાળાં, કેટલાંએક સાંગોના જેવાં મોઢાંવાળાં, કેટલાંએક તીક્ષ્ણ શિલાઓના જેવાં મોઢાંવાળાં અને કેટલાંએક મોટી શિલાઓના જેવાં જાડાં હતાં. એ બાણો તે સમયે પ્રલયના પવને પાડેલા શિલાઓના સમૂહોની પેઠે પડવા લાગ્યાં. અને પ્રલયકાળનાં ઉદ્ધત થયેલા બે સમુદ્રો જેમ સામસામા ભેટી પડે તેમ તે વખતે બંને રાજાઓનું ભેટવું ભારે ભયંકર જણાવા લાગ્યું. ૧-૩૫

प्रलयपवनपातिताः शिलौघा इव निपतन्ति शिलीमुखास्तदा स्म । प्रमिलितमभवत्तयोस्तदानीं प्रलयविजृंभितसिंधुसंभ्रमेण ॥ ३५ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણના લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'વિદૂરથ-સિંધુરાજ-સમાગમ' નામનો સર્ગ ૪૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૮ મો*

વિદૂરથ અને સિંધુરાજનો સંગ્રામ

वसिष्ठ उवाच

प्राप्य राजा पुरः प्रांशुं सिंधुमुद्धरकंधरम् । मध्याह्नतपनांतेन कोपेन विततोऽभवत् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ઊંચી કાંધવાળો સિંધુરાજ શહેર પાસે આવ્યો, તેથી વિદૂરથરાજાને મધ્યાહ્‌ન સમયના સૂર્યના જેવો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. આથી કલ્પના અંતસમયના પવનથી જુદો પડેલો મેરુ, જે પ્રમાણે પર્વતના શિખરને ધારણ કરે, તે પ્રમાણે તેણે ઘણીવાર સુધી દિશાને ગજાવી મૂકે તેવું ધનુષ ધારણ કર્યું. પછી પ્રલયકાળનો સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોનો વિસ્તાર કરે, તેમ ક્રોધ પામેલા તે રાજાએ ભાથારૂપી રજનીમાં બંધાયેલી બાણની પરંપરાને શત્રુ ઉપર છોડવા માંડી. તેની દોરીમાંથી એક જ બાણ નીકળતું હતું, તોપણ આકાશમાર્ગમાં જતાં તે બાણનાં એક હજાર બાણ થઈ જતાં તથા એક લાખ થઈને પૃથ્વી પર પડતાં. સિંધુરાજને પણ તેવી જ શક્તિ અને હાથનું લાઘવ હતાં. એ પ્રમાણે તે બંને રાજાને વરદાથી વિષ્ણુના વરદાનથી ધનુર્યુદ્ધમાં કુશળતા હતી. જેમ કલ્પના અંતસમયના વજ્રથી આકાશ છવાઈ જાય છે, તે પ્રમાણે શબ્દ કરતાં મુશળની આકૃતિનાં 'મૂશળ' નામનાં બાણોથી આકાશ છવાઈ ગયું. આકાશમાર્ગમાં શબ્દ કરતી સુવર્ણથી શોભતી બાણની પંક્તિઓ, કલ્પાંતસમયના પવનથી પીડા પામીને પડતા તારાની પેઠે પ્રકાશ પામવા લાગી. જેમ સમુદ્રમાંથી પાણીનું પૂર નીકળે છે, સૂર્યમાંથી કિરણો ફૂટે છે, પ્રચંડ પવને કંપાવેલા મોટા ઝાડમાંથી પુષ્પ ખરે છે, તપાવીને ટીપવામાં આવેલા લોઢાના ગોળામાંથી તણખાઓ નીકળે છે, વરસાદમાંથી ધારા નીકળે છે, પાણીનાં ઝરણાં-

* આ અડતાળીસમા સર્ગમાં વિચિત્ર માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા મંત્ર તથા અસ્રથી જગતને મોહ પમાડે તેવું, સિંધુરાજ તથા વિદૂરથરાજાના રણસંગ્રામનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે.

માંથી બિંદુ નીકળે છે અને વિદૂરથરાજાનું નગર બળતાં જેમ તેમાંથી પ્રકાશિત તણખા ઊડે છે, તેમ વિદૂરથરાજા તરફથી શત્રુ ઉપર એકદમ બાણનો વરસાદ પડવા લાગ્યો. એ વેળા બંને સૈન્યમાંથી ઉત્પન્ન થતા 'ચટાચટ' શબ્દને સાંભળનાર બંને સૈન્યના મનુષ્યો શાંત પડેલા સમુદ્રની જેમ મૌન થઈ ગયા. ઘુઘવાટી કરતું વેગવાળું બાણનું પૂર જાણે ગંગાનદીનું પૂર હોય તેમ યુદ્ધમાં સિંધુરાજ તરફ આકાશમાર્ગે ચાલવા લાગ્યું. ત્યાં ચળકતા સોનાના બાણની વૃષ્ટિ એકદમ ધનુષ્યરૂપી મેઘમાંથી સુસવાટાભેર નીકળવા લાગી.

આ પ્રમાણે બાણરૂપી નદીનાં પૂર સિંધુરાજ તરફ ચાલ્યાં જતાં હતાં, તે તે નગરમાં રહેલી લીલાદેવીએ ગોખમાંથી જોયું. તે બાણના સમૂહથી પોતાના પતિનો જય થશે એમ ધારીને તેનું મુખકમળ આનંદથી પ્રફુલ્લિત થયું અને તે આ પ્રમાણે બોલી: 'હે દેવી! જય! જય! આ મારા પતિનો જય થાય છે તે જુઓ. આ બાણના સમૂહથી તો મેરુપર્વતનો પણ ચૂરો થઈ જાય.' આ પ્રમાણે તે બંને દેવીઓ ઘાટા સ્નેહના શબ્દથી આકુળ થાય તેવી રીતે માનુષી વાત કરતાં હતાં અને જોવામાં વ્યગ્ર થઈને હાસ્ય કરતાં હતાં, તેવામાં જેમ જહ્નુરાજાએ ગંગાનદીનું પાન કર્યું હતું, તેમ તે સિંધુરાજરૂપી વડવાનળ પોતાના બાણની ઉષ્મારૂપ અગસ્ત્યઋષિ દ્વારા* વિદૂરથરાજાના બાણરૂપી મદોન્મત્ત સમુદ્રનું પાન કરી ગયો. તેણે પોતાનાં બાણરૂપી વરસાદથી વિદૂરથનાં બાણરૂપી વાદળાંને દાણેદાણ કરી નાખ્યાં અને તેમના રજ જેટલા કકડા કરીને તેમને આકાશરૂપી સમુદ્રમાં નાખી દીધાં. જેમ દીવો હોલવાયા પછી તેની ગતિ જાણવામાં આવતી નથી, તેમ વિદૂરથરાજાનાં બાણોના સમૂહની ગતિ પણ જાણવામાં આવી નહિ. આમ તેણે તેનાં બાણોના સમૂહનો નાશ કર્યો અને પછી યુદ્ધમાં પ્રેમ હોવાથી તેણે આકાશમાં શરીરધારી મેઘનો વિસ્તાર કર્યો. પણ પ્રલયસમયનો પવન જેમ સામાન્ય મેઘનો નાશ કરે છે તેમ વિદૂરથરાજાએ પોતાનાં બાણોના સમૂહથી તેનો એકદમ નાશ કરવા માંડયો. આ ઉપરથી સિંધુરાજે તેના પર બાણોના પ્રહાર કર્યા, પણ તે વ્યર્થ ગયા. આથી તે સિંધુરાજે પોતાના સ્નેહી ગંધર્વ પાસેથી પોતાને મળેલું મોહનાસ્ત્ર વિદૂરથરાજાના સૈન્યમાં માર્યું. તેથી વિદૂરથ સિવાય સૈન્યના સર્વ માણસોને મૂર્છા આવી ગઈ. પછી સઘળા યોદ્ધાઓનાં શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર વીંખાઈ ગયાં. તેઓ મૂંગા થઈ ગયા. તેમનાં મુખ તથા નેત્ર ખેદયુક્ત થઈ ગયાં. તેઓ મરણ પામેલા હોય એવા અથવા ચિત્રમાં આલેખેલા હોય તેવા થઈ ગયા. તેમની મૂર્છા ઓછી થવા લાગી, તેવામાં વિદૂરથરાજાએ પ્રબોધાસ્ત્ર (જાગ્રત કરવાનું અસ્ત્ર) ધારણ કર્યું. તે અસ્ત્રથી તેના સૈન્યમાં મનુષ્યો પ્રાતઃકાળમાં કમળની પેઠે જાગ્રત થયાં. હવે જેમ સૂર્ય દેવતાએ 'મંદેહ'* નામના રાક્ષસ ઉપર ક્રોધ કર્યો હતો, તેમ સિંધુરાજે વિદૂરથરાજા ઉપર ક્રોધ કર્યો. તેણે પાશબંધનરૂપી ખેદ આપનારું ભયંકર નાગાસ્ત્ર ધારણ કર્યું અને પર્વતો જેવા તે સર્પોથી આકાશ ભરાઈ ગયું. ત્યાં જેમ કમળથી તળાવ શોભે તેમ પૃથ્વી સર્પોથી શોભવા લાગી અને પર્વતો કાળા સર્પોરૂપી કંબલો ધારણ કર્યા હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. પૃથ્વીના સર્વ પદાર્થો ઝેરની ગરમીથી ખેદ પામવા લાગ્યા અને પર્વત તથા વન સાથેનું જગત વ્યાકુળ થવા લાગ્યું. ત્યાં ઝેરની વિષમતાને બતાવનારા રૂક્ષ, ગરમ, શીતળ અને ઝેર રૂપી રેણુવાળા પવન જાણે ધગધગતા અંગારા સાથે ભળેલા હોય તેમ વાવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે થવાથી અસ્ત્રવિદ્યાને જાણનાર વિદૂરથરાજાએ ગરુડાસ્ત્ર ધારણ કર્યું અને તેથી પર્વતના જેવા ગરુડો

* અગસ્ત્ય ઋષિ દરિયો પી ગયા તથા જહ્નુરાજ ગંગા નદીને પી ગયા, એ કથા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

* 'મંદેહ' નામના રાક્ષસની સાથે સૂર્યને મોટું યુદ્ધ થયું હતું, એવી ભારતમાં પ્રસિદ્ધ કથા છે.

ઉત્પન્ન થયા. સુવર્ણની પેઠે સર્વ આશા(દિશાઓ)ને પરિપૂર્ણ કરનાર તે ગરુડોએ પાંખવાળા+ પર્વતની પેઠે ઊડવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને પ્રલયકાળના જેવો ભયંકર પવન ઉત્પન્ન કર્યો. નાકના પવનના વેગથી તે ગરુડો સર્પોને ખેંચવા લાગ્યા અને 'ઘરઘરાટ' શબ્દથી સમુદ્રોના વિભાગને પૂરી દેવા લાગ્યા. જેમ અગસ્ત્ય ઋષિ સમુદ્રનું પાન કરી ગયા હતા, તેમ ગરુડરૂપી મેઘ પૃથ્વીને પૂરનાર અને વેગથી ચાલનાર તે સર્પોના સમૂહનું પાન કરી ગયો. આથી વરાહમૂર્તિ× ભગવાને ઉદ્ધાર કરેલા અને જળસમૂહ વગરના થયેલા પૃથ્વીના અવકાશની પેઠે તે સર્પરૂપી કંબલથી મુક્ત થયેલું પૃથ્વીનું મંડળ શોભવા લાગ્યું. પછી જેમ પવનના ઝપટથી દીવા ઓલવાઈ જાય છે, જેમ શરદઋતુમાં મેઘમંડળ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, જેમ વજ્રના ભયથી પાંખવાળા પર્વતો નાસી જાય છે, જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં જોયેલું જગત જાગ્રત અવસ્થામાં મટી જાય છે, જેમ સંકલ્પથી કલ્પેલું નગર સ્વપ્નને અંતે અદૃશ્ય થાય છે અને જેમ નદીનું પૂર ઊતર્યા પછી પાણીનો પ્રવાહ મંદ થાય છે, તેમ જ સર્પોના સમૂહનો નાશ થયા પછી તે ગરુડો પણ અદૃશ્ય થઈ ગયા. ત્યાર પછી સિંધુ રાજાએ ચારે બાજુ અંધારું કરે તેવું તમોસ્ત્ર નાખ્યું, તેથી પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં જેવી કાળા અંધકારની વૃદ્ધિ થઈ આથી ત્યાં પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે એક દરિયો હોય તેવો વિસ્તાર થયો. તેમાં સેના મત્સ્યના જેવી જણવા લાગી અને તારાઓ મણિના જેવા દેખાવા લાગ્યા. ત્યાં અંધારાની પ્રવૃત્તિ થવાથી જગત જાણે મસીના ગારાના દરિયા જેવું થઈ ગયું અને તે કાજળના પર્વતના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયેલા કલ્પના અંતસમયના પવનોથી વ્યાપી ગયું હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. સઘળી પ્રજા અંધારા કૂવામાં પડી હોય તેવી થઈ રહી અને જેવી રીતે કલ્પાંતસમયમાં દિશાની ખબર પડતી નથી, તેવી રીતે અંધારાને લીધે દિશાનો વ્યવહાર શાંત થયો. ત્યાર પછી મંત્ર જાણવામાં ઉત્તમ એવા વિદૂરથરાજાએ બ્રહ્માંડરૂપી મંડપમાં માર્તંડ(સૂર્ય)રૂપી અસ્ત્રને દીપકરૂપે પ્રકટ કર્યું. અને જગતને જાગ્રત કર્યું. જેમ નિર્મળ શરદઋતુ મેઘનું પાન કરી જાય છે, તેમ અગસ્ત્યઋષિરૂપી સૂર્યનાં કિરણો કાળા અંધકારરૂપી સમુદ્રનું પાન કરી ગયાં. ત્યાં અંધકારરૂપી વસ્ત્રથી મુક્ત થયેલી દિશા રાજા પાસે રહેલી રમણીય પયોધરવાળી સ્ત્રીની જેમ શોભવા લાગી. ત્યાં લોભરૂપી કાજળથી મુક્ત થયેલી સત્પુરુષની બુદ્ધિની જેમ વનની સમગ્ર પંક્તિ પ્રકાશ પામવા લાગી. ત્યાર પછી કોપથી આકુળ થયેલા સિંધુરાજાએ શત્રુ ઉપર ક્ષણમાત્રમાં ભયાનક રાક્ષસાસ્ત્ર નાખ્યું. આથી દિગ્ગજ હાથીની ગર્જનાથી ક્ષોભ પામેલા સમુદ્રોની જેમ ક્રૂર રાક્ષસો દિશામાંથી બહાર નીકળ્યા. તે રાક્ષસોની જટા પિંગળી અને ઊંચી હતી તથા તેઓ ચટચટાટ શબ્દ કરતા હતા. લીલાં લાકડાંના બળવાથી થયેલા અગ્નિના ધુમાડા જેવો તેમનો વર્ણ હતો. તેઓ આકાશમાં કૂદકી કરતા હતા અને ચિત્કારરૂપ ટંકાર કરતા હતા. તેઓ અગ્નિથી બળતા ધુમાડાવાળાં ઊંબાડિયાં જેવા ચપળ હતા. તેમની દાઢ અણીદાર હતી. તેમની આંખ મેલી હતી, તેમનું મુખ મલિન હતું—આવો તેમનો દેહ હતો. એ દેહમાં ખરબ ખાબોચિયાના કાંઠાની પેઠે રૂવાડાંરૂપી શેવાળનો સમૂહ વળગ્યો હતો. જટારૂપી જાળના સમૂહો વડે તે રાક્ષસો વીજળીવાળા જળભર્યા મેઘ જેવા જણાતા હતા. તેઓ જાણે જગતને ગળી જવા ઉત્પન્ન થયા હોય તેમ ગર્જના કરતા હતા અને દોડતા હતા. એટલી વારમાં લીલાદેવીના પતિ વિદૂરથરાજાએ દુષ્ટ ભૂતનું નિવારણ કરનારું નારાયણાસ્ત્ર શત્રુ ઉપર નાખ્યું. આમ એ મહાન અસ્ત્ર પ્રકટ થયું, એટલે જેમ સૂર્યના ઉદયથી

+ પ્રથમ પર્વતને પાંખ હતી અને તે પક્ષીની પેઠે ઊડતા હતા. પછી ઇન્દ્રે પર્વતની પાંખ કાપી નાખી એવી પુરાણમાં કથા છે.

× ધરતી રસાતળમાં ડૂબી ગઈ હતી, તે વખતે ભગવાને વરાહનો અવતાર ધારણ કરી પૃથ્વીને જળમાંથી બહાર કાઢી હતી.

અંધકાર મટી જાય તેમ તે રાક્ષસોનાં અસ્ત્રોની પંક્તિનો નાશ થયો. આ પ્રમાણે રાક્ષસના સમૂહનો નાશ થયો, એટલે તે ત્રણે લોક શરદઋતુમાં વાદળાંનો નાશ થઈને નિર્મળ આકાશની પેઠે શોભવા લાગ્યા, ત્યાર પછી સિંધુરાજાએ આગ્નેયાસ્ત્ર નાખ્યું. તેથી દિશાઓ જાણે કલ્પાંતના અગ્નિથી બળતી હોય તેમ બળવા લાગી. સઘળી દિશાઓ જાણે આકાશમાં પાતાળ સંબંધી અંધકારથી વ્યાકુળ થઈ હોય તેમ ધુમાડારૂપી મેઘના ભારથી ઢંકાઈ ગઈ. પ્રફુલ્લિત વનમાં રહેલા ચંપાનાં ઝાડના સમૂહની પેઠે અગ્નિથી બળતા પર્વતો સોનાના હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. મૃત્યુના ઉત્સવમાં કુંકુમ છાંટેલી ભાળાની પેઠે ત્યાં આકાશ. પર્વત અને દિશાની કુંજો અગ્નિની જ્વાળાથી જટિલપણાને પામી ગઈ. હજારો આકૃતિનાં વહાણના વેગે સમુદ્રમાંથી ચાલ્યા આવતા વડવાનળની જેમ આકાશને અડતી તે અગ્નિજ્વાળા જાણે જગતને અગ્નિરૂપ કરતી હોય તેવી રીતે બળવા લાગી આ પ્રમાણે સિંધુરાજ જીતીને શત્રુને પ્રહાર કરે છે, ત્યાં તો વિદૂરથરાજાએ પૂજા કરીને વરુણાસ્ત્ર છોડયું. તે વરુણાસ્ત્રમાંથી ચારે બાજુ ઊંચે તથા નીચે, દિશાઓમાંથી ઘુઘવાટી કરતાં પાણીનાં પૂર ચાલવા માંડયાં. તે પૂરો જાણે અંધારના ઓઘ હોય, જાણે પીગળેલા પર્વતો હોય, જાણે બાણના અવકાશમાં રહેલા અવયવો હોય, જાણે બંધાયેલી ગતિવાળા મેઘો હોય, જાણે મહાન સમુદ્રો હોય, જાણે ઊંચા પ્રદેશમાંથી પડેલી કુલપર્વતની મોટી શિલાઓ હોય, જાણે ઊંચા રહેલા તમાલના સમૂહો હોય, જાણે સંધિ થયેલી રાત્રિઓ હોય, જાણે લોકાલોક પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કાજળના સમૂહો હોય અને જાણે આકાશ જોવાની ઇચ્છાથી રસાતળની ગુહામાંથી ચાલ્યા આવતા સર્પો હોય તેમ જણાતાં હતાં. કાળી રાત્રિ જેમ ભુવનમાં વ્યાપેલી સંધ્યાને પી જાય છે, તેમ તે પાણીનાં પૂર અગ્નિના સમૂહને પી ગયાં. આ પ્રમાણે અગ્નિસમૂહનું પાન કરીને તે પૂરોએ ભૂતળને જળમય કરી દીધું. જેમ વ્યક્ત થયેલી નિદ્રાદેવી દેહમાં વ્યાપી વળે છે, તેમ તે પાણીની શોભા આખી પૃથ્વીમાં પ્રસરી વળી. આવી રીતે પ્રથમ નાખેલા અસ્ત્રનો નાશ કરે તેવાં બીજાં અસ્ત્રો નાખીને, સેનાનાયકો પરસ્પરની માયા જુએ છે તથા અનુભવ કરે છે, ત્યાં તો સિંધુરાજના સૈન્યમાં તેનાં ચક્ર વગેરેની રક્ષા કરનાર યોદ્ધાઓ ખડની પેઠે પાણીમાં તણાવા લાગ્યા અને તેનો રથ પાણીમાં ડૂબી ગયો. એટલી વારમાં સિંધુરાજે આપત્તિના વખતમાં રક્ષા કરનારું શોષણાસ્ત્ર ધનુષ્યમાં સાંધીને શત્રુ ઉપર નાખ્યું. એટલે સૂર્યથી જેમ રાત્રિની શાંતિ થાય, તેમ તે અસ્ત્રથી એ જળમય માયાની શાંતિ થઈ. ત્યાં સજીવન મનુષ્યો મૃત તુલ્ય થઈ ગયાં અને પૃથ્વીમાં શુષ્કતા વ્યાપી ગઈ. ત્યાર પછી મૂર્ખ માણસોના ક્રોધની પેઠે પ્રજાને સંતાપ કરનારો અને સુકાયેલાં પાંદડાંથી પથરાઈ ગયેલા વનના વિસ્તારથી કર્કશ થયેલો તાવ ત્યાં વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. આથી જાણે દિશાને રાજરાણીની પેઠે સુવર્ણની કાંતિ જેવો સુંદર અંગરાગ લાગ્યો હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું. જેમ ગ્રીષ્મઋતુના દાવાનળથી કોમળ પાંદડાં બળી જાય છે, તેમ તે શોષણાસ્ત્રથી શત્રુના સૈન્યને મૂર્છા આવી ગઈ. પછી વિદૂરથ રાજાએ તે રણસંગ્રામમાં 'જ્યા'શબ્દની શોભાથી વિસ્તાર પામતું પર્જન્યાસ્ત્ર બાણમાં સાંધીને મૂક્યું. તેથી તમાલનો સમૂહ આકાશમાંજ તો હોય તેવી રીતે ત્યાં રાત્રિના સમૂહની જેમ મેઘની પંક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. દિગ્મંડલો પાણીનાં પૂરથી નીચાં જણાતાં હતાં, તેમાં ગર્જના થઈ રહી હતી અને સ્વાભાવિક વિસ્તારમાં તેમની અતિ સંકોચ પામી હતી. તેઓ કુંડળના આકાર જેવાં દેખાવા લાગ્યાં. મેઘાડંબરનો ભેદ કરનારા અને જળના કણથી તથા ઝાકળના ભારથી સુખ ઉત્પન્ન કરનારા પવનો ત્યાં વાવા લાગ્યા. જાણે પર્વતમાંથી નીકળતા સુવર્ણમય સર્પો હોય અને જાણે સ્વર્ગમાં દેવતાની સ્ત્રીના કટાક્ષ હોય, તેમ આકાશમાં વીજળી સ્ફુરવા લાગી. ગર્જનાથી પડછંદા

પાડતી પર્વતની ગુફાઓ ગાજવા લાગી, તેમ જ હાથી, સિંહ તથા રીંછના શબ્દથી પ્રતિશબ્દ કરતી દિશા પણ ગાજવા લાગી. યમરાજની દૃષ્ટિની પેઠે કષ્ટરૂપ એવા કરા પડવાથી ત્યાં કઠોર મુશળના જેવી ધારાથી મેઘની વૃષ્ટિ થવા લાગી. ત્યાં મેઘના સમૂહ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે જાણે વિલાસ ધારણ કર્યો હોય, તેમ પાતાળમાંથી ગરમ અગ્નિની કાંતિ જેવી બાફ નીકળવા લાગી. પરબ્રહ્મના બોધરૂપી રસના પૂરથી જેમ સંસારની વાસના મટી જાય છે, તેમ મેઘવૃષ્ટિથી ત્યાં ઝાંઝવાનાં જળરૂપ તાપનો ક્ષણમાત્રમાં નાશ થયો. આખું ભૂમંડળ ચાલી શકાય નહિ તેવું કાદવથી ભરાઈ ગયું અને સિંધુની પેઠે સિંધુરાજ જળથી ભરાઈ ગયો. પછી તેણે વાયવ્યાસ્ત્ર માર્યું. તે કલ્પના અંતસમયે મદોન્મત્ત થઈને નૃત્ય કરતા તથા ભીષણ ગર્જના કરતા ભૈરવ જેવું હતું. તેણે આકાશરૂપી કોતરને પૂરું પૂરી દીધું. વળી તેથી દિશાઓમાં વજ્રના પડવાથી અંગને પીડા કરનારા, શિલાના કટકાને કાપનારા, પ્રલયના સમયની સૂચના કરનારા અને યોદ્ધાની સામે મનોહર ટંકાર કરનારા પવન વાવા લાગ્યા. ૧–૮૬

वधुरशनिनिपातपीडितांगा दलितशिलाशकलाः ककुभ्मुखेषु । प्रलयसमयसूचका भटानां कृतपटुटांकृतटंकिताः समीराः ॥ ८६ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'આયુધવર્ણન' નામનો સર્ગ ૪૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો×

પર્વતાસ્ત્ર, વજ્રાસ્ત્ર, બ્રહ્માસ્ત્ર તથા પિશાચાસ્ત્રનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

ववुर्वलितनीहारा विकीर्णवनपल्लवाः ।
वायवो धूतवृक्षौघाः सलीलापीडपांसवः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પછી ત્યાં ઝાકળને મટાડનાર, વનનાં પાંદડાંને વિખેરનાર, વૃક્ષના સમૂહોને હલાવનાર અને રજને સત્પુરુષના મસ્તકનાં ઘરેણાંરૂપ કરનાર પવન વાવા લાગ્યા. તે પવનોને પરિણામે વૃક્ષોના સમૂહો પક્ષીઓની જેમ ડોલવા લાગ્યા, મોટા મોટા યોદ્ધાઓ પડીપડીને ઊડવા લાગ્યા અને આકાશની ભીંતને ભેદનારી અટ્ટાલિકાઓ ભાંગીને ભુક્કો થઈ ગઈ. સુકાયેલાં પાંદડાં જેમ પાણીના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય, તેમ આ ભયંકર વાયુમાં વિદૂરથરાજાનો રથ પણ તણાવા લાગ્યો. મહાન અસ્ત્રવેત્તા વિદૂરથ રાજાએ આ સમયે શત્રુ ઉપર પર્વતાસ્ત્ર છોડયું. તે અસ્ત્ર જાણે મેઘનાં જળ સાથે આકાશને પણ ઝપટમાં લેવા તૈયાર થયું હોય એવું જણાતું હતું. જેમ ચૈતન્યની શાંતિથી વિરાટ પ્રાણની શાંતિ થાય, તેમ તે પર્વતાસ્ત્રથી વાયુની શાંતિ થઈ. અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યોનાં શબના સમૂહમાં જેમ કાગડાની પંક્તિઓ પડે, તેમ અંતરિક્ષમાં રહેલી વૃક્ષની પંક્તિઓ પૃથ્વી પર પડી. નગર, ગામડાં તથા લતાની નિરર્થક શબ્દોની પેઠે ત્યાં દિશાઓમાં નિઃશ્વાસના શબ્દો લોટવાના શબ્દો તથા ભયંકર યોદ્ધાઓના શબ્દો શાંત થયા. જેમ સમુદ્ર પોતાના વિષે ચોતરફથી પડતા મૈનાક આદિ પર્વતોને જુએ, તેમ સિંધુરાજ પણ આકાશમાંથી પાંદડાંની પેઠે પડતા પર્વતોને જોઈ રહ્યો. પછી તેણે વજ્રાસ્ત્ર નાખ્યું એટલે અગ્નિ જેવી રીતે ઈંધનનો નાશ કરે, તેવી રીતે પ્રકાશ પામતા તે વજ્રાસ્ત્ર પર્વતરૂપી અંધકારનો નાશ કર્યો. તે વજ્રના અગ્ર ભાગરૂપી ચાંચથી પર્વતનાં શિખરો કપાવા લાગ્યાં અને ઉગ્ર પવનથી વૃક્ષ ઉપરથી જેમ ફળ પડે તેવી રીતે તે પડવા લાગ્યા. ત્યાર પછી વિદૂરથ રાજાએ વજ્રાસ્ત્રની શાંતિને માટે બ્રહ્માસ્ત્ર નાખ્યું એટલે બ્રહ્માસ્ત્ર તથા વજ્રાસ્ત્ર એ બંને એકીવખતે શાંત થયાં. રાત્રિ જેવી અંધકાર નાખે, તેવી રીતે સિંધુરાજે પિશાચાસ્ત્ર નાખ્યું, તેથી અત્યંત ભયજનક એવી પિશાચોની પંક્તિ પેદા થઈ. સંધ્યાસમયે જેમ દિવસ શ્યામ થાય છે, તેમ ભયથી તે દિવસ પણ શ્યામ થઈ ગયો અને અંધકારના ભારની પેઠે

× આ સર્ગમાં પર્વતાસ્ત્ર, વજ્રાસ્ત્ર, બ્રહ્માસ્ત્ર તથા પિશાચના ચરિત્રથી યુક્ત પિશાચાસ્ત્રનું વર્ણન કરેલું છે.

પિશાચો પૃથ્વીમાં આવવા લાગ્યા તે પિશાચો બળી ગયેલા સ્તંભના જેવા, ઊંચા તાડના જેવા વિલાસવાળા, મોટા આકારવાળા તથા હાથથી પહોંચાય નહિ તેવા હતા. તેમના કેશ ઊંચા હતા અને તેઓ અંગે દૂબળા હતા, તેઓ મોટી દાઢીવાળા હતા અને ગામડાંમાં રહેનાર માણસની પેઠે કાળા હતા. તેઓ મેલાં અંગવાળા હતા અને આકાશમાં ફરવાવાળા હતા. આચારહીન મૂઢ લોકો બહુ જ ભયપૂર્વક તેમની તરફ જોતા હતા. તેમના હાથમાં હાડકાં વગેરે અપવિત્ર પદાર્થો હતા. તે પિશાચો ચંચળ હતા અને ગામડિયા જેવા ગરીબડા હતા; છતાં તેઓ વજ્રથી અને તલવારથી ક્રૂર લાગતા હતા. ગામડાંનાં ઝાડ, કાદવ તથા માર્ગની વચ્ચે ઉજ્જડ સ્થાનોમાં તેમનો નિવાસ હતો. તેઓ પોતાનાં ગલોફાં ચાટતા હતા. પ્રેતનાં રૂપ જેવાં તેમનાં રૂપ હતાં. તેમનું અંગ કાળું હતું અને તેઓ વીજળીની પેઠે ક્ષણમાં દેખાતા હતા અને ક્ષણમાં અદૃશ્ય થતા હતા. એ પિશાચોએ વિદૂરથરાજાના નાશ થતાં બચેલા સૈન્યને પકડી પાડ્યું, તેથી સૈન્યના તે મનુષ્યોનાં શસ્ત્રો બૂઠાં થઈ ગયાં અને તેમનું ચૈતન્ય હરાઈ ગયું. તેમણે આયુધો હાથમાંથી નીચે નાખી દીધાં અને તેઓએ શરીર ઉપરનાં બખ્તર પણ ઉતારી નાખ્યાં. તેમને પ્રાણનો ભય લાગવા માંડયો અને તેમને ચાલતાં ઠેસો લાગવા માંડી. નેત્ર, અંગ, મુખ અને પગમાં તેમને ભૂતનો આવેશ થયો હોય એવી ચેષ્ટા થવા લાગી. તેમણે કૌપીન વસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કર્યો, તેમનાં ઉત્તરીય વસ્ત્રો શરીર સાથે ચોંટી જવા લાગ્યાં. તેમનાં ઝાડો-પેશાબ છૂટી ગયાં અને ત્યાં આરંભ કરેલું નૃત્ય પણ બંધ થઈ ગયું. સિંધુરાજના પિશાચોનો સમુદાય વિદૂરથરાજાનો પરાભવ કરે છે, તેવામાં વિદૂરથરાજાએ માયા ઉત્પન્ન કરી. પરંતુ વિદૂરથરાજા પિશાચની સંગ્રામ કરવાની માયા જાણતા હતા, તેથી તેમણે તે પિશાચના સૈન્યને શત્રુના સૈન્યની સાથે જોડી દીધું. એટલે પોતાના સૈન્યના મનુષ્યો સ્વસ્થ થયા અને શત્રુયોદ્ધાઓ પિશાચી થયા. પછી વિદૂરથરાજાએ ક્રોધથી રૂપિકાસ્ત્ર* નાખ્યું. તેથી ઊંચા કેશવાળી, ભયંકર નેત્રવાળી, ચંચળ નિતંબવાળી અને હાલતાં સ્તનવાળી રાક્ષસીઓ ભૂતળમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, યુવાવસ્થાની ઉત્પત્તિથી તેમનું અંગ ઘાટું થયેલું હતું, વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેમાંની કેટલીકનાં અંગ શિથિલ થયેલાં હતાં. તેમના જઘન જોવામાં આવતા નહોતા. તેમની નાભિ ઘણી બીભત્સ હતી અને તેમનું અંગ વિકાસ પામતું હતું. તેમના હાથમાં મનુષ્યનાં લોહીવાળી ખોપરીઓ હતી, સંધ્યાકાળનાં વાદળાંની પેઠે તેમનાં ગાત્ર રાતાં હતાં, તેમનાં ગલોફાંમાંથી અર્ધું ચાવેલું માંસ તથા લોહી ઝરતાં હતાં અને તેથી તેમનાં મોં ભરાઈ રહેલાં હતાં. તેમની અનેક પ્રકારની અંગની ચેષ્ટાઓ હતી, નહિ નમનાર મનુષ્યને નમાવવાની તેમનામાં સત્તા હતી અને તેમનાં હાથ, મોઢું, સાથળ, કેડ તથા પડખાં પથ્થર જેવાં કઠિન હતાં. તેમણે બાળકોનાં મડદાંને માળારૂપ કર્યાં હતાં, તેમણે આંતરડાંરૂપ દોરી હાથમાં રાખેલી હતી, તેમનાં મોઢાં કૂતરાં, કાગડા તથા ઘુવડના જેવાં હતાં અને તેમનું મોઢું, દાઢી અને પેટ નમતું હતું. દુષ્કર્મ કરનાર જેવી રીતે બાળકને ગ્રહણ કરે એવી રીતે તે રાક્ષસીઓએ પિશાચને પતિરૂપે ગ્રહણ કર્યા. તેથી પિશાચો અને રૂપિકાઓનું સૈન્ય એકતા પામી ગયું. તેઓ પરસ્પર આકર્ષણ કરતાં હતાં, પરસ્પર દોડતાં હતાં અને તેમનાં મુખ, અંગ તથા નેત્ર ક્રીડાના રસમાં મગ્ન થઈ ગયાં હતાં. તેઓ પોતાની મોટી જીભને બહાર લપલપાવતાં હતાં અને એમ તેઓ પોતાનાં મુખને અનેક વિકારો ઉપજાવતાં હતાં. તેઓ એકબીજાની પ્રીતિ માટે જામી ગયેલા લોહીવાળાં શબોને ખેંચતાં હતાં. તેમ જ પેટ હાથ, કાન, હોઠ તથા નાક લાંબાં હતાં, એવાં તેમનાં શરીરો જાણે લોહીના દરિયામાંથી ડૂબીને બહાર નીકળ્યાં હોય તેમ

---

* રાક્ષસી માયાને ઉત્પન્ન કરનારું અસ્ત્ર.

શોભવા લાગ્યાં. ક્ષીરસમુદ્રમાં મંદરાચળ વડે મથન થવાથી જે પ્રમાણે કોલાહલ થયો હતો. તે પ્રમાણે રુધિર અને માંસના ગારામાં તેમના આલિંગનથી કોલાહલ થવા લાગ્યો. જે પ્રમાણે વિદૂરથરાજાએ સિંધુરાજા ઉપર માયાનો સંચાર કર્યો, તે જ પ્રમાણે સિંધુરાજાએ પણ વિદૂરથ-રાજા ઉપર માયાનો સંચાર કર્યો. પછી સિંધુ-રાજાએ વેતાલાસ્ત્ર નાખ્યું, તેથી માથાં વિનાના તથા માથાવાળા ચાલતા શબના સમૂહ ઉત્પન્ન થયા અને તેઓ વેતાલના આવેશથી ભરપૂર હતા. ઉગ્ર કબંધવાળું તે પિશાચરૂપિકા અને વેતાલનું ભયંકર સૈન્ય પૃથ્વીને ગળી જવાને સમર્થ થયું. પછી વિદૂરથરાજાએ સિંધુરાજા ઉપર ત્રૈલોક્યને ગ્રહણ કરવા માટે સમર્થ થાય તેવું રાક્ષસાસ્ત્ર નાખ્યું. તેથી જેમ પાતાળમાંથી દેહ ધારણ કરીને નરકો પ્રકટે છે, તેમ પર્વતના જેવા આકારના સ્થૂળ રાક્ષસો ત્યાં દેહ ધારણ કરીને ચારે બાજુથી ઉત્પન્ન થયા. પછી ત્યાં સુરો અને અસુરોને પણ ભય ઉપજાવે તેવું ભયંકર સૈન્ય ઊભું થઈ ગયું. તેમાં ગર્જના કરતા રાક્ષસોના મહાનાદરૂપી વાજિંત્ર હતું અને કબંધોનું નૃત્ય હતું. તે મેદ અને માંસરૂપી શાકથી યુક્ત હતું અને રુધિરરૂપી આસવથી સુંદર હતું. તે મદોન્મત્ત કૂષ્માંડગણ, વેતાલગણ તથા યક્ષગણના તાંડવથી શોભતું હતું ત્યાં એ કૂષ્માંડગણના પ્રબળ તાંડવમાં 'દંડપાદ' નામની પગ પછાડવાની ક્રિયાર્થ ઉછળતા લોહીના ઊંચા ચડેલા તરંગોથી ભીંજાઈ રહેલાં અને સંધ્યાકાળનાં વાદળાંના સમૂહના રંગ જેવી કાંતિવાળાં ભૂતોએ જાણે લોહીના પ્રવાહનો સેતુ બાંધ્યો હોય તેવો તે સૈન્યનો દેખાવ લાગતો હતો. ૧—૪૧

कूष्मांडकोत्तांडवदंडपादक्षुब्धासृगुत्क्षिप्ततरंगसिक्तैः । संध्याभ्ररागोत्करकोटिकान्तिभूतैरसृक्स्रोतसि दत्तसेतु ॥ ४१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પિશાચવર્ણન' નામનો સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો*

વિદૂરથરાજાનું મરણ

वसिष्ठ उवाच

तस्मिंस्तदा वर्तमाने घोरे समरविभ्रमे ।
सर्वारिसैन्यनाशार्थमेकं स्वबलशांतये ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આ પ્રમાણે ઘોર યુદ્ધ ચાલતું હતું તે સમયે, સર્વ શત્રુનો નાશ કરી પોતાના સૈન્યને પિશાચ આદિથી થતી પીડાની શાંતિ કરવા માટે સ્મરણશકિતવાળા, અંતકાળના સમયે ઉચિત પ્રતિભાવાળા તથા ધીરજવાળા સિંધુરાજાએ ઉદારપણાથી કાળરુદ્રની પેઠે સંહાર કરનારું વૈષ્ણવાસ્ત્ર નાખ્યું. તે પછી સિંધુરાજાએ વૈષ્ણવાસ્ત્રથી અભિમંત્રણ કર્યું એટલે તે બાણના ફળના અગ્ર ભાગમાંથી તેજસ્વી ચક્રોની પંકિતઓ નીકળવા માંડી. તેથી દિશાઓના તટોમાં સેંકડો સૂર્યો ઊગ્યા હોય તેવી શોભા જામી રહી અને ચાલી આવતી ગદાથી હજારો વાંસથી ભરપૂર હોય એવું આકાશ થઈ રહ્યું. ત્યાં હજારો ધારવાળાં વજ્રની પંકિતથી ગગનમાં તૃણની હાર હોય એવું થઈ રહ્યું અને પદ્મના દળ જેવાં મુકુલાકારનાં પટ્ટિશ(એક જાતના હથિયાર)થી જાણે આકાશ કપાઈ ગયેલા ઝાડ વડે છવાઈ ગયું. તીક્ષ્ણ ધાર-વાળાં બાણોની પંકિતથી આકાશ પુષ્પના સમૂહથી ફેલાયું હોય તેવું જણાવા લાગ્યું અને શ્યામ ખડ્ગની પંકિતથી ગગન પત્રોના સમૂહ જેવું થઈ રહ્યું. પછી વિદૂરથરાજાએ પણ વૈષ્ણવાસ્ત્રની શાંતિ માટે સામું વૈષ્ણવાસ્ત્ર નાખ્યું. એટલે તેમાંથી પણ સિંધુરાજાનાં શસ્ત્રને કાપી નાખે તેવાં બાણ, સાંગ, ગદા, પ્રાસ અને પટ્ટિશની પાણીમય નદી ચાલી નીકળી. તે વખતે આકાશમાં શસ્ત્રોની નદીનું યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. તે આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેના અંતરનો ક્ષય કરનારું અને કુલપર્વતનો નાશ કરનારું હતું. ત્યાં બાણમાંથી બહાર નીકળતાં શૂળ, અસિ અને ખડ્ગથી

* આ સર્ગમાં વૈષ્ણવાસ્ત્રથી બંને રાજાએ યુદ્ધ કર્યું તથા વિદૂરથ રાજાનું મરણ થયું એ વાત કહેવામાં આવશે.

પટ્ટિશના ચૂરા થઈ ગયા. મુશળના વિસ્તારથી તથા પ્રાસ અને ત્રિશૂળથી તથા પ્રાસાદોથી શક્તિઓ ખંડિત થઈ ગઈ. બાણરૂપી પાણીના સમૂહને મંથન કરવા માટે ત્યાં ગદાના જેવા મોંવાળા મત્ત મુદ્ગરો મંદરાચળની જેમ ઘૂમી રહ્યાં. તેમાં કદી પાછા ન હઠનારા યોદ્ધાઓના પ્રભાવ જેવાં પરાક્રમી શસ્ત્રો હતાં તેમાં રિષ્ટરૂપી (પોતાના સૈન્યના નાશરૂપી) અરિષ્ટ(અંધકાર)ને નાશ કરવાને જેકુંત(ભાલા)રૂપી ચંદ્રમંડળનો ઉદય થયો હતો. ત્યાં પ્રાસના વિસ્તારરૂપી યમરાજા મનુષ્યનો નાશ કરવા આવ્યા હોય એમ જણાતું હતું. ત્યાં ચક્રોથી ઊંચે ઊછળતાં અસ્ત્રો ટોચાઈ જતાં હતાં. સર્વ આયુધોનો ક્ષય થતો હતો. શબ્દોથી બ્રહ્માંડો ફાટી ભૂકો થઈ જતાં હતાં અને કુલાચલો પછડાઈને ભાગી જતા હતા. વળી વિશ્વામિત્રને તથા મારે યુદ્ધ થયું તે વખતે મારા અસ્ત્રનું નિવારણ કરવા માટે જેમ તેણે શસ્ત્ર નાખ્યું હતું, તેમ બંનેનાં અસ્ત્રો સામસામે યુદ્ધ કરતાં હતાં અને તે અસ્ત્રોની ધારથી શસ્ત્રોના સમૂહો કપાઈ જતા હતા. વળી તેમાં શસ્ત્રથી પણ ન કપાય તેવા પર્વતો પણ રહ્યા હતા. શંકુની શંકાવાળાં તથા સુસવાટી કરતાં ત્રિશૂળ તથા હજારો શિલાઓ તેમાં ઊછળતાં હતાં. 'ભુશુંડી' નામના હથિયારથી જિતાયેલાં ઉત્તમ 'ભિંદીપાલ' નામનાં હથિયારનાં તેમાં મંડળ દીપી નીકળ્યાં હતાં. મહાદેવજીના ત્રિશૂળની કાંતિવાળાં શૂળથી કુંઠિત ગતિવાળાં તથા બહાર નીકળતાં તરત કપાઈ જવાથી વિષમ ગતિના શત્રુનો નાશ કરે તેવાં, શસ્ત્રોનો તેમાં સંચાર જોવામાં આવતો હતો. તેમાં ઉત્પન્ન થતા ચટચટાટ શબ્દથી ગંગાજીનો વેગ રોકાઈ ગયો હતો. જેમાં ખડ્ગ તથા હથિયારના ચૂર્ણના સંભારથી મહાધૂમના જેવો ચંદરવો બંધાયો હતો. એવું તે બંને રાજાના અસ્ત્રનું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તેની અંદર એકબીજાનાં શસ્ત્રના સમૂહથી વીજળીના જેવી શોભા જણાવા લાગી હતી. તેમાં મોટા શબ્દ સાથે બ્રહ્માંડ ફાટી જતાં હતાં અને તે સાથે કુલાચલો પણ ભેદાઈ જતા હતા. પરસ્પર યુદ્ધ કરતાં વૈષ્ણવાસ્ત્રોની ધારાથી શસ્ત્રોનો સમૂહ કપાઈ જતો હતો. આવા યુદ્ધમાં વિદૂરથરાજા પર્વતની પેઠે સ્થિર થઈને જડની પેઠે, મારા અસ્ત્રયુદ્ધની પેઠે અસ્ત્રોને કેવળ રોકતો, કાળક્ષેપ કરતો ઊભો રહ્યો. તેનાથી સિંધુરાજા 'વિદૂરથરાજાનું મારી પાસે કેટલું બળ છે?' એવી રીતે તેની નિંદા કરતો ઊભો રહ્યો; તેવામાં વિદૂરથરાજાએ શત્રુ ઉપર વજ્રના જેવો શબ્દ કરતું આગ્નેયાસ્ત્ર નાખ્યું. એટલે સુકાયેલા ખડની જેમ સિંધુરાજાનો રથ બળી ગયો. તેટલી વારમાં હથિયારથી છવાઈ ગયેલા આકાશમાં, વર્ષાઋતુના મેઘ જેવો વિદૂરથ રાજા તથા વર્ષાઋતુના મેઘથી પૂર આવેલી નદી જેવો સિંધુરાજા એ બન્ને રાજાનાં વૈષ્ણવાસ્ત્રો થોડી વાર સુધી ઘણું દારુણ યુદ્ધ કરીને શાંત થઈ ગયાં. એવામાં આગ્નેયાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિએ સિંધુરાજાના રથને બાળીને ખાખ કરી દીધો; અને વનનો અગ્નિ જેમ વનને બાળીને પછી ગુફામાંથી બહાર નીકળેલા સિંહને બાળવા દોડે તેમ તે સિંધુરાજા સામે દોડ્યો, ત્યારે સિંધુરાજાએ વારુણાસ્ત્રથી તે અગ્નિની શાંતિ કરી, રથનો ત્યાગ કરી પૃથ્વી પર ઊતરેલા તે રાજાએ ઢાલ—તલવાર ધારણ કર્યાં અને ક્ષણમાત્રમાં તેણે શત્રુના ઘોડાની ખરી કમળોની જેમ કાપી નાખી. આથી રથરહિત થયેલા વિદૂરથરાજાએ પણ ઢાલ—તલવાર ધારણ કર્યાં. આ પ્રમાણે સમાન આયુધ તથા સમાન ઉત્સાહવાળા તે બંને રાજાઓ યુદ્ધ કરતા મંડળાકાર ફરવા લાગ્યા. એકબીજાને પ્રહાર કરતાં તે બંને રાજાનાં ખડ્ગ કરવતના જેવાં થઈ ગયાં. આમ, તે બંને સૈન્યો યમરાજાના બે દાંતની જેમ પ્રજાને ચાવતાં હતાં. તેવામાં વિદૂરથરાજાએ ખડ્ગને ફેંકી દઈ શત્રુ ઉપર શક્તિ(સાંગ)નો ઘા કર્યો. તે શક્તિ પ્રલયના ઉત્પાતને સૂચવનારા સમુદ્રના જેવો ઘુઘવાટ કરતી હતી અને અપ્રિય પતિને ન ઇચ્છતી સ્ત્રીની જેમ તે સિંધુરાજાના વક્ષઃસ્થળ ઉપર એકધારી આવીને પડી. એ શક્તિના પ્રહારથી

સિંધુરાજાનું મરણ ન થયું; પણ જેમ હાથીને મદ ઝરે, તેમ તે સિંધુરાજાને રુધિર વહેવા લાગ્યું. પછી ચંદ્રના ઉદયથી જેમ અંધકારનો નાશ થાય. તેમ તે સૈન્યનો નાશ થયેલો જોઈને અત્યંત આનંદ પામેલી તે દેશની લીલા, પૂર્વની લીલાદેવીને કહેવા લાગી : 'હે દેવી! આપણા પતિરૂપ નૃસિંહ દેવે શક્તિરૂપી નખથી, ઊંચી કાંધવાળું સિંધુ: રાજારૂપી હિરણ્યકશિપુ દૈત્યનો નાશ કર્યો છે. તેની છાતી કચરાઈ ગઈ છે અને તળાવની પાસે રહેલા હાથીની સૂંઢમાંથી ફુત્કારનું પાણી નીકળે તેમ તેમાંથી સડસડ કરતું લોહી ચાલ્યું જાય છે. હાય! હાય! આ સોનાના મેરુશિખર જેવો રથ લાવવામાં આવ્યો છે અને મેઘરાજાની જેમ આ સિંધુરાજ એમાં બેસવા તત્પર થયો છે. હે દેવી! જુઓ તો ખરાં! જેમ અર્જુનના બાણથી નિવાતકવચના સોનાના નગરનો નાશ થયો, તેમ મુદ્ગરથી એ રાજાનો રથ ચૂરેચૂરા થઈ ગયો છે. આ મારા પતિ પણ આવેલા રથમાં બેસવાને તત્પર થયા છે. હાય! ઇન્દ્રદેવતા જેમ વજ્ર ઉપર દૃષ્ટિ કરે તેમ સિંધુરાજાએ મુશળ ઉપર દૃષ્ટિ કરી. ત્યાં મારા પતિએ મુશળધારી સિંધુરાજા ઉપર વેગથી દોટ મૂકી. પછી તે સિંધુરાજાને છેતરીને એ રમતમાત્રમાં ચપળતાભેર રથમાં બેસી ગયા. પણ એવામાં હાય! સિંધુરાજા આર્યપુત્રના રથ ઉપર વેગપૂર્વક ચડી આવ્યો. ત્યારે તે રથ શેવાળથી લીલા થયેલા પાણીના ખાબોચિયામાં ઊભેલા અને શિખરભાગે પૃથ્વીવાળા ઉન્મત્ત વૃક્ષ જેવો લાગતો હતો. આમ ચડી આવીને તે વિદૂરથને બાણવર્ષાથી પીડવા લાગ્યો. તેણે તેમનાં ધ્વજ, રથ, ઘોડા, સારથિ, બાણ અને કવચ કાપી નાખ્યાં અને તેમનાં સર્વ અંગો ભાંગી નાખીને તેમને આકુળ કરી દીધા. અરે! આ સિંધુરાજ વજ્ર સમાન બાણો મૂકીને વિદૂરથરાજાના પથરાના જેવા દૃઢ તથા ઘાટા માથાને ભેદી નાખે છે અને તેને પૃથ્વી ઉપર પછાડી નાખે છે. આ જુઓ! આર્યપુત્રને માંડમાંડ ચૈતન્ય આવે છે અને તે લાંવવામાં આવેલા બીજા રથમાં જેમ તેમ બેસવા જાય છે, ત્યાં તો હાય! હાય! પેલા સિંધુએ તલવારને ઝાટકે તેમના ખભાને ઉરાડી મૂક્યો છે! આ જુઓ, તેમાંથી પદ્મરાગના પર્વતમાંથી જેમ રાતી કાંતિનો પ્રવાહ પડે, તેમ લોહી પડે છે. હાય! હાય! જેવી રીતે કોઈ કરવતથી ઝાડ કાપી નાખે, તેવી રીતે સિંધુરાજાએ ખડ્ગની ધારાથી મારા પતિની જાંઘ કાપી નાખી. અરેરે! હું હણાઈ ચૂકી, બળી ગઈ, મરી ગઈ; આ મારો સત્યાનાશ થયો. અરે! મારા પતિના બંને ઢીંચણ પણ મૃણાલની પેઠે કપાઈ ગયા.' એ પ્રમાણે બોલ્યા પછી તે દૃશ્ય જોઈને પતિ પરના સ્નેહને લીધે ભયથી આતુર થયેલી તે લીલાદેવી ફરસીથી કપાઈ ગયેલી લતાની જેમ મૂર્છિત થઇને પૃથ્વી ઉપર પડી ગઈ. બીજી તરફ ઢીંચણ વિનાનો થયેલો છતાં શત્રુઓ ઉપર પ્રહાર કરતો વિદૂરથરાજા પણ મૂળ કપાઈ ગયેલા ઝાડની જેમ રથ ઉપરથી પૃથ્વી પર પડી ગયો. તે જેવો નીચે પડયો કે તરત જ સારથિ તેને રથની સાથે જ રણભૂમિમાંથી લઈને નાઠો. એટલે ઉદ્ધત સિંધુરાજા તેની પાછળ દોડયો અને તેના કંઠમાં ખડ્ગનો ઘા કર્યો, તેથી તેનું અર્ધું ગળું કપાઈ ગયું. તે પછી સૂર્યનાં કિરણો જેમ પદ્મમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે સિંધુરાજાએ રથ સહિત વિદૂરથના રાજ-મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ ઉન્મત્ત મગતરું જેમ અગ્નિની જ્વાળામાં પ્રવેશ ન કરી શકે, તેમ વિદુથરાજાના સરસ્વતીના પ્રભાવવાળા ઘરમાં તે પ્રવેશ કરી શકયો નહિ. વિદૂરથરાજાનું ગળું કપાઈ જવાથી તે છિદ્રમાંથી વાયુ સહિત લોહીની ધારા નીકળવા લાગી હતી અને તે રુધિરથી તેનું શરીર, કચ્ચ તથા વસ્ત્ર ભીંજાઈ ગયાં હતા. સારથિએ તે રાજાને રથમાંથી નીચે ઉતારીને ભગવતી સરસ્વતીની પાસે મરણપથારીએ સુવાડયો. સિંધુરાજા તો તેના ઘરમાં પ્રવેશ કરી શકયો નહિ, તેથી તે ત્યાંથી પાછો વળ્યો. ૧—૫૦

खड्गावकृत्तगलगर्तगलत्स्रवातरक्तच्छटालुलितवस्त्रतनुत्रगात्रम् । तत्याज तं भगवतीमभितो गृहान्तः सूतः प्रवेश्य मृतितल्पतले गतोऽरिः ॥

સર્ગ ૫૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૧ મો×

રાજા વિનાના દેશની ભયાકુળ દશા અને પુનઃ સ્વસ્થતા

वसिष्ठ उवाच

हतो राजा हतो राजा प्रतिराजेन संयुगे।
इति शब्दे समुद्भूते राष्ट्रमासीद्भयाकुलम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : રણસંગ્રામમાં શત્રુ સિંધુરાજાએ વિદૂરથરાજાને હણી નાખ્યો છે, એ પ્રમાણે શબ્દ ઉત્પન્ન થયો; એટલે તે દેશ ભયથી વ્યાકુળ થઈ રહ્યો. તે દેશ પાત્ર અને સાધનસામગ્રીઓથી યુક્ત હતો. તેની અંદર ગાડાંનો સમૂહ દોડતો હતો. ચીસો પાડતી અને દુઃખી થતી સ્ત્રીઓથી તે ભરપૂર હતો. નગરનાં મનુષ્યો દોડતાં હતાં, તેથી તેમાં પ્રવેશ થવો દુર્લભ હતો. નાસી જતાં અને રાડો પાડતાં સ્ત્રીઓનાં ટોળાંને, નીચ લોકો માર્ગમાંથી પકડી જતા હતા અને એકબીજાને દુઃખ દેવાને વ્યગ્ર થયેલા લોકથી મહાભય ઉત્પન્ન થયો હતો. શત્રુના દેશના મનુષ્યો પોતાનો જય થવાથી તે દેશમાં તાંડવ કરતા હતા અને આનંદના શબ્દો બોલતા હતા. હાથી અને ઘોડા પર બેઠેલા વીર લોકો તે ઉપરથી નીચે પડતા હતા. ખજાનાનાં કમાડો ચીરવાથી તેમાંથી ખજાનો નાશ પામ્યાનો શબ્દ ઉત્પન્ન થતો હોય એમ જણાતું હતું. ખજાનાનું પાલન કરનાર અસંખ્ય યોદ્ધાઓનો પરાભવ થયો હતો. શત્રુઓએ શસ્ત્રથી આંતરડાં ઉખેડી નાખેલી રાણીઓ રાજમહેલમાં મરી ગઈ હતી. અને રાજાના અંતઃપુરમાં ચંડાળ તથા નીચ લોકોએ વિશ્રાંતિ કરી હતી. ઘરમાંથી બહાર ઉપાડી આણેલું રાજશાહી અન્ન જમવામાં પામર લોકો તત્પર થઈ રહ્યા હતા. સોનાના હાર પહેરનાર વીર પુરુષોના પગના આઘાતથી નગરનાં બાળકો રુદન કરતાં હતાં. નગરની તરુણ સુંદરીઓના કેશો વીંખવામાં આવ્યા હતા અને ચોરના હાથમાંથી પડેલાં અમૂલ્ય રત્નથી માર્ગો પ્રકાશિત થઈ ગયા હતા. યોદ્ધાઓનો સમૂહ, ઘોડા, હાથી અને રથને એકઠા કરવામાં વ્યગ્ર થયો હતો અને સિંધુરાજાના પુત્રને પટ્ટાભિષેક કરવાની આજ્ઞાથી તેના મંત્રીઓ કામમાં રોકાયા હતા. રથપતિઓએ રાજધાનીનું નિર્માણ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો અને કારીગરોએ કરેલા ગોખમાં સિંધુરાજની સ્ત્રીઓ નગરની શોભા જોવા સારુ બેઠી હતી. ત્યાં હજારો જયજયકારના શબ્દ સહિત સિંધુરાજાના પુત્રે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને સિંધુરાજાએ કરેલી દેશની મર્યાદાનો તેના પક્ષના અનેક રાજાઓએ અંગીકાર કર્યો. વિદૂરથરાજાના સ્નેહી મનુષ્યો બીજા દેશમાં સંતાઈ રહ્યા હતા, તે પણ ત્યાંથી શત્રુના ભયથી નાસી જવા લાગ્યા તથા નગર અને ગ્રામમાં બીજા મંડળનું રાજ્ય થયું. ચોરલોકોએ ચોરી કરવા સારુ શહેરના જવા—આવવાના માર્ગો બંધ કરી દીધા હતા અને મોટા અનુભવવાળા વિદૂરથરાજાના વિરહથી દિવસનો તડકો ઝાકળવાળો હોય એવો ઝાંખો થઈ ગયો હતો. મરી ગયેલા માણસના બાંધુઓના રુદનથી, મરણસમયના તૂરીના શબ્દથી અને હાથી, ઘોડા તથા રથના શબ્દથી ત્યાં હાથથી પકડી શકાય એવો ઘાટો ધ્વનિ ઉત્પન્ન થતો હતો. 'ભૂમંડલનરેશચક્રવર્તી સિંધુરાજનો જય થાઓ,' એ પ્રમાણે પ્રત્યેક નગરમાં ભેરીના શબ્દથી ઢંઢેરો ફર્યો. પછી યુગને અંતે જેમ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા સારુ મનુ જગતમાં પ્રવેશ કરે, તેમ ઊંચી ખાંધવાળા સિંધુરાજાએ રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં જેમ સમુદ્રમાં રત્નનાં પૂર આવે, તેમ દસે દિશામાંથી હાથી અને ઘોડાના આકારથી સિંધુરાજાના નગરમાં કરવેરા ભરવા લાગ્યા. સર્વ દિશામાં અને પ્રત્યેક દેશમાં સિંધુરાજાના મંત્રીએ મર્યાદા બાંધી તથા સિંધુરાજાનાં ચિહ્નો સ્થાપન કર્યાં. જીવિતમાં અને મરણમાં જેમ યમરાજાથી નિયમ થાય છે, તેમ પ્રત્યેક દેશમાં તથા નગરમાં થોડા વખતમાં નિયમ બંધાઈ ગયા. પવન શાંત થવાથી જેમ ધૂળ અને ખડ

× આ સર્ગમાં વિદૂરથરાજાનો વધ થવાથી દેશને ભય તથા સિંધુરાજા ગાદીએ બેઠો તેથી પાછી દેશમાં સ્વસ્થતા થઈ તેનું વર્ણન લખ્યું છે.

વગેરે ઊડતાં બંધ થઈ શાંતિ થાય છે, તેમ સિંધુરાજા ગાદીપતિ થયા પછી સઘળો ઉપદ્રવ શાંત થઈ ગયો. ક્ષોભ પામેલો ક્ષીરસમુદ્ર જેમ મંદરાચળ પર્વત બહાર નીકળવાથી સૌમ્ય થાય છે, તેમ તે દસે દિશાવાળો દેશ સૌમ્યપણાને પામી ગયો. ત્યાં સિંધુરાજાના દેશની સ્ત્રીઓનાં મુખકમળ ઉપર ભ્રમરની પેઠે રહેલા કેશને ચલાયમાન કરનારા તથા પરસેવાનાં જળબિંદુઓને આમતેમ ઉડાડવામાં આકુળ થયેલા પવનો ત્યાં પોતાની સુગંધી વડે દેશમાંથી દુર્ગંધી વગેરે દુર્ગુણોને ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ કરતા હોય તેમ વાવા લાગ્યા. ૧–૨૨

मधुरलकचयान् विलोलयंतो मुखकमलालिकुलानि सैंधवीनाम् । जललवलनाकुलाः समीरा अशिवगुणानिव सर्वतः क्षणेन ॥ २२ ॥

श्रीयोगवासिष्ठ महारामायणमां उत्पत्तिप्रकरणनो लीलाना आख्यान संबंधी 'सिंधुराष्ट्रवर्णन नामनो सर्ग ५१ मो समाप्त

સર્ગ પર મો*

વિદૂરથરાજાનું મરણ, સંસારનું મિથ્યાપણું તથા લીલાનું વાસનાપણું

वसिष्ठ उवाच

एतस्मिन्नंतरे राम लीलोवाच सरस्वतीम् । श्वासावशेषमालोक्य मूढं भर्तारमग्रगम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! એટલા સમયમાં પોતાની સન્મુખ રહેલા પોતાના પતિને કેવળ શ્વાસમાત્ર લેતો અને મૂર્ચ્છામાં રહેલો જોઈને લીલાદેવીએ સરસ્વતીને કહ્યું : 'હે આંબિકા! મારો પતિ દેહત્યાગ કરવા તત્પર થયો છે.'

સરસ્વતી બોલ્યાં : હે લીલા! આ પ્રમાણે આખા દેશનો સંભ્રમ કરનાર સંગ્રામ ઉત્પન્ન થયો અને પાછો બંધ પણ થયો, તોપણ વિચિત્ર રીતે આરંભાયેલા આ દેશનો અથવા આ પૃથ્વીનો કાંઈ પણ નાશ થયો નથી, તેમ સ્થિતિ પણ રહી નથી, કેમ કે આ આખું જગત સ્વપ્નાત્મક છે. હે નિર્દોષ લીલા! આ આખો દેશ તારા પતિના જીવના શબ્યાકાશમાં તેં પ્રથમ જોયેલા મંડપમાં, વિંધ્યાદ્રિગ્રામમાં 'વસિષ્ઠ' નામના બ્રાહ્મણને ઘેર, અંતઃપુરમાં રહ્યો છે. શબગૃહરૂપી જગત 'વસિષ્ઠ' નામના બ્રાહ્મણને ઘેર રહેલું છે અને તેની કૂખમાં આ આખું જગત રહેલું છે. એ પ્રમાણે આ ત્રણ જગતરૂપ મોટો આરંભ ભ્રમરૂપ છે. પહાડી ગામરૂપી દેહના મધ્યમાં આકાશરૂપી કોશમાં તારાથી, મારાથી આ બીજી લીલાથી તથા તારા પતિથી યુકત એવી આ સમુદ્ર પર્યંતની પૃથ્વી રહેલી છે. આત્મા કોઈ સમયે વ્યર્થ પ્રકાશ પામે છે અને કોઈ સમયે પ્રકાશ પામતો નથી; અને જેનો કોઈ દિવસ નાશ થતો નથી તેમ ઉત્પત્તિ પણ નથી, તે જ પરમપદ છે, એમ તું સમજ. પોતાની મેળે પ્રકાશ પામતું, શાંત, પર તથા અનામય એવું તે પદ, તો મંડપરૂપી ઘરમાં પોતાના ચૈતન્યમાત્ર સ્વભાવથી આત્માને વિષે પ્રકાશ પામે છે. આ પ્રમાણે આરંભમાં ઘનરૂપ એવા તે મંડપની વચ્ચે પણ શૂન્ય આકાશ રહેલું છે. તેમાં જગતની પ્રતીતિ થતી નથી અને જે પ્રતીતિ થાય છે તો ભ્રમરૂપ છે. ભ્રમનો કોઈ પણ દ્રષ્ટા નથી, તો ભ્રમમાં ભ્રમતા કેમ ઘટે? માટે ભ્રમની સત્તા છે જ નહિ. અને જે છે તે જન્મરહિત ઉત્તમ પદ છે. વળી ભ્રમ અદૃશ્ય તથા અસત્ય છે, તેને દ્રષ્ટા અને દૃશ્યપણાનો સંભવ નથી. આમ દ્રષ્ટા અને દૃશ્યપણું ન હોવાથી કેવળ અદ્વૈતપણું જ છે નાશ અને ઉત્પત્તિરહિત જે સ્થાનક છે, તે પરમપદ કહેવાય છે અને તે સ્વયંપ્રકાશ, શાંત, આદિ તથા અનામય છે એમ જાણ. મંડપરૂપી ઘરમાં સર્વ લોકો પોતપોતાના વ્યવહારને અનુકૂળ એવી વ્યવસ્થાથી ચૈતન્યરૂપ આત્માને વિષે વિહાર કરે છે; પણ તેમાં જગતનો અથવા તુટિનો કાંઈ પણ અનુભવ થતો નથી; છતાં અજ્ઞાની માણસે અહંકારના સાક્ષીભૂત ચૈતન્ય આકાશને જ જગતરૂપે માનેલું છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં મોટું નગર

* આ બાવનમા સર્ગમાં રાજાનું મરણ, સંસારનું મિથ્યાપણું તથા તે નગરમાં રહેલી લીલાદેવીના વાસનાપણાનું વર્ણન કરેલું છે.

જોવામાં આવે છે તે જેમ ખોટું હોય છે, તેમ મેરુપર્વત અને ગિરિજાળરૂપી જગતની જે પ્રતીતિ છે, તે સર્વ ખોટી છે. સર્વ લોકો કંઠથી હૃદય સુધીના ભાગમાં સ્વપ્નાને વિશે પર્વતમાળાઓથી ભરેલા અને વજ્રના સારરૂપ એવાં લાખો જગતોનાં આકાશ જુએ છે; તે જ પ્રમાણે એક અણુને વિષે પણ કેળના પડતી પેઠે ઘણાં જગત હોવાનો સંભવ છે. સ્વપ્નાના નગરની જેમ ચૈતન્યરૂપ અણુમાં ત્રણ જગત રહેલાં છે અને તેની વચ્ચે પણ ચૈતન્યરૂપ અણુ છે. વળી તે એક એક અણુને વિષે પણ એક એક જગત રહેલું છે, હવે હે શુભ્રા! તે જગતોમાંના જે જગતનાં આ પદ્મરાજા શબરૂપે રહેલ છે, તેમાં તારી પૂર્વની શોક એવી આ બીજી લીલાદેવી પ્રાપ્ત થઈ છે. જે સમયે આ લીલાદેવી તારી પાસે મૂર્છા પામી ગઈ, તે જ સમયે તે પોતાના પતિ પદ્મરાજાના શબની પાસે જઈને ઊભી.

લીલા બોલી: હે દેવી! તે દેહધારી લીલાદેવી ત્યાં કેમ કરીને ગઈ? શોકના ભાવને ધારણ કરીને ત્યાં કેવી રીતે રહી? પદ્મરાજાના ઉત્તમ ઘરમાં રહેનારા મનુષ્યો તેનું રૂપ કેવું જુએ છે તથા તેને માટે શું બોલે છે આ વિષે તમે મને ટૂંકમાં કહો.

સરસ્વતી બોલ્યાં: હે લીલા! તમે જે પ્રશ્ન કર્યો તેનો હું ટૂંકમાં ઉત્તર આપું છું, તે સાંભળો. તે લીલાદેવી તથા તારો પતિ પદ્મરાજા દેખાવમાં દુર્દશા ભરેલા એવા પોતાના નિર્ણાયક વૃત્તાંતને તેમ જ વિસ્તરેલી એવી આ જગતરૂપ ભ્રાંતિને તે શબના આશ્રયરૂપ ઘરને વિષે જુએ છે. આ જે યુદ્ધ થયું છે તે પણ ભ્રાંતિરૂપ છે. આ લીલાદેવી પણ ભ્રાંતિરૂપ છે. આ મનુષ્ય છે, તે પણ જન્માદિવિકારરહિત છે. આ મરણ છે, તે પણ ભ્રાંતિમૂલક છે. આ આખો સંસાર ભ્રાંતિરૂપ છે. હે સુંદરાંગી! આ ભ્રમના ક્રમથી લીલાદેવી તેની સ્ત્રી છે. હે વરારોહા! એ જ ક્રમે તું પણ સ્વપ્નમાત્રની તેની સ્ત્રી છે. હે વારાંગના! જે પ્રમાણે તમે બન્ને તેની સ્વપ્નરૂપી સ્ત્રી છો, તે જ પ્રમાણે આ તમારો પતિ પણ સ્વપ્નરૂપ છે અને હું પણ તેવી જ છું. આ જગતની શોભા પણ તે પ્રમાણે સ્વપ્નરૂપ છે. તે જગત દૃશ્ય કહેવાય છે, પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી તે દૃશ્ય શબ્દના અર્થનો ત્યાગ કરે છે. આ પ્રમાણે સંસારની સ્થિતિ, લીલાદેવી, તું, મરી ગયેલો તારો પતિ અને હું, એ બધું ભ્રાંતિરૂપ છે; પરંતુ આત્માની સર્વવ્યાપકતાને લીધે આ પ્રમાણે આત્મામાં તે સત્યપણાને પામેલ છે. એ પ્રમાણે મહાચિદ્ઘનના સર્વાત્મપણાથી આ રાજા અને આપણે એકબીજાની પ્રેરણાથી અહીં રહેલાં છીએ તે જ પ્રમાણે તે લીલારાણી ત્યાં રહેલી છે. તે રાણી પોતાના મનોહર હાસ્યથી વિલાસ કરી રહી છે. લીલાથી તેનું મુખ ચપળ છે અને નવયૌવનથી તે શોભી રહી છે. તે ચતુર આચારથી હૃદયહારી છે; મધુર તથા ઉદાર ભાષણ કરનારી છે, કોયલના જેવા મીઠા સ્વરવાળી છે અને મદ તથા કામદેવથી મંદમંદ ગમન કરનારી છે. કાળાં કમળનાં પત્ર જેવાં તેનાં નેત્ર છે, ગોળ અને ઘટ્ટ તેનાં સ્તન છે, સોનાના જેવું તેનું અંગ ગૌર છે અને પાકેલાં ટિંડોરાંના જેવા લાલ તેના હોઠ છે. જ્યારે તારા સંકલ્પરૂપ પતિની મનોવૃત્તિ (વાસના) તારે વિષે થઈ, ત્યારે તે વાસનારૂપી લીલાદેવી પણ ચૈતન્યરૂપ ચમત્કારમાં તારા આકારે થઈને રહી; પણ તારા પતિનું મરણ થયું, એટલે તરત જ પછી પતિએ તારા સંકલ્પથી તે લીલાદેવીને પોતાની આગળ દીઠી. જ્યારે માણસનું ચિત્ત અભ્યાસની દૃઢ વાસનાથી આધિભૌતિક વ્યવહારનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે અનુભવથી દૃશ્ય પદાર્થ અસત્ય હોવા છતાં સાચો હોય તેવો જણાય છે. પછી જ્યારે વિવેક અને જ્ઞાનના અભ્યાસથી આધિભૌતિક ભાવ ખોટો છે એમ જાણવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રપંચમાં રહેલા દૃશ્ય પદાર્થો પણ બધા ખોટા છે એમ નિર્ણય થાય છે. આ પ્રમાણે તારા પતિએ મરણસમયે પુનર્જન્મમય ભ્રમમાં વાસનારૂપી લીલાને સાચી જાણી અને તેને તારી સાથે સમાગમ

થયો. આવી રીતે તારી દૃષ્ટિએ તારો પતિ આવ્યો અને પતિની દૃષ્ટિમાં તું આવી. ચૈતન્ય રૂપી આત્મા સર્વ ઠેકાણે રહ્યો છે, તેથી તું પણ આત્મામાં રહી છે. બ્રહ્મા સર્વ સ્થળે રહે છે, તેથી જે સ્થળે જેવી રીતે તેનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તે સ્થળે તેવી રીતે તે વિક્ષેપશક્તિએ જોવામાં આવે છે. તેમ જ સર્વ ઠેકાણે સર્વ પ્રકારની શક્તિ રહી છે, તેથી જે ઠેકાણે જેવી શક્તિનો આવિર્ભાવ કરવામાં આવે છે, તે ઠેકાણે તેવી શક્તિ દૃઢ અભિનિવેશરૂપી વાસનાના કારણથી રહે છે. આ પ્રમાણે તે બંને દંપતી જે ક્ષણે મોહથી મરણ થાય તેવી મૂર્છાની સ્થિતિમાં હતા, તે જ ક્ષણે તેમને વાસનાનું જ્ઞાન થયું અને તેમને પોતાની કલ્પનાથી એવો અનુભવ થયો કે આપણા બંનેના આ બે પિતા છે તથા આ બે માતા છે; આ આપણો દેશ છે, આ આપણું ધન છે અને આપણે પૂર્વે આવી જાતનું કર્મ કર્યું છે. આપણા બેનો વિવાહ થયો તેથી આપણે એકપણાને પામ્યાં. આમ થતાં તેમને 'આ જનસમૂહ સાચો છે' એવી પ્રતીતિ થઈ. હવે સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે છે તેમ તે બધું તેને પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવ્યું. પછી લીલાએ ભાવથી મારી પૂજા કરીને માગ્યું કે 'હું વિધવા ન થાઉં એવું વરદાન આપો.' મેં પણ તેને એ વરદાન આપ્યું, એટલે જ તે પતિની પહેલાં મરણ પામી. તમે બધાં ચૈતન્યના અંશરૂપ છો, હું ચૈતન્યના ધર્મવાળી છું, કુળદેવી છું, સદા પૂજા કરવા યોગ્ય છું અને મારી મેળે બધું કરું છું. પછી પ્રાણવાયુને ધારણ કરનારો તથા મન વડે ચલાયમાન થયેલો લીલાદેવીનો તે જીવ તેના દેહમાંથી મુખના અગ્રભાગ પાસેથી બહાર નીકળ્યો. હવે મરણની મૂર્છાને અંતે તે જ ઘરમાં લીલાદેવીએ પોતાની બુદ્ધિથી સંકલ્પ કરેલા આકાશમાં પોતાનો દેહ દીઠો. પછી હરિણના જેવાં નેત્રવાળી ચંદ્રબિંબના જેવી મુખશોભાવાળી, માનવતી, પતિને સુખ આપનારી, પતિ પાસેથી સુખ ભોગવવાની ઇચ્છાવાળી, મનોહર મુખવાળી અને સૂર્યનાં કિરણથી ઉદય પામેલી કમલિનીના જેવી તે લીલાદેવી પૂર્વદેહનું સ્મરણ થવાથી પદ્મના બ્રહ્માંડ મંડળની વચ્ચે જોઈને સ્વપ્નના મધ્યસમયની જેમ પોતાના પતિને મળશે. ૧—૫૨

संपन्नेषा हरिणनयना चंद्रबिंबाननश्रीर्मानोभ्रद्धा दयितललिता कान्तमाभोक्तुकामा । पूर्वस्मृत्या सरभसमुखी संयुता मंडलांतः स्वप्नांते वाऽप्रकृतिविभवा पद्मिनी चोदितेव ॥ ५२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પ્રતિભાવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૩ મો+

લીલાનો માર્ગ, પતિની પ્રાપ્તિ અને અજ્ઞાનથી આકાશગમનમાં પ્રતિબંધ

वसिष्ट उवाच

अथ लब्धवरा देहेनानेनैव महीपतिम् ।
पतिमाप्तुं प्रयात्येषा नभोमार्गेण त्रिष्टपम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આમ વરદાન પામેલી તે લીલાદેવી પોતાના વાસનારૂપ દેહથી જ પતિને મળવા માટે આકાશમાર્ગે નીચે બતાવેલાં ભુવન પ્રત્યે જવા લાગી. આ પ્રમાણે સ્મરણથી દેહ પામવાથી તે આનંદમાં આવી ગઈ. તેનો કામદેવ જાગી ઊઠ્યો અને પક્ષિણીની પેઠે હલકા શરીરવાળી થઈને તે આકાશમાર્ગે ચાલવા માંડી. તેવામાં સરસ્વતીએ પ્રેરણા કરેલી અને પોતાના સંકલ્પરૂપી અરીસાથી જાણે આગળ ગયેલી હોય તેવી એક કુમારી પાસે તે આવી પહોંચી.

કુમારી બોલી : હે સરસ્વતીની સખી! હે સુંદરી! તમે ભલે આવ્યાં. હું તમારી દીકરી છું અને આકાશમાર્ગે તમારી વાટ જોઉં છું.

લીલા બોલી : હે દેવી! હે કમળનયના! તમે મને મારા પતિની પાસે તેડી જાઓ. મોટાઓનું દર્શન કોઈ દિવસ નિષ્ફળ જતું નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : 'ચાલો ત્યારે ત્યાં જઈએ'

+ આ ત્રેપનમા સર્ગમાં લીલાનો ગતિમાર્ગ તથા તેને પતિની પ્રાપ્તિ થઈ તેનું અને અજ્ઞાનથી યોગસિદ્ધને આકાશમાર્ગને ગતિ નથી તેનું વર્ણન આવશે.

એમ કહીને તે કુમારિકા માર્ગ દેખાડવા તત્પર થઈ અને તેની પાસે ઊભી રહી. જેમ પ્રાણીમાત્રના નિર્મળ આકાશમાં તેની આગળ હાથની હથેળી, વિધાતાએ કરેલી શુભ તથા અશુભના લક્ષણની રેખાઓ અનુસરે છે, તેમ લીલાદેવીએ તેને અનુસરવા માંડયું અને તે બ્રહ્માંડના છિદ્રરૂપ એવા આકાશમાં આવી. તેઓ પ્રથમ મેઘમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને વાયુના દેશમાં ગયા અને ત્યાંથી સૂર્યમાર્ગનું અતિક્રમણ કરીને તેઓ તારા માર્ગમાં ગયાં. એ પ્રમાણે વાયુ, ઇન્દ્ર, દેવતાઓ, સિદ્ધલોક તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરના લોકને ઓળંગીને તેઓ બ્રહ્માંડખર્પરમાં પહોંચ્યાં. જળનો કુંભ ભાગેલો ન હોય તોપણ તેમાંથી જેમ શીતળતા બહાર નીકળે છે, તેમ સંકલ્પથી સિદ્ધ થયેલી તે લીલાદેવી બ્રહ્માંડની બહાર નીકળી ગઈ.* એ પ્રમાણે પોતાના માત્ર ચિત્તરૂપી દેહવાળી તે લીલાદેવી સંકલ્પના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ દેશ વગેરેનાં નામનો અનુભવ કરવા લાગી. પછી બ્રહ્માદિ સ્થાનને ઓળંગીને અને બ્રહ્માંડખર્પરમાં જઈને બ્રહ્માંડના પારને પામેલી એ લીલાદેવી જળાદિ આવરણનું ઉલ્લંઘન કરી ગઈ. પછી ઘણા વેગે ચાલનાર ગરુડપક્ષી પણ કરોડો કલ્પ સુધી જેનો પાર પામ્યા નથી, એ ચિદાકાશમાં પહોંચી. તે સ્થળે અસંખ્ય બ્રહ્માંડો રહેલાં છે અને મોટા વનમાં જેમ ફળો એકબીજાના જોવામાં આવતાં નથી, તેમ તે બ્રહ્માંડો પણ એકબીજાના જોવામાં આવતાં નથી. ઉપર કહેલાં ઘણાં આવરણને લીલાએ વીંધી નાખ્યાં અને કીડો જેમ બોરમાં પ્રવેશ કરે તેમ તેણે આ બ્રહ્માંડમાંના એક બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં બ્રહ્મા ઇન્દ્ર અને વિષ્ણુ ઇત્યાદિ દેવોના પ્રકાશવાળા લોકનું ઉલ્લંઘન કરીને લીલાદેવી આકાશમાર્ગની નીચે પદ્મરાજના મંડળને પ્રાપ્ત થઈ. ત્યાં આવીને નગરમાં તથા તે મંડપમાં પેઠી અને પુષ્પથી રક્ષિત થયેલા પોતાના પતિના શબની પાસે ઊભી. એટલી વારમાં માયા જેવી જણાયેલી તે કુમારિકા કયાંક અલોપ થઈ ગઈ અને સુંદરાંગી લીલાએ તેને દીઠી નહિ. ત્યાર પછી શબરૂપે રહેલા પોતાના પતિનું મુખ જોઈને લીલાદેવીએ પોતાના તર્કથી આ પ્રમાણે જાણ્યું : 'સિંધુરાજને હાથે રણસંગ્રામમાં આ મારા પતિ હણાયા છે અને આ વીરલોકને પામીને ક્ષણમાત્ર સુખથી નિદ્રા કરે છે. દેવીના પ્રસાદથી હું શરીર સહિત આવી રીતે આ સ્થળે આવી છું, માટે મારા જેવી કોઈ ભાગ્યશાળી નથી.' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, તેણે મનોહર ચમ્મર હાથમાં લીધું અને આકાશ જેમ ચંદ્રમાંથી પૃથ્વીના મંડળને પવન નાખે, તેમ તે એ ચમ્મરથી પોતાના પતિને પવન નાખવા લાગી.

જ્ઞાની લીલા બોલી : હે દેવી! હવે તે ચાકરો, તે દાસીઓ તથા તે રાજા કઈ બુદ્ધિથી કેવી રીતે બોલશે?

દેવી બોલ્યાં : હે રાજા! તે ચાકરો અને તે દાસીઓ, એ બધાં પરસ્પર ચિદાકાશના એકત્વપણાથી તથા આપણા પ્રભાવથી તેમ જ મહાચૈતન્યના પ્રતિભાસપણાથી અને મહાનિયતિના નિશ્ચયથી પ્રતિબિંબની પેઠે એકબીજાને જુએ છે. તેઓ આ મારી સહજ સ્ત્રી છે, આ મારી સહજ સખી છે, આ મારી સહજ રાણી છે અને આ મારો સહજ ચાકર છે એવી રીતે જાણે છે. આ આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંત તું, હું તથા તે લીલાદેવી વિના બીજું કોઈ જાણશે નહિ.

જ્ઞાની લીલા બોલી : મનોહર ભાષણ કરનારી અને વરદાન પામેલી તે લીલાદેવી તેના તે સ્થૂલ શરીરથી પતિ પાસે કેમ ન ગઈ?

દેવી બોલ્યાં : છાયા જેમ તડકામાં જઈ શકતી નથી, તેમ અપ્રબુદ્ધ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ પુણ્યથી મળતા સિદ્ધલોકમાં એના એ દેહથી જઈ શકતા નથી. વિદ્વાન લોકોએ સૃષ્ટિના આરંભથી જ એવો નિયમ કર્યો છે કે કદી પણ સત્ય અસત્યને મળતું નથી. જ્યાં સુધી અમુક ઠેકાણે

* લીલાદેવી કયાંય પણ ગયા વિના સરસ્વતીની પાસે જ રહેલ છે. અને ત્યાં (પતિ પાસે) જવાની મનથી જ કલ્પના કરી હોય એમ જણાય છે.

ભૂત છે એવી બાળકના મનમાં બુદ્ધિ હોય છે, ત્યાં સુધી ભૂત નથી એવી બુદ્ધિ કયાંથી ઉત્પન્ન થાય? જ્યાં સુધી આત્મામાં અવિવેકરૂપી તાવનો તાપ રહેલો છે, ત્યાં સુધી વિવેકરૂપી ચંદ્રમાંની શીતળતાનો કયાંથી ઉદય થાય? હું પૃથ્વીમાં રહેનારો પ્રાણી છું અને આકાશ વિષે મારી ઉત્તમ ગતિ નથી, એવો જે માણસના મનમાં નિશ્ચય હોય, તે માણસના મનમાં તેથી અવળો નિશ્ચય કેવી રીતે થઈ શકે? આથી જ્ઞાનથી, વિવેકથી, પુણ્યથી અને વરદાનથી પુણ્યરૂપ દેહ વડે ઉભય લોકમાં જવાય છે. અને જેવી રીતે સુકાયેલાં પાંદડાં અગ્નિમાં પડવાથી તરત બળી જાય છે, તેવી રીતે 'હું દેહ છું તથા આ મારો દેહ છે' એવી બુદ્ધિનો નાશ થઈ જાય છે. આમ વરદાન તથા શાપ પણ, પ્રાણીને પોતાની પૂર્વની વાસનાના કર્મના અનુસારથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે તમે મને સ્મરણ આપ્યું, તેથી તમને બધું જ્ઞાન થયું, તેવી રીતે વિચાર કરવાથી જ્ઞાન થાય છે. જે દોરી વિષે સર્પની બુદ્ધિ છે, તે દોરી સર્પનું કાર્ય કરવાને સમર્થ નથી; કારણ કે જે વસ્તુ પોતાનામાં નથી તે તેનું કાર્ય કેવી રીતે કરી શકે? 'અમુક મરી ગયો' એવી રીતનો જે મિથ્યા અનુભવ થાય છે તે પૂર્વકાળના દૃઢ અભ્યાસથી થાય છે. જગતની જાળનો પોતાને અનુભવ થયા પછી સ્મૃતિના ભ્રમો સહેજ જાણવામાં આવે છે અને પોતાના સંકલ્પનો પોતાને જેવો અભ્યાસ થાય, તેવો બીજાને તે સંકલ્પિત સર્ગાદિનો અભ્યાસ થતો નથી. જ્યારે ભ્રાંતિથી આકાશમાં બે ચંદ્રમા જોવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાંનું એક બિંબ સાચું છે અને બીજું જોકે તેની સાથે જ આકાશમાં દેખાય છે, તોપણ ખોટું છે તથા અંતઃકરણમાં જ રહેલું છે; તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાની માણસને પણ ભૂતસમૂહની બહાર જે સંસાર અનુભવમાં આવે છે, તે અંતઃકરણમાં જ રહેલો છે અને બહાર નથી. ૧—૪૭

अंतरनुभूयमानाः संसृतयो बाह्यभूतजालानाम् ।
मविदितवेद्यदशामपि दूरे पुंसामिवेंदद्वं बिंबम् ॥४०॥

સર્ગ ૫૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૪ મો*

મરણનો ક્રમ, કર્મના આચરણથી ભોગ તથા આયુષ્યનું પ્રમાણ

श्रीदेव्युवाच

तस्माद्ये वेद्यवेत्तारो ये वा धर्मं परं श्रिताः ।
आतिवाहिकलोकांस्ते प्राप्नुवंतीह नेतरे ॥ १ ॥

દેવી બોલ્યાં: આથી જે માણસો તત્ત્વજ્ઞાની છે તથા પરમ ધર્મનો આશ્રય કરનાર છે, તેઓ જ બ્રહ્માદિના લોકને પામે છે; બીજા તેને પામતા નથી. જેમ તડકામાં છાયાની સ્થિતિ રહતી નથી, તેમ મિથ્યા બ્રહ્મરૂપ આદિભૌતિક દેહની સત્યરૂપ બ્રહ્માદિલોકમાં સ્થિતિ થતી નથી. લીલાદેવીને તત્ત્વજ્ઞાન નહોતું તેમ તેણે યોગાભ્યાસના ધર્મનો પણ આશ્રય કર્યો નહોતો. તેથી તે માત્ર પોતાના પતિના કલ્પિત નગરમાં ગઈ.

જ્ઞાની લીલા બોલી: એ પ્રમાણે લીલાદેવી ત્યાં ગઈ. હે અંબિકા! હવે આ મારો પતિ પ્રાણત્યાગ કરવા તત્પર થયો છે તે જુઓ. હવે મારું કર્તવ્ય શું છે, તે કહો. દેહધારી મનુષ્યોના જીવનમાં તથા સુખ વગેરે ભાવમાં અને દુઃખ વગેરે અભાવમાં પ્રથમ કેવો નિશ્ચય હતો? પછીથી ફરીથી મરણ તથા જન્મથી જણાતો અનિશ્ચય કેવી રીતે થયો, તે કહો. જો નિયમ ન હોય, તો પદાર્થના સ્વભાવની સિદ્ધિ કેવી રીતે છે? તથા પદાર્થમાં સત્તા કેવી રીતે રહેલી છે, તે કહો. અગ્નિમાં ઉષ્ણતા કેવી રીતે છે? પૃથ્વીમાં સ્થિરતા કેમ છે? હિમમાં શીતળતા કેમ છે? કાળ તથા આકાશ વગેરેમાં કેવી સત્તા રહેલી છે? સાચા રૂપાનો સંગ્રહ કરવો તથા છીપમાં રૂપાની જે ભ્રાંતિ થાય છે તેનો ત્યાગ કરવો, પૃથ્વી વગેરે પદાર્થો સ્થૂલ છે તથા મન અને ઇન્દ્રિયો વગેરે સૂક્ષ્મ છે—એવી એવી બાબતો કેવી રીતે જાણવામાં આવે? સાગનાં તથા તાડનાં ઝાડ જેમ ઊંચાં થાય છે, તેમ ખડ, ગુલ્મ તથા મનુષ્ય વગેરે

* આ ચોપનમા સર્ગમાં સર્વભાવનું નિશ્ચયપણુ, મરણનો ક્રમ, કર્મગુણના આચારથી ભોગ તથા આયુષ્યનું પ્રમાણ, એટલી બાબતો છે.

વસ્તુઓ તેમને વૃદ્ધિ થવાનાં કારણો હોવા છતાં કેમ ઊંચાં થતાં નથી?

દેવી બોલ્યાં : હે પ્રબુદ્ધ લીલા! મહાપ્રલયની સંપત્તિમાં જ્યારે સર્વ પદાર્થો અસ્ત પામે છે, ત્યારે દિશા પર્યંત અનંત આકાશ સત્ય બ્રહ્મરૂપે જ રહે છે. જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં જાગ્રતનો તથા આકાશમાં ઊડવાનો અનુભવ થાય છે અને જાગ્રત અવસ્થામાં જેમ દોરીમાં સર્પનો અનુભવ થાય છે તેમ બ્રહ્મ સૂક્ષ્મ ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત હોવાથી 'હું સૂક્ષ્મ ભૂત છું' એવો અનુભવ કરે છે. પછી તે સૂક્ષ્મ ભૂતરૂપી આત્મા પોતાની મેળે સ્થૂલપણાને પામે છે. આમ તે સ્થૂલપણું અસત્ય છતાં સત્યરૂપે જણાય છે અને તેને 'બ્રહ્માંડ' કહે છે. તે બ્રહ્માંડમાં રહેલા બ્રહ્મા 'હું બ્રહ્મ છું' એમ જાણે છે. તે જે મનોરાજ્ય કરે છે, તેને જગત કહેવામાં આવે છે. તે જગતમાં પ્રથમની સૃષ્ટિમાં જે સ્થળે જેવી જેવી સંકલ્પની વૃત્તિઓ કરેલી છે, તે સ્થળે તેવી તેવી વૃત્તિઓ આજ સુધી નિશ્ચળ રહેલી છે. જે જે વિચારો ચિત્તમાં સ્ફુરિત થાય છે, તે તે બધું આત્માનું ચૈતન્ય છે; માટે કોઈ પણ સ્વભાવ પોતાની મેળે આ જગતમાં અનિયમિત રીતે ઉત્પન્ન થતો નથી. જેમ કનકનાં કુંડળ તથા પિંડ વગેરે સર્વ આકારનો ત્યાગ કરીને સુવર્ણ રહેતું નથી પણ તેમાં આકાર છે એમ માનવું પડે છે, તેમ વિશ્વરૂપી બ્રહ્મને વિષે પણ સર્વ વસ્તુઓ પ્રલય વખતે પણ હોય છે એમ માનવું જોઈએ. તે કાંઈ પણ હોતું નથી એમ માની શકાય નહિ. સૃષ્ટિના આદિમાં હિમ તથા અગ્નિ વગેરે પદાર્થમાં શીતળતા, ઉષ્ણતા વગેરે જેવા જેવા સ્વભાવનો આવિર્ભાવ કરેલ છે, તેવા તેવા સ્વભાવ ચૈતન્યની સત્તાથી આજ સુધી રહેલા છે.માટે સત્ પદાર્થમાંથી પોતાની સત્તાનો ત્યાગ થવો ઘટતો નથી અને ચૈતન્ય છે તેથી નિયતિનો પણ નાશ થતો નથી. સર્ગના આદિમાં આકાશનો પાર્થિવરૂપે જે જે સ્થળે આવિર્ભાવ થયો છે, તે તે ઠેકાણેથી તે આજ સુધી જેવી ને તેવી સ્થિતિમાં રહ્યો છે, જે સ્થળે જે ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ થયો હોય છે, તે સ્થળેથી તે ચૈતન્ય પોતાની મેળે જ્ઞાનના અભ્યાસથી પ્રતિપક્ષી એવા ચૈતન્યના જ્ઞાન વિના ચલાયમાન થતું નથી. આ જે પ્રત્યક્ષ જગતનો અનુભવ થાય છે, તે જગત તો ઉત્પન્ન થયેલું નથી; પણ સ્વપ્નમાં જોયેલી સ્ત્રી સાથેના સંભોગની પેઠે તે ચૈતન્યરૂપી આકાશનો જ આવિર્ભાવ થયો છે. આ પ્રકાશ પામતું જગત અસત્ય છે, છતાં સત્યની પેઠે જણાય છે; અને તે જ પ્રમાણે સ્વભાવ, સંપત્તિ તથા જીવનમરણનો અનુભવ ખોટો છે, છતાં સાચો જણાય છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં ચૈતન્યના આવિર્ભાવની જે જે સંતતિ થયેલી તે આજ સુધી તેવી ને તેવી રીતે રહેલી છે અને તેને 'નિયતિ' કહે છે. ચૈતન્યરૂપી આકાશને જ્યારે આકાશ થવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તે આકાશરૂપે થયું અને જ્યારે તેને કાળરૂપે થવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે તે કાળરૂપે થયું. પુરુષ જેમ સ્વપ્નમાં જળને દેખે છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી આકાશને જળરૂપે થવાની ઇચ્છા થઈ અને તે જળપણાને પામ્યું. આ પ્રમાણે ચિત્તની સત્તાથી સર્વ સ્થિતિ રહેલી છે અને ચૈતન્યના ચમત્કારરૂપી ચાતુર્ય તે અસત્ય છતાં સત્યરૂપે જોવામાં આવે છે. સ્વપ્નમાં સંકલ્પના ધ્યાનની પેઠે, ચૈતન્ય પોતે આકાશપણું, જળપણું, પૃથ્વીપણું, અગ્નિપણું તથા વાયુપણું અસત્ય છે, તોપણ તેને જુએ છે. હવે હું સર્વસંદેહની શાંતિને માટે મરણ થયા પછી કર્મફળના અનુભવનો જે ક્રમ છે તે કહું છું. તે તું સાંભળ. એ ક્રમ મરણસમયે કલ્યાણરૂપ છે પ્રથમ સૃષ્ટિ થઈ ત્યારથી કળિયુગમાં સો વર્ષનું, દ્વાપરમાં બસો વર્ષનું, ત્રેતામાં ત્રણસો વર્ષનું અને સત્યયુગમાં ચારસો વર્ષનું આયુષ્ય નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આવો નિયમ છે, પણ તે ન્યૂનાધિક થવાનું કારણ કહું છું તે સાંભળ. દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય તથા પોતાના કર્મની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ એ સર્વ માણસનું આયુષ્ય ઓછું થવામાં તેમ જ વૃદ્ધિ થવામાં કારણભૂત છે. જ્યારે માણસો પોતાનાં ધર્મકર્મો ઓછાં કરે

છે, ત્યારે તેમનું આયુષ્ય ઓછું થાય છે; જ્યારે તેઓ ધર્મકર્મો વધારે કરે છે, ત્યારે આયુષ્ય પણ વધે છે. તેઓ જ્યારે સમાન ધર્મકર્મ કરે છે, ત્યારે તેમનું આયુષ્ય પણ સમાન રહે છે. જો કોઈ માણસ પોતાનું બાળપણમાં મૃત્યુ થાય તેવાં કર્મ કરે છે, તો તેનું બાળપણમાં મૃત્યુ થાય છે; તે જો યુવાવસ્થામાં મરણ થાય તેવાં કર્મ કરે છે તો તેનું યુવાવસ્થામાં મરણ થાય છે અને તે જો વૃદ્ધપણામાં મરણ થાય તેવાં કર્મ કરે છે, તો તેનું વૃદ્ધપણામાં મૃત્યુ થાય છે. જે માણસ શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાના ધર્મનું આચરણ કરે છે, તે માણસ શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે આયુષ્ય મેળવી શકે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે કર્મ અનુસાર માણસને મરણનો સમય થાય છે, ત્યારે મર્મસ્થળનું છેદન થાય તેવી વેદના ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્ઞાની લીલા બોલી: હે ચંદ્રવદના દેવી! તમે મને ટૂંકામાં મરણની વાત કહો. મરણ સમયે કોને સુખ થાય? કોને દુઃખ થાય અને મરી ગયા પછી શું થાય છે!

દેવી બોલ્યાં: દેહને અંતે મરણ સમયે આ ત્રણ જાતના પુરુષની જુદી જુદી રીતિ છે. પહેલો મૂર્ખ, બીજો ધારણાભ્યાસી (નાભિ, હૃદય, કંઠ તથા ભ્રૂકુટિની વચ્ચે બ્રહ્મરંધ્ર સુધી પ્રાણનો રોધ કરી યોગધારણાનો અભ્યાસ કરનાર યોગી) તથા ત્રીજો યુકિતમાન (સ્વેચ્છાથી દેહત્યાગ કરીને પોતાના ઇચ્છિત પ્રદેશમાં જનારો યોગી.) આમાંથી ધારણાભ્યાસી દેહત્યાગ કરતી વખતે ધારણાનો અભ્યાસ કરીને સુખથી દેહત્યાગ કરે છે અને યુકિતમાન પુરુષ પણ (ધારણાનો અભ્યાસ કર્યા વિના) તેવી જ રીતે સુખથી દેહનો ત્યાગ કરે છે. પણ જે ધારણાભ્યાસી પણ નથી, તેમ યુકિતમાન પણ નથી તેવો મૂર્ખ પોતાના મરણસમયે પરવશપણાથી દુઃખ પામે છે. વાસનાના આવેશથી પરવશ થયેલો તથા વિષયમાં રમ્યા કરતા ચિત્તવાળો મૂર્ખ મનુષ્ય કપાઈ ગયેલા કમળની પેઠે અત્યંત દીનતા પામે છે. તેની બુદ્ધિના સંસ્કાર શાસ્ત્ર વિનાના છે ને તે બુદ્ધિ દુષ્ટલોકને અધીન થઈ છે. આથી તે મૂર્ખને અગ્નિમાં પડવાથી જેવો દાહ થાય, તેવો દાહ તેને મરણસમયે થાય છે. તેનો કંઠ ઘોઘરો થઈ જાય છે અને તેનાં નેત્ર તથા શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય છે. તેથી અવિવેકી આત્માવાળો તે મૂર્ખ દીન થઈ જાય છે. અંધપણાને લીધે તેને પ્રકાશ જોવામાં આવતો નથી, દિવસે પણ તારા ઊગ્યા હોય તેવી તેને ભ્રાંતિ થાય છે, તેને શરીર વાદળાંવાળી દિશામાંના મંડળ જેવું થઈ જાય છે અને આકાશ કાળું થઈ ગયું હોય, એમ તેને જણાય છે. તે મર્મસ્થળની વેદનાથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, તેનું નેત્રમંડળ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને તેને પૃથ્વી આકાશના જેવી તથા આકાશ પૃથ્વીના જેવું જણાય છે. તે દિઙ્મૂઢ થઈ જાય છે અને પોતે જાણે દરિયામાં તણાઈ જતો હોય તથા આકાશમાં ઊંચકાતો હોય તેવું તેને જણાય છે. ગાઢ નિદ્રાથી તેની વિચારશકિત ઊંડી ઊતરી જાય છે. પોતે અંધારા કૂવામાં પડયો હોય અથવા શિલામાં પુરાઈ ગયો હોય એમ તેને જણાય છે. બોલવાની ઇચ્છા છતાં તેની વાણી જડ થવાથી બોલી શકતો નથી. હૃદય જાણે કપાઈ જતું હોય એવું તેને જણાય છે. કોઈ સમયે વંટોળિયામાં પરોવાઈને તે જાણે આકાશમાંથી પૃથ્વી પર પડતો હોય તેમ તેને લાગે છે. કોઈ સમયે રથમાં બેસીને દોટ મૂકતો હોય એમ તેને જણાય છે. વળી કોઈ સમયે હિમની પેઠે પીગળી જતો હોય તેવું તેને લાગે છે. કોઈ સમયે તે પોતાના બાંધુઓ પાસે સંસારનાં દુઃખનું વર્ણન કરે છે, તો કોઈ સમયે શિલા નાખવાના યંત્ર વડે તે ભમતો હોય એમ જણાય છે. કોઈ સમયે તે વાયુયંત્રમાં બેઠો હોય તેવું લાગે છે. કોઈ સમયે ભ્રમિયંત્રમાં ભમતો હોય એમ જોવામાં આવે છે. કોઈ સમયે દોરીઓ બંધાઈને ખેંચાતો હોય એમ જણાય છે, કોઈ સમયે પાણીના કૂંડાળામાં પડયો હોય એવું જણાય છે અને કોઈ સમયે શસ્ત્રયંત્રમાં

પરોવાયો હોય એમ જણાય છે. કોઈ સમયે ખડની પેઠે પવનમાં ઊડતો હોય એમ જણાય છે. અને મેઘ તથા વાયુમાં પાણીના પૂરની સાથે દરિયામાં પડતો હોય એમ જણાય છે. કોઈ સમયે અનંતાકાશના કોતરમાં જાણે વંટોળિયામાં ઘુમરડી ખાતો હોય છે, તો કોઈ સમયે પૃથ્વીની અવળી દશાનો અનુભવ કરનાર સમુદ્રની પેઠે તે વારંવાર પડે છે તથા પાછા ઉછાળા મારે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસના ધ્વનિથી તેની સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્ર પુરાઈ જાય છે. સૂર્યાસ્તને સમયે જેમ સર્વ દિશાનો પ્રકાશ ઝાંખો પડી જાય છે, તેમ મરણ-સમયે તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો મલિન થઈ જાય છે, અર્થાત્ પોતપોતાના વિષયો ગ્રહણ કરી શકતી નથી. પશ્ચિમ દિશાની સંધ્યા થતી વેળાએ જેમ દૃષ્ટિને પૂર્વાપરનું જ્ઞાન થતું નથી, તેમ નબળી થયેલી તેની સ્મૃતિને પૂર્વાપરની ખબર પડતી નથી. મોહ થવાથી તેનું મન કલ્પનાશક્તિથી રહિત થઈ જાય છે અને તેથી તે મહામોહમાં ડૂબી જાય છે. આમ મહામોહ થાય છે, તેથી પ્રાણવાયુ તેના અંગની સ્થિતિને ધારણ કરતો નથી. પછી પ્રાણવાયુ ચાલવાને સમર્થ રહેતો ી, એટલે તેને ગાઢ મૂર્છા આવે છે. આ પ્રમાણે મોહ, વેદના તથા ભ્રમ એ ત્રણને એક-બીજાથી પોષણ થવાથી પ્રાણી પથ્થરની જેમ જડ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સૃષ્ટિમાં આરંભથી જ મરણનો ક્રમ ચાલ્યો આવે છે.

જ્ઞાની લીલા બોલી: હે દેવી! દેહધારી મનુષ્યને મસ્તક, હાથ, પગ વગેરે દેવનાં આઠ અંગ છે, તે છતાં તેને વ્યથા, મોહ, મૂર્છા, ભ્રમ, વ્યાધિ તથા અચેતના થાય છે તેનું કારણ શું?

દેવી બોલ્યાં: સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ ત્યારથી જ ક્રિયાશક્તિ જેમાં પ્રધાન છે, એવા ઈશ્વરે સંકલ્પવાળા કર્મથી એવું નિર્માણ કર્યું છે કે અમુક અમુક જીવને બાળક, યુવાન અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં અમુક કાળ સુધી અમુક પ્રકારનું દુઃખ થશે. આવું નિર્માણ કરવાથી સંકલ્પના સ્વભાવને લીધે, ગુલ્મની પેઠે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને ઈશ્વર પોતે જીવભાવથી ઉપાધિમાં પ્રવેશ કરીને, તે દુઃખ જીવની પાસે ભોગવાવે છે. આ સિવાય જીવને દુઃખ થવાનું બીજું કાંઈ પણ કારણ નથી. વ્યથાને લીધે શરીરની નાડીઓ સંકોચ પામે છે અને તેથી ખાધેલા અન્નપાનાદિ રસને તે વિષમપણાથી ગ્રહણ કરે છે; તે વખતે શરીરમાં રહેલો સમાનવાયુ રસને સમાન કરવાની પોતાની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે છે. પછી નાડી દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ થયેલો વાયુ બહાર નીકળી શકતો નથી અને બહાર નીકળેલો વાયુ શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે નાડીનો વ્યાપાર વિરામ પામે છે, એટલે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો સ્થિર થઈ જાય છે ને અંતઃકરણમાં સ્મૃતિ માત્ર રહે છે તથા ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. આમ જ્યારે બહારનો પવન શરીરમાં આવતો નથી તથા શરીરની અંદરનો પવન બહાર નીકળતો નથી, ત્યારે શરીરની નાડીઓ સ્થંભિત થઈ જાય છે અને પુરુષ 'મરી ગયો' એમ કહેવાય છે. અમુક કાળમાં મારું મરણ થવાનું છે એવી પૂર્વકાળમાં સંકલ્પિત કરેલી નિયતિ મરણને પ્રેરણા કરે છે, અને મારે અમુક રૂપે અમુક સ્થળે ઉત્પન્ન થવું છે એવી સંવિતની બીજકળા-નો કોઈ દિવસ નાશ થતો નથી, તેથી જગતની વ્યવસ્થાનો ભંગ થતો નથી. એ સંવિત્ (ચૈતન્ય–જ્ઞાન)નો સ્વભાવ જાણવાનો છે અને તે તેની સાથે જ રહેવાવાળો છે; માટે જન્મ તથા મરણ સ્વભાવસંવિત્‌થી જુદાં નથી. જેવી રીતે નદીમાંનું જળ નિર્મળ હોય છે તથા કોઈ ઠેકાણે ડહોળું હોય છે, તેવી રીતે ચૈતન્ય નિર્મળ હોય છે અને જીવના ધર્મથી રાગ–દ્વેષે કરીને કોઈ સમયે ડહોળું પણ હોય છે. જેવી રીતે મોટી લતામાં વચ્ચે વચ્ચે ગાંઠ હોય છે, તેવી રીતે ચેતનસત્તા-રૂપી લતાની વચ્ચે પણ જન્મ અને મરણની ગાંઠ હોય છે. તે ચૈતન્ય –પુરુષનું મરણ પણ થતું નથી તેથી તેનો જન્મ પણ થતો નથી; એ તો સ્વપ્નના ભ્રમની પેઠે શાંતિ થાય તેવી રીતે

માત્ર જોવામાં આવે છે. ચેતન પુરુષનો કોઈ દિવસ ક્યાંય નાશ નથી. કદાપિ પુરુષ ચેતનથી જુદો છે એમ માનીએ, તો ચેતન વિના દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાંથી પુરુષ કોણ, તે કહો. (દેહ વગેરેને પુરુષ નામ નથી અપાતું માટે ચેતનથી પુરુષ જુદો નથી.) કદાપિ ચેતનનું મરણ થાય છે એમ માનીએ. તો ચેતનનું મરણ થયું એમ જોનાર કોઈ સાક્ષી આજ સુધી નથી અને સાક્ષી વિનાનું મરણ પણ ઘટતું નથી. લાખો દેહ મરી ગયા તોપણ ચૈતન્ય એમ ને એમ અક્ષય રહેલું છે. જો ચૈતન્યનું મરણ માનીએ તો ચૈતન્ય એક જ છે અને તે પ્રત્યેક દેહમાં જુદું જુદું નથી, તેથી એકનું મરણ થવાથી સર્વેનું મરણ થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી; માટે ચૈતન્ય અમર છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જીવને વાસનામાત્રની વિચિત્રતાનો જે અનુભવ થાય છે, તેને જ જીવન તથા મરણ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આવી રીતે વિચાર કરતાં કોઈનો જન્મ થતો નથી, તેમ કોઈનું મરણ થતું નથી, માત્ર જીવ જ વાસનાના ફેરાના ખાડામાં આળોટયા કરે છે. જે જગત જોવામાં આવે છે, તે ઉત્પન્ન જ થયું નથી; માટે વાસના છે જ નહિ એમ વિચાર કરવાથી જે નાશ થાય છે તે માત્ર અંતઃકરણના અભિમાની આત્માનો જ નાશ થાય છે. જે માણસ સંસારના ભયથી ગુરુ પાસેથી શ્રવણ વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે અને 'આ જગત ભ્રાંતિરૂપ છે પણ વસ્તુતઃ ખરું નથી' એમ સારી રીતે નિશ્ચય કરે છે તથા દ્વૈતની વાસનાને ટાળી નાખે છે, તે મુક્ત થાય છે અને એ રીતે મુક્ત થયેલો પુરુષ જ આ જગતમાં સાચી વસ્તુ છે. ૧—૭૪

अनुदितमुदितं जगत्प्रबंधं भवभयतोऽभ्यसनैर्विलोक्य सम्यक्। अलमनुदितवासनो हि जीवो भवति विमुक्त इतीह सत्यवस्तु ॥७४॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'અમૂલ્યપ્રમાણ' નામનો સર્ગ ૫૪મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૫ મો*

જીવોની વિચિત્ર ગતિ

प्रबुद्धलीलोवाच

यथैवजंतुर्म्रियते जायते च यथा पुनः। तन्मे कथय देवेशि पुनर्बोधविवृद्धये ॥१॥

જ્ઞાની લીલા બોલી: હે દેવેશ્વરી! જેવી રીતે પ્રાણીનું મરણ થાય છે તથા જન્મ થાય છે, એ વિષે મને વિશેષ બોધ થવા માટે ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક કહો.

દેવી બોલ્યાં: નાડીનો પ્રવાહ બંધ થવાથી શરીરનો વાયુ શાંત થઈ જાય છે, તેથી પ્રાણીનું ચૈતન્ય શાંત થાય છે, પણ જે શુદ્ધ ચેતન છે, તે નિત્ય છે અને તેની શાંતિ પણ નથી, તેમ તેનો ઉદય પણ નથી. તે સ્થાવરમાં, જંગમમાં, આકાશમાં, પર્વતમાં, અગ્નિમાં તથા પવનમાં રહેલું છે. કેવળ વાયુનો રોધ થવાથી જ્યારે સ્ફુરણા બંધ થાય છે, ત્યારે જડ થયેલો તે પુરુષ મરી ગયો એમ કહેવાય છે, આ પ્રમાણે દેહ શબરૂપ થઈ જાય છે અને પ્રાણવાયુનો મહાવાયુમાં લય થઈ જાય છે, ત્યારે વાસનારહિત થયેલું ચેતન આત્મતત્ત્વમાં રહે છે. પુનર્જન્મના બીજની વાસનાવાળા તે અણુચૈતન્યને જીવ કહે છે અને તે તે જ ઠેકાણે શબના ગૃહાકાશમાં રહે છે. પછી વ્યવહારી પુરુષો તેને 'પ્રેત' એવા નામથી કહે છે. પુષ્પના પરાગમાં રહેલી સુગંધને વિષે જેમ વાયુ હોય છે, તેમ તે ચેતનમાં પણ વાસના રહી હોય છે. આ દૃશ્ય દેહનો ત્યાગ કરીને તે જ્યારે બીજા અદૃશ્ય દેહને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે સ્વપ્નની પેઠે પરલોકમાં ભોગવવા યોગ્ય અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણ કરે છે. તે પ્રદેશમાં પણ તેને પૂર્વના જન્મની પેઠે સ્મૃતિ થાય છે. પછી મરણની મૂર્છા મટી જાય છે, એટલે તે પોતાનું બીજું શરીર જુએ છે, તે મરનાર પ્રાણી પોતાના આત્મામાં, આકાશમાં રહેલી મેઘની

* આ પંચાવનમા સર્ગમાં જીવની અને સંસારની ગતિની વિચિત્રતા તથા સૃષ્ટિની આદિથી ઈશ્વરના કર્મને અનુસરીને સ્થિતિ કહેવાશે.

ઘટાની પેઠે આકાશ, ભૂતળ તથા આખું બ્રહ્માંડ જુએ છે, પણ બીજાની દૃષ્ટિએ તો માત્ર ગૃહાકાશ જ જોવામાં આવે છે. હવે ઉપર જણાવેલા પ્રેતના છ ભેદ છે. તેમના આ ભેદો સાંભળો: (૧) સામાન્ય પાપી, (૨) મધ્યમ પાપી, (૩) ઉત્તમ પાપી, (૪) સામાન્ય ધર્મ કરનાર, (૫) મધ્યમ ધર્મ કરનાર અને (૬) ઉત્તમ ધર્મ કરનાર. આ છમાંથી કોઈના એક, બે અથવા ત્રણત્રણ ભેદ છે. (એ છની ગતિ નીચે પ્રમાણે છે.)

ઉત્તમ પાપીની ગતિ

ઉપરના છમાંથી ત્રીજો મહાપાપી એક વર્ષ સુધી મૂઢ થઈને મૂર્ચ્છાનો અનુભવ કરે છે અને તેનું હૃદય પથ્થર જેવું જડ થઈ જાય છે. ત્યારપછી કાળે કરીને તે પાપી જાગ્રત થાય છે અને ઘણા દિવસ સુધી વાસનાના જઠરમાં ઊંડેલા નરકના અક્ષય દુઃખનો અનુભવ કરે છે. હજારો યોનિમાં જન્મ લઈને તે એક દુઃખ ભોગવ્યા પછી બીજું દુઃખ ભોગવે છે અને ત્યાર પછી કોઈ સમયે સંસારરૂપી સ્વપ્નસંભ્રમમાં શાંતિ પામે છે. અથવા તે મહાપાપીને મરણની વિસ્મૃતિ થાય છે. અને પછી જડતાનાં હજારો દુઃખોથી તે વ્યાકુળ થાય છે અને હૃદયમાં વૃક્ષપણાના જન્મનો અનુભવ કરે છે. આમ વાસના અનુસાર નરકમાં હજારો દુઃખનો અનુભવ કર્યા પછી તે પાછો પૃથ્વીમાં જન્મ ધારણ કરે છે.

મધ્યમ પાપીની ગતિ

બીજો મધ્યમ પાપી પોતાના મરણનો મોહ વીસરી ગયા પછી કેટલાક કાળ સુધી પથ્થરની પેઠે જઠરની જડતાનો અનુભવ કરે છે. પછી કાળે કરીને જાગ્રત થયા પછી તે પશુ-પક્ષીની યોનિમાં અવતાર ધારણ કરીને સંસારમાં આવે છે.

સામાન્ય પાપીની ગતિ

પહેલો સામાન્ય પાપી મરી ગયા પછી તરત જ પોતાની વાસના અનુસાર પ્રાપ્ત થયેલા અક્ષત દેહનો અનુભવ કરે છે. તે સ્વપ્નની પેઠે જાણે સંકલ્પ હોય તેવો અનુભવ કરે છે અને તે જ ક્ષણે પ્રથમની પેઠે સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉત્તમ ધર્મ કરનારની ગતિ

જે મહાપુણ્ય કરનાર છે, તે મરણનો મોહ મટ્યા પછી પુણ્યરૂપી વાસનાની જાગૃતિથી સ્વર્ગમાં વિદ્યાધરના નગરનો અનુભવ કરે છે: આમ પુણ્ય ભોગવ્યા પછી તે ઇલાવૃત અથવા કિંપુરુષખંડમાં કર્મનું ફળ ભોગવે છે અને પછી મનુષ્યલોકમાં લક્ષ્મીવાન એવા સજ્જન માણસને ઘેર જન્મ ધારણ કરે છે.

સામાન્ય તથા મધ્યમ ધર્મકર્તાની ગતિ

સામાન્ય તથા મધ્યમ ધર્મ કરનાર માણસ મરણ વીસરી જાય એટલે ઔષધિઓ તથા પલ્લવોથી ભરેલ નંદન તથા ચૈત્રરથાદિ વનમાં કિન્નર તથા કિંપુરુષના શરીરથી જાય છે. ત્યાં પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવ્યા પછી તે વાયુ તથા વરસાદ દ્વારા પૃથ્વીમાં શાળ, જવ વગેરે ઔષધિમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે દ્વારા પુરુષના વીર્યને માર્ગે તે સ્ત્રીના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે. (સામાન્ય ધર્મ કરનારની ગતિ પણ એ જ પ્રમાણે થાય છે.) આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા છ જાતના પ્રેતોની મરણની મૂર્ચ્છા મટ્યા પછી ક્રમે કરીને ઉપર પ્રમાણે ગતિ થાય છે.

મરણ પછી સામાન્ય સ્થિતિ

મરણ પામનાર માણસને પ્રથમ 'મારું રક્ષણ થયું' એવું જ્ઞાન થાય છે. પછી બંધુઓએ આપેલા પિંડદાનથી 'અમારું શરીર ઉત્પન્ન થયું' એવું તેમને જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી ક્રમે કરીને કાળપાશને ધારણ કરનારા યમના અનુચરો આવીને મને લઈ જાય છે અને હું તેમની સાથે યમપુરીમાં જાઉં છું, એવું જ્ઞાન થાય છે. ઉત્તમ પુણ્યવાન માણસ મરણ પામ્યા પછી પોતાના પુણ્યકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ દિવ્ય ઉદ્યાન તથા શોભીતાં વિમાનને પોતાની પાસે જુએ છે. પાપી માણસ પોતાના પાપકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ હિમ, કાંટા તથા અસિપત્રવનને પોતાની પાસે જુએ છે.

મધ્યમ પુણ્ય કરનાર માણસ આવું અનુભવે છે કે, 'આ મારી પાસે સુખે જવાય તેવી પગદંડી છે. આ શીતળ લીલાં ખડ ઊગ્યાં છે. આ ઘાટી છાયાવાળી સુંદર વાવ છે. હવે હું આ યમપુરીમાં આવ્યો છું. આ પ્રાણીનું પાલન કરનાર યમરાજ છે અને આ ઠેકાણે યમસભામાં ચિત્રગુપ્ત વગેરે મારાં કર્મનો વિચાર કરે છે.' આમ આ દૃશ્ય થતાં સંસારની જેમ રહેલો તથા સમગ્ર પદાર્થ અને તેની ક્રિયાથી શોભતો આ મરણ-પર્યંતનો સંસારનો ભાગ પ્રત્યેક માણસને અનુ-ભવવો પડે છે; પણ ખરી રીતે વિચારતાં સ્વરૂપ વિનાનો આ પ્રપંચ દેશ, કાળ અને ક્રિયાની દીર્ઘતાથી પ્રકાશમાન થાય છે, તોપણ તે શૂન્ય જ છે તેમ જ વિશેષ બોધવાળા આત્મરૂપ જ છે. 'યમરાજે મારાં કર્મનાં ફળ ભોગવવા માટે આ દિશામાં જવાની મને આજ્ઞા કરી છે. હું સ્વર્ગમાં જાઉં છું તથા આ બાજુએ નરક છે. આ મેં સ્વર્ગ ભોગવ્યું છે અથવા આ મેં નરક ભોગવ્યું. આ મેં અનેક પ્રકારની યોનિઓ ભોગવી અને હવે હું સંસારમાં ઉત્પન્ન થયો છું. હવે મારો શાળમાં જન્મ થયો અને હું ફળરૂપે થયો છું.' આવા ક્રમથી મનુષ્યનું શરીર ઉત્પન્ન થયા પછી તે જીવને શાસ્ત્ર અને પુરાણથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધ વડે ખબર પડે છે. (પણ શાળ તથા ફળમાં જન્મ હોય ત્યારે અંતઃકરણની વિચારશક્તિ હોતી નથી; તેથી તે અવસ્થામાં તેને પોતાના અવતારની ખબર પડતી નથી.) આ પ્રમાણેના ક્રમથી તે જીવ પુરુષના બીજમાં આવે છે અને તે બીજ યોનિમાં પડવાથી માતાના ઉદરમાં ગર્ભ બંધાય છે. તે ગર્ભ લોકમાં જન્મ ધારણ કરે છે, ત્યારે તે બાળક પૂર્વજન્મના કર્માનુસાર સારી અથવા તો વિપરીત આકૃતિવાળો થાય છે. ત્યાર પછી તેને ચંદ્રમાની કળાની પેઠે વૃદ્ધિ અને ક્ષયવાળી એવી કામાભિમુખ યુવાવસ્થા આવે છે અને પછી તેના મુખકમળમાં હિમરૂપી વજ્રના જેવી જરા અવસ્થા પડે છે. તે વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ થાય છે, તેથી તેને મરણ અને મૂર્છા થાય છે. આમ મરી ગયા પછી પ્રથમની પેઠે બાંધુઓએ આપેલા પિંડદાનથી તેનો દેહ પાછો બંધાય છે. ત્યાર પછી તેને પાછું યમલોકમાં જવું પડે છે અને ત્યાં અનેક પ્રકારની યોનિમાં અવતારનો અનુભવ કરવો પડે છે. આવી રીતે મોક્ષ થતાં સુધી એક આકાશમાં બીજા આકાશની પેઠે વારંવાર જન્મ-મરણ થયા કરે છે.

જ્ઞાની લીલા બોલી: સૃષ્ટિના આદિથી આ ભ્રમ કેવી રીતે પ્રવર્ત્યો છે? તે વિશે મને બોધની વૃદ્ધિ માટે કૃપા કરીને ફરીથી કહો.

દેવી બોલ્યાં: આ જગતમાં પર્વત, ઝાડ, પૃથ્વી તથા આકાશ એ બધું પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. ચૈતન્યરૂપી ઈશ્વર સર્વવ્યાપક છે. તે જે ઠેકાણે જેવી રીતે વિવર્ત-પણાથી ઉદય પામે છે, તે ઠેકાણે તે તેવી રીતે શુદ્ધ આત્મા પણ થાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં એક પુરુષ અનેક પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તે ઈશ્વરે સૃષ્ટિના આદિમાં પ્રજાપતિરૂપે થઈને ભૂર્, ભુવર્, આદિ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તેણે જે સ્થિતિ બાંધી છે, તે આજ સુધી જેવી ને તેવી જ ચાલે છે. પ્રથમ પદાર્થમાત્રનું બિંબરૂપ સ્ફુરણ થયું અને તે બિંબનું પ્રતિબિંબ પડયું. તે જગતરૂપે આજસુધી રહ્યું છે. દેહધારી શરીરના અંગમાં જે છિદ્રો છે, તેમાં વાયુ પ્રવેશ કરે છે અને તેના અંગને ગતિમાન કરે છે, તેથી તે જીવે છે એમ કહેવાય છે. સૃષ્ટિના આદિથી જંગમને વિષે એ જ પ્રમાણે સ્થિતિ રહી છે. ઝાડ વગેરેમાં ચૈતન્ય ન હોવાથી તે સ્થાવર કહેવાય છે. આવી રીતે ઈશ્વર ચેતનથી ઉત્પન્ન થયેલા અંશનો વિભાગ કરે છે અને તે અંશ ચેતનરૂપ છે તથા તે સિવાયનું બીજું અચેતનરૂપ છે. પ્રાપ્ત થયેલા ઉપાધિરૂપ શરીરમાં, બુદ્ધિને નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રેરીને જીવ બહારના પદાર્થનો અનુભવ કરે છે, પણ તે નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિય પોતે ચૈતન્યરૂપ નથી. જે પ્રમાણે બુદ્ધિ આકાશને શૂન્યશક્તિવાળું જાણે છે, પૃથ્વીને સર્વને ધારણ

કરવાની શકિતરૂપે જાણે છે તથા જળને તૃપ્તિ કરવાની શકિતરૂપે જાણે છે: તે જ પ્રમાણે તે શરીરને શરીરરૂપે જાણે છે. એ જ પ્રમાણે સર્વાત્મા ઈશ્વર શરીર વડે શરીરનો, જંગમપણાથી જંગમનો તથા સ્થાવરપણાએ કરીને સ્થાવરનો સંકલ્પ કરીને તેમાં રહેલા છે. જેનામાં જાણવાની શકિત છે તેને જંગમ કહેવામાં આવે છે. જંગમમાં જાણવાની શકિત સૃષ્ટિના આરંભથી આ જ સુધી રહી છે. ઝાડ, શિલા, તૃણ વગેરે જેને સ્થાવરરૂપે માનેલ છે, તે જડ છે. આ પ્રમાણે સ્થાવર–જંગમનો ભેદ છે. પણ ખરું જોતાં, સૃષ્ટિના આરંભથી જ ઈશ્વરની સામાન્ય સત્તાથી, જડપણું અને ચૈતન્યપણું એ બે જુદાં નથી. ઝાડ અને પહાણા વગેરે જોકે સ્થાવરરૂપે એક જ છે, પણ તેની જડતાના ભેદનાં નામ અને રૂપ બુદ્ધિથી કલ્પેલાં છે. સ્થાવરને પણ અંતઃકરણમાં જાણવાની શકિત હોય છે તેથી 'હું જંગમ નથી પણ સ્થાવર છું' એવાં નામથી તથા સ્થાનનાં વિષયભૂતને સ્થાવરો ઝાડ, પર્વત, ખડ વગેરે જુદાજુદા સંકેતથી રહેલાં છે. તે જ પ્રમાણે કૃમિ, કીડા પતંગિયાં વગેરે જંગમપણાથી એક જ છે, પણ બુદ્ધિથી જુદા જુદા વ્યવહાર માટે તેનાં નામ અન્નરૂપ કલ્પેલાં છે. તે કૃમિ, કીટ વગેરને પણ અંતઃકરણમાં જાણવાની શકિત રહેલી છે. (કદાપિ શંકા થાય કે સ્થાવર તથા જંગમ એ બંનેમાં જ્ઞાન હોય તો પરસ્પરના વ્યવહારની પરસ્પરને ખબર કેમ પડતી નથી? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે) જેમ ઉત્તરસમુદ્ર તરફના માણસને દક્ષિણસમુદ્ર તરફના માણસના વ્યવહારની પોતાના જ્ઞાન વિના કાંઈ પણ ખબર પડતી નથી, તે જ રીતે સ્થાવર અને જંગમ એ બંને પોતપોતાની સંજ્ઞામાં લીન છે અને એકબીજા પોતપોતાના સંકેતમાં પરાયણ છે. જેમાં શિલાની અંદર રહેલા દેડકાનું તથા બહાર રહેલા દેડકાનું જ્ઞાન અસત્ તથા જડ છે, તેમ જ સ્થાવર અને જંગમને પરસ્પર જ્ઞાન રહેલું છે. ચૈતન્યરૂપી આકાશે પ્રેરેલું ચૈતન્ય સર્વ ઠેકાણે રહ્યું છે, અને સૃષ્ટિના આરંભથી સ્ફુરણ કરવાનો ધર્મ વાયુનો છે, તે આજ સુધી તે જ પ્રમાણે ચાલે છે. જ્યાં છિદ્ર છે ત્યાં આકાશ રહેલું છે અને તેમાં જે વાયુ છે તે પદાર્થમાત્રનું (સ્થાવરનું તથા જંગમનું) હલન—ચલન કરે છે. સ્થાવર—જંગમ એ બંનેમાં ચૈતન્ય રહેલું છે અને તેમાં વાયુને લીધે કોઈમાં હલનચલન થાય છે, તો કોઈમાં થતું નથી. એ પ્રમાણે ભ્રાંતિરૂપ જગતમાં સૃષ્ટિના આદિથી જે પ્રમાણે પદાર્થની સ્થિતિ કરેલી છે, તે જ પ્રમાણે વર્ત્યા કરે છે. આ પ્રમાણે વિશ્વના પદાર્થનું સ્વભાવથી થયેલું સત્યપણું તથા અસત્યપણું મેં તને કહી સંભળાવ્યું. હવે મરણ પામતા આ વિદૂરથ રાજાને જો. તે પુષ્પથી ઢંકાયેલા શબરૂપ પદ્મરાજાના પદ્મકોશમાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છાથી જાય છે.

જ્ઞાની લીલા બોલી: તે કયા માર્ગે શબમંડપમાં જાય છે? તેને જોતાં જોતાં આપણે પણ તરત જઈશું?

દેવી બોલ્યાં: 'આ હું ચૈતન્યરૂપ બીજા દૂરના લોક તરફ જાઉં છું' એવી રીતે તે રાજા પદ્મ શરીરના અહંવાસનાના માર્ગનો આશ્રય કરીને જાય છે. માટે આપણે પણ તારી સંમતિ પ્રમાણે જઈએ; કારણ કે એકબીજાની ઈચ્છાનો કોઈ ભંગ કરે, તો તેથી સ્નેહ રહેતો નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: જેમ સૂર્યના ઉદયથી અંધકાર દૂર થાય છે, તેમ સરસ્વતી આ પ્રમાણે કથા કહીને લીલાના સંતાપને દૂર કરતાં હતાં અને તેના ઉદાર મનમાં ઉપદેશ કરતાં હતાં, તેટલામાં વિદૂરથ રાજા મરણની મૂર્છાથી જડ થઈ ગયો. ૧—૭૩

इति बिहितकथागतक्रमायां परमदृशि प्रसृते विबाधमानौ । नृपतिवरसुतामनस्युदारेविगलितचित्तजडो विदूरथोऽभूत् ॥ ७३ ।

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સંસારસ્મરણાવસ્થાવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૬ મો*

વાસનાથી રાજાનું યમપુરીમાં જવું અને ત્યાંથી પાછા આવવું

वसिष्ठ उवाच

एतस्मिन्नंतरे राजा परिवृत्ताक्षितारकः ।
बभूवैकतनुप्राणशेषः शुष्कसिताधरः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : એટલી વારમાં તે રાજાનાં નેત્ર ફરી ગયાં, હોઠ સુકાઈ ગયા અને દેહમાં સૂક્ષ્મ પ્રાણ માત્ર બાકી રહ્યા. જૂના પાંદડાના વર્ણ જેવો તેનો વર્ણ થઈ ગયો. તેના મોઢાની કાંતિ ક્ષીણ તથા ફિક્કી થઈ ગઈ. ભ્રમરના શબ્દ જેવો તેનો શ્વાસનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. તેનું મન મહામરણના મૂર્ચ્છારૂપી અંધારા કૂવામાં ડૂબી ગયું. નેત્ર વગેરે ઈન્દ્રિયોની બધી વૃત્તિ લીન થઈ ગઈ. ચૈતન્ય વિનાનો તેનો આકાર ચિત્રમાં આલેખ્યો હોય તેવો દેખાવા લાગ્યો. પથ્થરની કોતરેલી પ્રતિમાની પેઠે તેના અવયવો હાલતા—ચાલતા બંધ થઈ ગયા. હું તમને વધારે શું કહું ? ઝાડ જે સમયે પડવાનું થાય છે, તે સમયે તેની ઉપર રહેલાં પક્ષીઓ એ ઝાડ મૂકી દે છે; તે જ પ્રમાણે પ્રાણે પણ રાજાના દેહનો ત્યાગ કર્યો. નાસિકામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ઘ્રાણશક્તિ જેવી રીતે પવનમાં રહેલી સૂક્ષ્મ ગંધને જોઈ શકે છે, તેવી રીતે દિવ્ય દૃષ્ટિવાળી તે સરસ્વતી તથા લીલાદેવીએ આકાશમાં રહેલા રાજાના જીવને જોયો. તે રાજાની જીવલેખા વાસનાને લીધે આકાશમાં આતિવાહિક પ્રાણ સાથે મળીને દૂર જતી જોવામાં આવી અને જેમ ભમરીનું જોડું વાયુમાં લાગેલી ગંધકળાની પાછળ જાય તેમ સરસ્વતી તથા લીલાદેવીએ તેની પાછળ ચાલવા માંડ્યું. પછી થોડીવારમાં મરણની મૂર્ચ્છા શાંત થયા પછી તેણે પોતાના વાસનારૂપ દેહે કરીને સ્વપ્નની પેઠે તીચે પ્રમાણે દીઠું. તે રાજાએ યમરાજના ચાકરો જોયા અને તેઓ તેના શરીરને લઈ જતા હતા. પછી તેના બંધુઓએ પિંડદાન કર્યું તેથી તેનો દેહ બંધાયો. તે દેહથી તે યજમાનના અતિ દૂર રહેલા નગરમાં ગયો. તે નગર ઘણાં જંતુઓથી વીંટાયેલું હતું અને પ્રાણીનાં કર્મનાં ફળને પ્રકટ કરતું હતું. ત્યાં ગયા પછી યમરાજાએ આજ્ઞા કરી કે, ‘ આ રાજાનાં કાંઈ પણ અશુભ કર્મ નથી. નિરંતર આ રાજા નિર્મળ શુભ કર્મ કરનારો છે અને ભગવતી સરસ્વતીના વરદાનથી વૃદ્ધિ પામેલો છે. આ રાજાનો પ્રથમનો દેહ શબરૂપે પુષ્પમાં રહ્યો છે, તે દેહમાં જઈને આ રાજા પ્રવેશ કરે.’ પછી જેમ યંત્રમાંથી પથ્થરને છોડી મૂકવામાં આવે તેમ યમરાજાએ તરત જ તે રાજાને છોડી મૂક્યો. પછી સરસ્વતી, લીલાદેવી તથા તે રાજાની જીવલેખા—એ ત્રણેએ ત્યાંથી આકાશમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું. તે જીવલેખા સરસ્વતીને તથા લીલાદેવીને દેખી શકતી નથી, પણ તે બંને સ્ત્રીઓ તેને દેખી શકે છે, તેથી તે બંનેએ તેની પાછળ જવા માંડ્યું. તેઓ આકાશમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને અને લોકાન્તરોને જલદી વટાવીને જગદ્‌-બ્રહ્માંડની બહાર ગયાં. પછી બીજા બ્રહ્માંડમાં આવીને તેઓ ભૂમંડળ ઉપર આવ્યાં. આમ એ બંને સંકલ્પરૂપિણી દેવીઓ તે જીવલેખા સાથે પદ્મરાજના નગરમાં આવી અને ત્યાં લીલાના અંતઃપુરના મંડપમાં ગઈ. જેમ વાતલેખા પોતાની મેળે અંબુજ પ્રત્યે આવે છે, જેમ સૂર્યની કાંતિ અંભોજ પ્રત્યે આવે છે અને જેમ સુગંધ પવનમાં આવે છે, તેમ તે સરસ્વતી તથા લીલાદેવી એ બંને તે રાજાના દેહની પાછળ ત્યાં આવ્યાં.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! તે રાજા કેવી રીતે શબના ઘર પાસે આવ્યો ? તેના મૃત શરીરે કેવી રીતે માર્ગ જાણ્યો ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રાઘવ ! તે શબને પૂર્વના શરીરની વાસનાને લીધે માર્ગ વગેરે સર્વ તેના હૃદયમાં સ્ફુરેલું હતું, તેથી તે કેમ ન જઈ શકે ? વડના બીજમાં જેવી રીતે ઝાડ રહેલું છે, તેવી

* આ છપ્પનમા સર્ગમાં, તે રાજા વાસનાથી યમરાજાના નગરમાં ગયા, લીલાદેવી તથા સરસ્વતી તેની પાછળ ગયાં તથા તે ત્રણ પૂર્વના નગરમાં પ્રાપ્ત થયાં એટલી વાત કહેવાશે.

રીતે જીવોપાધિના સૂક્ષ્મ અંતઃકરણના ઉદરમાં વાસનાથી ભ્રાંતિમાત્ર બધું રહેલું છે; તેને કોણ ન જોઈ શકે? જેવી રીતે જીવતું શરીર બીજને તથા અંકુરને હૃદયમાં જુએ છે; તેવી રીતે સ્વભાવભૂત્ ચૈતન્યરૂપ અણુ ત્રૈલોક્યસમૂહને પોતાના હૃદયમાં જોઈ શકે છે. એક દેશમાં રહેલો મનુષ્ય દૂર દેશમાં કોઈ ઠેકાણે પોતાના ધનને જોઈ શકે છે; તે જ પ્રમાણે હજારો જાતિથી યુક્ત રહેલો અને ભ્રમમાં ડૂબેલો હોય તોપણ તે જીવ મનની ભાવના વડે વાસનાથી અંતરમાં રહેલી ઈચ્છિત વસ્તુને જોઈ શકે છે.

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્ ! તમે પ્રથમ કહ્યું છે કે પિંડદાનથી વાસનારૂપી દેહ થાય છે, પણ જો જીવની પાછળ પિંડદાન ન થાય, તો તે જીવને પિંડદાનની વાસના ન હોવાથી તેનું શરીર કેમ થાય છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : મરણ પામનાર માણસની પાછળ પિંડ આપવામાં આવે કે ન આવે, પણ 'બંધુઓએ મને પિંડદાન દીધું' એવી મરણ પામનારના મનમાં વાસના* થવાથી જ તેને પિંડનું ફળ મળે છે. કારણ કે પ્રાણીના ચિત્તમાં જેવો વિચાર હોય છે તેવો જ તેને અનુભવ થાય છે. આ નિયમ જીવનાર તથા મરનારના વિષે વિપરીત થતો નથી. માટે મરણ પામનારને 'મને બંધુએ પિંડદાન કર્યું છે' એવી જો વાસના થાય, તો તે પિંડરહિત હોય તોપણ તેને પિંડનું ફળ મળે છે. પછી 'પિંડદાન કર્યું નથી' એવી જો તેને વાસના થાય, તો તેની પાછળ પિંડદાન થયું હોય તોપણ તે પિંડરહિત છે. મનની ભાવનાથી પદાર્થની સત્યતા જણાય છે અને તે ભાવના કારણભૂત પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે ઝેર પણ અમૃતની વાસનાથી માણસને અમૃતરૂપ થાય છે, તેવી રીતે અસત્ય* પદાર્થમાં સાચી ભાવના થવાથી તે સત્ય લાગે છે. કોઈ પણ માણસને કોઈ દિવસ કારણ વગર ભાવના ઉત્પન્ન થતી નથી. ઈશ્વર સ્વયંપ્રકાશ છે, તે ઈશ્વર વિના મહાપ્રલય થતાં સુધી કારણ વિના કોઈ કાર્ય થયું હોય એવું જોયું નથી તેમ સાંભળ્યું પણ નથી. માટે જે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, તે જ વાસનાથી સ્વપ્નની પેઠે કાર્ય—કારણરૂપ અર્થપણાને પામે છે.

રામ બોલ્યા : 'મેં કાંઈ પણ ધર્મ કર્યો નથી,' એવી જો પ્રેત(મરનાર)ના મનમાં વાસના હોય અને તેના સંબંધીઓ તેની પાછળ ઘણો ધર્મ કરી મરનાર પ્રેતને અર્પણ કર્યો હોય, તો તે ધર્મ સફળ થાય કે નહિ તે કહો. સંબંધીઓએ ધર્મ કર્યો તે સત્ય છે, માટે તે સફળ થવો જોઈએ. હવે મરનારને 'મેં ધર્મ કર્યો નથી' એવી વાસના છે, તો તમારા કહેવા પ્રમાણે તે ધર્મ નિષ્ફળ થવો જોઈએ; માટે શું સાચું છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા : દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય અને સંપત્તિ એ પાંચ વડે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રેત તથા ધર્મ કરનારમાં એ પાંચથી જેની ભાવના અધિક થાય તેનો જય થાય છે. જો ધર્મ કરનારની ભાવના પોતાના ધર્મને લીધે પ્રબળ થાય, તો તેને લીધે પ્રેતને 'ધર્મને નથી કર્યો' એવી વાસના બદલાઈને ધર્મ કર્યાની વાસના થાય છે અને જો પ્રેતની વાસનાનું પ્રાબલ્ય થાય, તો તેને જેવી હોય તેવી ને તેવી વાસના રહે છે. આ પ્રમાણે પરસ્પર વાસનામાંથી, જેનું બળ વધે તેનો જય થાય છે: માટે સારા પ્રયત્નથી નિરંતર શુભ આચરણ કરવાનો અભ્યાસ રાખવો.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય અને સંપત્તિથી જો વાસના ઉત્પન્ન થતી

---

*. જીવતાં પોતે, બીજા મરનારને પિંડદાન કરેલું તથા મરનારની પાછળ પિંડદાનનો રિવાજ નજરે જોયેલો હોવાથી 'મારી પાછળ પણ મરણ પછી પિંડદાન થશે' એવી માણસને દૃઢ વાસના થાય છે.

* દોરીમાં સર્પ નથી, તે છતાં તેમાં સર્પની ભાવના થવાથી; તે સર્પરૂપે જેમ જણાય છે, તેમ ખોટામાં સાચી ભાવના થવાથી તે સાચા લાગે છે.

હોય, તો મહાકલ્પની સૃષ્ટિના આદિમાં દેશકાળાદિ ક્યાં હતાં? અને કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, ત્યારે સૃષ્ટિના આદિમાં સહકારી કારણ ન હોવાથી વાસના કેમ ઘટે તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે મહાબાહુ! તમે કહો છો તે સાચું છે. મહાપ્રલયની સૃષ્ટિના આરંભમાં દેશ, કાળ વગેરે કાંઈ હતાં જ નહિ. વળી સહકારી કારણ પણ હતું જ નહિ. તેથી જે કાંઈ આ દેખાય છે, તે છે જ નહિ. વાસના ઉત્પન્ન જ થઈ નથી, તેમ કાંઈ સ્ફુરણ પણ નથી. દૃશ્ય પદાર્થમાત્રનો અસંભવ છે, તેથી આ જે કાંઈ દેખાય છે, તે સાક્ષાત્ અનામય ચૈતન્યરૂપ, બ્રહ્મરૂપે જ રહેલું છે. આ વિષે હજારો યુક્તિથી હું તમને પાછળથી કહીશ, પણ હમણાં ચાલતી વિદૂરથરાજાની કથા સાંભળો. ઉપર પ્રમાણે સરસ્વતીએ તથા લીલાદેવીએ ત્યાં આવીને પદ્મરાજાનું મંદિર જોયું. તે મંદિરનો મધ્ય ભાગ અતિ સુશોભિત હતો. તે મંદિર પુષ્પના ઉપહારથી વસંતઋતુના જેવું શીતળ હતું. તે શાંત આચરણવાળા રાજધાનીમાં રહેનાર માણસોથી યુક્ત હતું. તેમાં મંદાર તથા કુંદનાં પુષ્પોથી ઢંકાયેલું તે રાજાનું શબ હતું. તે શબ ઉપર જાણે મંદાર અને કુંદની ફૂલમાળાઓની મોટી ચાદર હતી. તે મંદિરમાં શબની શય્યાના અગ્રભાગ આગળ પાણીના પૂર્ણ કુંભ ભર્યા હતા. ત્યાં વાસેલાં ઘરનાં દ્વાર આગળ ગોખમાં કડિન ભોગળ નાખેલી હતી અને શાંત થતા દીવાના પ્રકાશથી નિર્મળ ભીંતો શ્યામ લાગતી હતી. ઘરના એક ભાગમાં માણસો સૂતાં હતાં અને તેમના મુખનો શ્વાસ ચાલ્યો આવતો હતો. તે મંદિર પૂર્ણ કળાવાળા ચંદ્રના ઉદયથી શોભતું હતું. સૌંદર્યથી તેણે ઈન્દ્રના મંદિરની સમૃદ્ધિનો પણ પરાભવ કર્યો હતો. ભગવાનની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કમળના મધ્યભાગના જેવી તે મંદિરની અંદરની શોભા હતી. કોઈ પણ પ્રાણીનો શબ્દ ન હોવાથી તે મંદિર શૂન્ય જણાતું હતું અને તે ચંદ્રના જેવું મનોહર જણાતું હતું. ૧—૫૦

संपूर्णचंद्रसकलोदयकांतिकांतं सौंदर्यनिर्जितपुरंदरमंदिरर्धि। वैरं च पद्ममुकुलांतरचारुशोभं निःशब्दमंदमिव निर्मलमिंदुकांतम् ॥५०॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણમાંનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'મરણશયનાનંતર પ્રેતવ્યવસ્થા' નામનો સર્ગ ૫૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૭ મો

બીજી લીલાનું દર્શન અને સ્વપ્નવિચાર

वसिष्ठ उवाच

ततो ददृशतुस्तत्र शवशय्यैकपार्श्वगाम्।
लीलां विदूरथस्याग्रे मृतां ते प्रथमागताम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: ત્યાર પછી સરસ્વતી તથા લીલાદેવીએ ત્યાં તે શબની શય્યાની એક બાજુ પર લીલાને જોઈ. તે વિદૂરથરાજાથી આગળ મરણ પામી હતી અને અહીં આગળથી આવીને રહી હતી. તે લીલાદેવીનો વેશ, આચાર તથા દેહ પ્રથમના જેવો જ હતો. પ્રથમના જેવી જ તેની વાસના હતી અને તેનો આકાર પણ પ્રથમના જેવો જ હતો. તેનું શરીર સર્વાંગે સુંદર હતું. તેનાં અંગોની ચેષ્ટા પણ પ્રથમના જેવી જ હતી, વસ્ત્ર તેમ જ આભૂષણ પણ પ્રથમનાં જ હતાં; માત્ર ફેર એટલો જ હતો કે તે પ્રથમ વિદૂરથરાજાના ભુવનમાં હતી અને હાલમાં પદ્મરાજાના ભુવનમાં હતી. તે લીલાદેવી હાથમાં ચામર ધરીને રાજાને સારી રીતે વાયુ ઢોળી રહી હતી અને ચંદ્રના ઉદયથી અંતરિક્ષ શોભે, તેમ તે પૃથ્વીના તળને શોભાવતી હતી. મૌન રહેલી તે, પોતાના ડાબા હાથ ઉપર મુખકમળને રાખીને નમેલી હતી. ઘરેણાંનાં કિરણથી તે લતા અને પુષ્પથી પ્રફુલ્લિત થયેલી વનસ્થળીના જેવી લાગતી હતી. તે જાણે પોતાની દૃષ્ટિથી દિશામાં

+ આ સત્તાવનમા સર્ગમાં સરસ્વતી તથા લીલાએ બીજી લીલાને દીઠી. એમાં લીલાના દેહનું મિથ્યાપણું તથા યોગીના શરીરનો અતિવાહિકથી ઉદય કહેવાશે.

માલતી પુષ્પો તથા કમળનો વરસાદ કરતી હોય અને પોતાના લાવણ્યથી તે જાણે આકાશમાં ખંડિત થયેલા ચંદ્રમાને પાછી ઉત્પન્ન કરતી હોય એવી જણાતી હતી. તે રાજાના આત્મારૂપી વિષ્ણુની પાસે લક્ષ્મી હતી. પુષ્પના સંભાર-માંથી ઉત્પન્ન થયેલી પુષ્પાકર શોભા જેવી તેની શોભા હતી, તેની દૃષ્ટિ પોતાના પતિના મુખ ઉપર હતી. તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતી નહોતી. મ્લાન થયેલા ચંદ્ર વડે જેવું રાત્રિનું મુખ કરમાઈ જાય છે, તેવું તેનું મુખ કાંઈક કરમાયેલું જણાતું હતું. સરસ્વતી તથા લીલાદેવીએ આ પ્રમાણે રહેલી એ લીલાદેવીને દીઠી; પણ તે લીલા તે બંને દેવીઓને દેખી શકતી નહોતી; કારણ કે સરસ્વતી તથા લીલાદેવી પ્રબુદ્ધ આત્માવાળાં તથા સત્ય સંકલ્પવાળાં હતાં, ત્યારે આ લીલા તે પ્રમાણે નહોતી.

રામ બોલ્યા : તે દેશમાં તે પ્રથમની લીલા પોતાનો દેહ રાખીને ધ્યાન વડે સરસ્વતીની સાથે ગઈ હતી, એમ પ્રથમ વર્ણન કરેલું છે. પણ પાછું તે લીલાના દેહનું શું થયું તે કાંઈ કહ્યું નથી. માટે તેનું શું થયું તથા તે ક્યાં ગઈ તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : તે લીલાનું શરીર છે જ ક્યાં અને તેની સત્યતા ક્યાં છે? માત્ર મરુદેશમાં જેમ જળની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ ભ્રાંતિ થઈ હતી. આ આખું જગત આત્મારૂપ જ છે, માટે દેહાદિ કલ્પના કેમ ઘટે? જે આ જોવામાં આવે છે, તે આ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે. સૂર્યના તેજથી જેમ હિમ ગળી જાય છે, તેમ લીલાનું શરીર પરમાત્માના બોધથી ક્રમે કરીને પરબ્રહ્મમાં પરિણામ પામી ગયું. (દોરીમાં જેવી રીતે સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે, તેવી રીતે આતિવાહિક દેહને, કાળે કરીને ભ્રમ થવાથી, 'આધિભૌતિક દેહ છે' એવી ભ્રાંતિ થાય છે.) આતિવાહિક દેહ વડે ભૂમિ વગેરે જે જે દૃશ્ય પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તેનું આધિભૌતિક નામ પાડેલું છે; પણ ખરું જોતાં પૃથ્વી વગેરે આધિભૌતિક પદાર્થ છે જ નહિ. શબ્દ નથી તથા અર્થ પણ માત્ર સસલાનાં શિંગડાની પેઠે જ છે. માત્ર આત્મા એ જ સત્ય છે. કોઈ માણસને સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતે હરિણ છે એમ ભ્રાંતિ થઈ. પછી જાગ્રદવસ્થામાં તેમનું હરિણપણું મટી જાય છે, ત્યારે તે મૃગને શોધતો નથી. તેમ અસત્ય વસ્તુ ભ્રાંતિથી સાચી લાગે, પણ ભ્રાંતિ મટ્યા પછી તેમ થવા સંભવ નથી. જેવી રીતે ભ્રમથી દોરડીમાં સર્પબુદ્ધિ થાય છે અને ભ્રમનો નાશ થયા પછી સર્પબુદ્ધિ મટી જાય છે, તેવી રીતે સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી અસત્ય જ્ઞાન મટી જાય છે. આ બ્રહ્માંડમાં રહેલી સ્થૂલ ભ્રાંતિ અજ્ઞાની માણસના સમૂહમાં કારણ વિના માત્ર મિથ્યા પ્રસિદ્ધિ પામી છે. બાળક પોતે ફુદડી ફરે છે, ત્યારે તેને આખી પૃથ્વી ફરતી હોય એમ જણાય છે, તેમ સ્વપ્નની પેઠે સૃષ્ટિનો અનુભવ કરતો રહેલો દેહાત્મા ઘણી વાર જન્મ-મરણ પામે છે.

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્! જો યોગીને આધિભૌતિક દેહપણું ન હોય, તો જીવિત અવસ્થામાં તથા મરણ પછી તેનો આતિવાહિકપણાને પામેલો દેહ કેવો દેખાય છે તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સ્વપ્નમાં જે પ્રમાણે પૂર્વનો દેહ શેષ રહ્યા વિના જ એક દેહનો ત્યાગ કરીને બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પ્રમાણે એ આતિવાહિક દેહમાં પણ એક દેહમાંથી બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે અનિત્ય છે. તડકામાં રહેલા હિમના કણો અને શરદઋતુના આકાશમાં રહેલો મેઘ જેમ દૃશ્ય છતાં અદૃશ્ય છે, તેમ યોગીનો દેહ પણ દૃશ્ય છતાં અદૃશ્ય છે. આકાશમાં ઊડતા પક્ષીને જેમ તેના વેગથી બીજું પક્ષી જોઈ શકતું નથી, તેમ યોગીના દેહને બીજા યોગીઓ પણ જોઈ શકતા નથી. અથવા પોતાની વાસનાના ભ્રમથી જ કોઈ માણસ કોઈ સમયે યોગીના દેહને મરી ગયેલો દેખે છે તથા જીવતો પણ દેખે છે; પણ ભ્રાંતિનો નાશ થયા પછી જેવી રીતે દોરીમાંથી સર્પબુદ્ધિ મટી જાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી જીવિતદશામાં પણ તે

દેહાદિ ભ્રાંતિમાત્ર છે એમ જાણે છે. ખરું જોતાં દેહ કોણ છે? કોની સત્તા છે? અને કોનો કેમ નાશ થાય છે? પરમાર્થરૂપે જે છે, તે જ જ્ઞાન થયા પછી રહે છે અને માત્ર અજ્ઞાનનો જ નાશ થાય છે.

રામ બોલ્યા : હે પ્રભુ! યોગીનો આધિભૌતિક દેહ જ આતિવાહિકપણાને પામે છે કે આતિવાહિક દેહ નવો જ ઉત્પન્ન થાય છે? કારણ કે જાણે તે સંશયથી હું નદીના પ્રવાહમાં તણાઈ જતો હોઉં એમ લાગે છે અને મને સ્થિરતા રહેતી નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે ઉત્તમ યોગીને આધિભૌતિક દેહ છે જ નહિ, માત્ર આતિવાહિક જ છે, એ મેં તમને ઘણી વખત કહેલું છે; તોપણ તે તમે કેમ સ્મરણમાં રાખતા નથી? આતિવાહિકના અભ્યાસથી આધિભૌતિકપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે (આધિભૌતિકતા) શાંત થયા પછી પ્રથમની(આતિવાહિકપણાની) બુદ્ધિ પાછી પ્રવૃત્ત થાય છે. તે સમયે નિર્મળ બોધ થવાથી, સ્વપ્નના મનુષ્યની પેઠે દેહનું ગુરુપણું (ભારેપણું) તથા કઠિનપણું એવી રીતનો ખોટો આગ્રહ શાંત થાય છે. તેથી સ્વપ્નમાં આ મારું સ્વપ્નનું શરીર છે એવું જ્ઞાન થવાથી જેમ સ્વપ્નનું શરીર હલકું થઈ જાય છે, તેમ તે યોગીનો દેહ આકાશમાં જવાને યોગ્ય થાય છે. જેનો આત્મા ઘણાક દિવસના સંકલ્પરૂપ દેહને વિષે પરિણામ પામેલો છે તથા તેમાં જ જેને સ્થિતિ કરવાની ઈચ્છા છે, તે અજ્ઞાની માણસનો દેહ શબ થઈને બળી જાય છે, ત્યારે તેને પણ પ્રથમના સૂક્ષ્મ દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે: તો પછી જ્ઞાનવાન તથા વાસના વિનાના યોગીને, અત્યંત બોધ થવાથી, જીવિતદશામાં પણ અવશ્ય થનારો તે સૂક્ષ્મ દેહ પ્રાપ્ત થાય જ. હું સંકલ્પાત્મા છું અને સ્થૂલાત્મા નથી એવી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે બોધ થવાથી યોગીનો દેહ સ્વેચ્છાવિહાર કરવાને યોગ્ય થાય છે. ત્યારે દોરીમાં સર્પની ભ્રાંતિની પેઠે આ દેહ વગેરે બધું ભ્રાંતિરૂપ જણાય છે. એ ભ્રાંતિનો નાશ થવાથી શું નાશ પામ્યું તથા તેની ઉત્પત્તિ થવાથી શું ઉત્પન્ન થયું ?(સારાંશ કે જેમ છીપમાં રૂપાની ભ્રાંતિનો નાશ થવાથી કોઈને હર્ષશોક થતો નથી, તેમ તે ભ્રાંતિનો નાશ થવાથી પણ હર્ષશોક થતો નથી.)

રામ બોલ્યા : હે પ્રભુ ! શબની પાસે રહેલી લીલા આવેલી લીલાદેવીને જોઈ શકતી નથી, પણ જો ત્યાં રહેલાં માણસો તેને જુએ તો તેઓ શું સમજે, તે તમે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જો ત્યાં રહેલાં માણસો તે લીલાને જુએ તો તેઓ એમ સમજે કે, આ દુ:ખી રાણી આ ઠેકાણે રહેલી છે. અને આ બીજી કોઈ તેની સખી કોઈ ઠેકાણેથી આવેલી છે. પણ આ ક્યાંથી આવી અને કોણ છે એવો તેમના મનમાં સંદેહ થતો નથી; કારણ કે વિચારરહિત માણસ અવિવેકી પશુની પેઠે પ્રથમ જોયેલા પદાર્થને અનુસરીને જ વ્યવહાર કરે છે. જેવી રીતે ભૂખરો પથ્થર ઝાડમાં પછાડવાથી ઝાડને કાપ્યા વિના જ તેનો ભૂકો થઈ જાય છે, તેમ ગાડરિયા પ્રવાહવાળા અજ્ઞાની માણસો પણ કંઈ વિચાર કરતા નથી. સ્વપ્નમાં જોયેલું શરીર અસત્ય હોવાથી, જાગ્રદવસ્થા થયા પછી તે ક્યાં જાય છે, તેની ખબર પડતી નથી, તેમ જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી આધિભૌતિક દેહનો ક્યાં નાશ થાય છે તેની પણ ખબર પડતી નથી.

રામ બોલ્યા : હે ભગવાન! સ્વપ્નનું શરીર જાગ્રદવસ્થા થયા પછી ક્યાં જાય છે? એ મારા મનના સંશયને, પવન જેવી રીતે શરદૃઋતુનાં વાદળાંને મટાડે છે, તેવી રીતે તમે મટાડો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પવનથી થયેલી સ્ફુરણા પવન મટયા પછી જેમ પવનમાં જ લય પામે છે, તેમ સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પમાં જોયેલા પર્વતાદિ પદાર્થો અવિદ્યાથી થયેલા જીવના જ જ્ઞાનમાં લય થઈ જાય છે. વાયુનું સ્ફુરણપણું જેમ સ્ફુરણારહિત વાયુમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ સ્વપ્નના પદાર્થ સંવિત્ ના મળરૂપ અજ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે કોઈ સમયે કર્મવશથી સંવિત જ, સ્વપ્નના

પદાર્થરૂપે પ્રકાશે છે અને સ્વપ્ન દૂર ગયા પછી તે એકત્વપણાને પામી જાય છે. દ્રવ અને પાણી એ બે જુદાં નથી, તેમ જ વાયુ અને સ્ફુરણ એ બે જુદાં નથી; તે જ પ્રમાણે સંવિત્ તથા સ્વપ્નના અર્થ એ બે જુદા નથી, પણ તેમાં જે જુદાપણું જણાય છે તે અજ્ઞાન જ છે અને તેને સંસૃતિ કહે છે, એ સંસૃતિ મિથ્યા જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને સ્વપ્નમાં સહકારી કારણનો અભાવ હોય છે. આથી સંવિત્ તથા સ્વપ્નના પદાર્થનું જુદાપણું નિરર્થક છે. જેવી રીતે સ્વપ્ન છે તેવી જ રીતે જાગ્રત છે. એમાં કાંઈ સંશય નથી; કારણ કે સ્વપ્નમાં જેવી રીતે અસત્ નગર જણાય છે, તેવી રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં અસત્ જગત જણાય છે. સ્વપ્નમાં જોયેલો અર્થ સાચો થવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે સંવિત્‌ને નિત્ય સત્યપણું છે તથા સ્વપ્નના અર્થને નિત્ય અસત્યપણું છે. જેમ સ્વપ્નમાં જોયેલો પર્વત ક્ષણમાત્રમાં આકાશરૂપે થઈ જાય છે, પણ ક્રમે કરીને બોધ થયા પછી તે બધું ખોટું જણાય છે. આકાશમાં પક્ષી ઊડે છે તેમ અમુક માણસનું મરણ થયું છે એવું પાસે ઊભેલાઓ જે જુએ છે, તે પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પેલા દેહમાં જ જોવામાં આવે છે. આથી આ સંસારમાં જે દ્વૈતદૃષ્ટિ છે તે મોહથી છે, તેથી એ સંસાર મિથ્યા છે. ઈન્દ્રજાળ જેમ માયાથી ભ્રાંતિરૂપે જણાય છે તથા સ્વપ્નમાં જેને અસત્ પદાર્થનો અનુભવ થાય છે, તેમ આ પ્રપંચ પણ ભ્રાંતિરૂપ જ છે. મરણની મૂર્છા થયા પછી ભ્રમદૃષ્ટિવાળા પુરુષને દૃઢ થયેલા ભેદના સંસ્કારનો ઉદય થવાથી સ્વપ્નના અનુભવની જેમ જે જે પ્રત્યક્ષ સર્ગનો અનુભવ થાય છે, તે તે ઝાંઝવાના પાણીની પેઠે મિથ્યા છે અને તે આતિવાહિક શરીરમાં મનોમય છે.

स्वप्नानुभूतय इमा मरणांतबोधे भ्रांत्येतरभ्रमदृशः स्फुटसर्गभासः । भ्रांत्यातिवाहिकशरीरगताः समस्ता मिथ्योदिता मृगनदीसरणक्रमेण ॥ ५५ ॥

સર્ગ ૫૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૮ મો*

પદ્મરાજાનું સજીવન થવું

वसिष्ठ उवाच

एतस्मिन्नंतरे ज्ञप्तिर्जीवं वैदूरथं पुनः । संकल्पेन रुरोधाशु मनसः स्पंदनं यथा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામચંદ્ર! જેમ મનના વેગને રોકવામાં આવે, તેમ સરસ્વતીએ વિદૂરથ રાજાના જીવને સંકલ્પ વડે રોકી દીધો.

લીલા બોલી : હે દેવી ! આ રાજા શબરૂપે રહ્યા અને હું સમાધિમાં રહી, તેને કેટલો વખત થયો, તે તમે મને કહો.

સરસ્વતી બોલ્યાં : તું કહે છે કે તેને એક માસ થયો. આ સૃષ્ટિમાં અને આ નિવાસગૃહમાં તારા દેહની રક્ષા કરવા માટે બે દાસીઓ રહી છે તે હમણાં સૂતેલી છે. હે સુંદરાંગિની! તારા દેહનું શું થયું તે હું કહું છું, તે તું સાંભળ. તું સમાધિમાં રહ્યા પછી પંદર દિવસે તારું શરીર પરસેવાથી ભિંજાઈ ગયું અને તે બાફના જેવું થવા લાગ્યું. ત્યાર પછી ક્રમે કરીને સુકાયેલા પલ્લવની જેમ નિર્જીવ થઈને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયું. આમ તારું શબ કાષ્ઠ તથા પથ્થર જેવું જડ અને હિમના જેવું શીતળ થઈ ગયું. કારભારીઓએ આવી તારા શરીરને ફરીફરીને જોઈને તું મરી ગઈ છે એવો નિશ્ચય કર્યો; અને પછી તને ઘરમાંથી બહાર કાઢી ગયા. ઝાઝું શું કહેવું ? તેમણે ચંદનનાં લાકડાંની ચિતા ખડકી અને તેમાં ઘી સહિત તારા તે દેહનો દાહ+ કર્યો. ત્યાર પછી 'રાણીનું મરણ થયું.' એવી રીતે ઊંચા સ્વરથી પોક મૂકીને તારા પરિવારે આકુળતાથી

* આ અઠ્ઠાવનમા સર્ગમાં સમાધિમાં રહેલી લીલાના દેહનો નાશ, લીલાનું ભાષણ તથા રાજા જીવતા થયા એટલી કથા કહેવાશે.

+ આવી રીતે લીલાના શરીરમાં વિકાર થયો અને તેનું મરણ થયું; પણ સરસ્વતીના સંકલ્પથી તથા રાજાના અદૃષ્ટથી વિદૂરથરાજાના શરીરમાં કોઈ પણ વિકાર થયો નહિ અને તેનું મૃત્યુ ન થયું તેથી તેનો એ દેહ રહ્યો તથા લીલાનો બીજો દેહ થયો.

તારી ઉત્તરક્રિયા કરી. હવે પછી તું અહીં શરીર સાથે આવી, તો જોઈને 'રાણી પરલોકમાંથી આવી' એમ જાણી લોકોને ઘણું આશ્ચર્ય લાગશે. હે પુત્રી! સત્યસંકલ્પથી તારું આતિવાહિક શરીર થયું છે અને માણસો તને જોઈ પણ ન શકે તોપણ લોકો તને આશ્ચર્યથી જોશે. હે બાળા! દેહમાં તારી જેવી વાસના હતી તેવો જ તારો આકાર છે; માટે તારું જ રૂપ પૂર્વના રૂપ જેવું જ પ્રકટ્યું છે. બાળકને ભૂતની વાસના થાય છે તો તે ભૂતને દેખે છે, તે જ પ્રમાણે દરેક માણસ પોતાને જેવી વાસના થાય તે અનુસાર જુએ છે. હે તત્ત્વનિષ્ઠ સુંદરી! તે પૂર્વનો દેહ ભુલાઈ ગયો હતો, પણ તે વાસનાઓથી સંપૂર્ણ વિહીન થયો નહોતો; એટલે એ વાસનાને લીધે તને આતિવાહિક શરીર ઉત્પન્ન થયું છે. શરદઋતુમાં આકાશમાં રહેલાં વાદળાં જેમ જોવામાં આવતાં નથી, તેમ જ્ઞાનીને આતિવાહિક શરીર થયા પછી આધિભૌતિક શરીર જોવામાં આવતું નથી. આતિવાહિકપણાને પામેલો દેહ જળ વિનાના મેઘ જેવો તથા સુગંધી વિનાના પુષ્પ જેવો થઈ જાય છે. યુવાવસ્થામાં જેમ ગર્ભની સ્થિતિનું સ્મરણ રહેતું નથી, તેમ આતિવાહિક જ્ઞાન થયા પછી દેહનું સ્મરણ રહેતું નથી. આજે એકત્રીસમે દિવસે આપણે આ આકાશમાં આવ્યાં છીએ અને પ્રભાસમાં મોહ પામેલી આ બે દાસીઓને હમણાં મેં નિદ્રાવશ કરી છે. માટે હે લીલા! ચાલો, હવે આપણે સત્ય સંકલ્પના વિલાસ વડે આ લીલારૂપે દૃશ્ય થાઓ અને વ્યવહાર પાછો ચાલુ થાઓ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: પછી 'અમને બંનેને લીલાદેવી ભલે જુઓ,' એવું સરસ્વતીએ ચિંતવન કર્યું, ત્યાં તે બંને દૃશ્ય થયાં અને તે મંદિરમાં પ્રકાશ થયો. એટલે વિદૂરથરાજાની પાસે રહેલી આકુળ નેત્રવાળી લીલા તે તેજના પુંજથી પ્રકાશ પામતા પોતાના ઘરને જોવા લાગી. તે સમયે તે મંદિર ચંદ્રકાંતમણિના દ્રવથી શીતળ થયેલી જ્વાળાને કાંતિને લીધે, ચંદ્રબિંબમાંથી કોતરેલું હોય તેવું જણાતું હતું. વળી તે મંદિરની ભીંતો એ પ્રભાના પ્રવાહીથી રસેલી હતી તેથી તે જાણે સોનાના રસથી લીંપેલું હોય એવું દેખાતું હતું. આવી રીતે તે લીલા પોતાના મંદિરને જોઈ રહી હતી ત્યાં તેણે પોતાની પાસે સરસ્વતીને તથા લીલાદેવીને જોયાં. તે ગભરાઈને ઊભી થઈ ગઈ અને તેમના પગમાં પડી કહેવા લાગી કે, 'હે જીવન દેનારી દેવીઓ! તમારા બંનેનો જય હો! તમે મારું કલ્યાણ કરવા માટે જ આવેલાં છો અને તમારા માર્ગને શોધનારી હું અહીં પ્રથમથી આવી છું.' આમ કહીને લતા જેમ મેરુપર્વતના શિખર ઉપર બેસે, તેમ તે ત્રણે માનવંતી મત્ત યુવતીઓ આસન ઉપર બેઠી.

સરસ્વતી બોલ્યાં: હે પુત્રી! આ દેશમાં તું કેવી રીતે આવી? માર્ગમાં કાંઈ આશ્ચર્ય થયું હોય તો તે ક્યાં થયું અને ક્યાં જોયું એ બધું આરંભથી મને કહે.

વિદૂરથની લીલા બોલી: હે દેવી! વિદૂરથરાજના ગૃહપ્રદેશમાં, બીજા ચંદ્રની કળા જેવી હું કલ્પાંતરૂપી જ્વાળાઓથી હણાઈ ગઈ હતી અને મને મૂર્છા આવી ગઈ. ચપળ પાંપણવાળાં નેત્ર મિંચાઈ ગયાં અને મને મારાં સમ—વિષમની કાંઈ પણ ખબર રહી નહિ. પછી હે પરમેશ્વરી! મરણની મૂર્છા મટી અને જ્યાં હું જોવા લાગી ત્યાં મેં મારો દેહ ભૂતાકાશમાં ઊડતો જોયો. તે ભૂતાકાશમાં હું વાયુરૂપી રથમાં બેઠી અને તે રથમાં હું આ મંદિરમાં ગંધલેખાની પેઠે આવી છું. હે દેવી! આ મંદિર તારા વડે સુશોભિત છે, દીવાઓથી ઝગઝગિત છે, એકાંતમય છે અને મહામૂલ્યવાન શયનોથી યુક્ત છે. જેમ વસંત પુષ્પવનમાં શયન કરે, તેમ આ મારા પતિ વિદૂરથરાજને હું પુષ્પમાં સૂતેલા જોઉં છું. હે દેવેશ્વરી! રણસંગ્રામના શ્રમથી તે અહીં સુખથી સૂતા છે, એમ ધારીને હું તેમને ઊંઘમાંથી જગાડતી નથી. પછી મેં આપ બે દેવીઓને આ ભાગમાં આવેલાં જોયાં. હે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરનારી દેવી! આમ મારો અનુભવ મેં તમને કહ્યો.

સરસ્વતી બોલ્યાં: હંસની ગતિને પણ લજ્જિત કરનારી અને સુંદર નેત્રવાળી હે બંને લીલાઓ! હવે આપણે પુષ્પશય્યામાં સૂનેલા આ રાજાને ઉઠાડીએ.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : સરસ્વતીએ આ પ્રમાણે કહ્યું અને પછી પદ્મિની જેમ સુગંધનો ત્યાગ કરે, તેમ તેણે પ્રથમ પોતે રોકી રાખેલા વિદૂરથ-રાજાના તે જીવને છોડી મૂક્યો. એટલે તે જીવ વાયુના (અદૃશ્ય) આકારથી તે રાજાની નાસિકાની પાસે ગયો. સમુદ્ર જેમ મણિને ધારણ કરે, તેમ તે જીવ પોતાના અંતઃકરણમાં હજારો વાસનાને ધારણ કરતો હતો. પવન જેમ પોલા વાંસમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે જીવે રાજાના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પછી વૃષ્ટિ બંધ થવાથી કરમાઈ ગયેલું કમળ જેમ સારી વૃષ્ટિ થવાથી પ્રફુલ્લિતપણું પામે, તેમ તે રાજાનું મુખકમળ પ્રફુલ્લિત થયું. અને વસંતઋતુમાં જેમ લતાઓ પ્રકાશ પામવા લાગે, તેમ તે રાજાનાં સર્વ અંગો ક્રમે કરીને પ્રકાશ પામવા લાગ્યાં. મુખચંદ્રનાં કિરણોથી પૃથ્વીને પ્રકાશ પમાડતો તે રાજા સંપૂર્ણ કળાયુક્ત રાકા* પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાની જેમ શોભવા લાગ્યો. વસંતઋતુ જેમ સોનાના જેવાં ઉજ્જવળ કાંતિવાળાં પલ્લવોને પ્રકટ કરે, તેમ તે રાજા પોતાના રસવાળાં કોમળ અંગોને પ્રકટ કરવા લાગ્યો. સર્વ ભુવનના આત્મારૂપ વિરાટ ભગવાન જેમ પોતાનાં નેત્રરૂપી ચંદ્ર તથા સૂર્યનો ઉદય કરે, તેમ તે રાજાએ નિર્મળ તારકા+(કીકી)થી શોભતાં પોતાનાં મનોહર નેત્ર ઉઘાડયાં. પછી વૃદ્ધિ પામતા વિંધ્યાચળ જેવા અને શોભીતી કાયાવાળા તે રાજા ઊભા થયા અને મેઘના જેવી ગંભીર વાણીથી બોલ્યા કે, 'અહીં કોણ છે?' તે સમયે પાસે રહેલી બંને લીલાદેવીઓએ કહ્યું કે, 'આજ્ઞા કરો.' આમ ત્યાં રાજાએ પોતાની પાસે સમાન આચારવાળી, સમાન આકારવાળી, સમાન રૂપવાળી, સમાન સ્થિતિવાળી, સમાન વચનવાળી, સમાન ઉદ્યોગવાળી, સમાન આનંદ-વાળી અને સમાન ઉદયવાળી બે લીલાદેવીઓને જોઈ અને કહ્યું કે, 'તું કોણ છે? આ કોણ છે? અને ક્યાંથી આવી છે?' એટલે પ્રથમની લીલાએ કહ્યું : 'હે દેવ! હું જે કહું છું તે સાંભળો. જેવી રીતે વાણી અર્થને અનુસરીને રહે છે, તેવી રીતે તમને અનુસરનારી સહધર્મિણી એવી હું તમારી પૂર્વની સ્ત્રી છું. આ બીજી લીલા છે, તે શુભ મહિલા મેં રમતથી તમારા ઉપયોગ માટે પ્રતિબિંબરૂપે ઉત્પન્ન કરી છે. હે દેવ! રક્ષણ કરો! આ સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર અગ્રભાગ આગળ બેઠાં છે, તે ત્રૈલોક્યમાતા પરમમંગલ સરસ્વતીદેવી છે. તેમણે આપણા પુણ્યના યોગથી અહીં સાક્ષાત્ દર્શન દીધાં છે. હે રાજન્! આ દેવી અમને બીજા બ્રહ્માંડમાંથી અહીં લઈ આવ્યાં છે.' આ પ્રમાણે લીલાદેવીનાં વચન સાંભળીને લાંબી માળાને ધારણ કરનારા તે કમળ સમાન નેત્રવાળા રાજા ઊભા થયા અને સરસ્વતીના પગમાં પડયા. તેમણે પ્રાર્થના કરી કે, 'હે સરસ્વતી! હે દેવી! હે સર્વહિતપ્રદા! હે વરદા! હું તમને દંડવત્ પ્રણામ કરું છું. મને બુદ્ધિ આપો, દીર્ઘ આયુષ્ય આપો તથા ધન આપો.' રાજાનાં આવાં વચન સાંભળી સરસ્વતીદેવીએ તેના ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને આમ કહ્યું.

સરસ્વતી બોલ્યાં : હે પુત્ર! તું આ લોકમાં સુખ આપનાર દીર્ઘાયુષ્યથી ઈચ્છિત ધન પામ, તેમ જ બંને લોકમાં સુખ આપનાર પરમાર્થ-રૂપ બુદ્ધિથી તું યુક્ત થા. તારી સર્વ આપત્તિનો તથા પાપબુદ્ધિનો નાશ થાઓ; તને અનંત સુખની પ્રાપ્તિ થાઓ; દેશને વિષે મનુષ્યનો સમૂહ નિરંતર આનંદ પામો અને લક્ષ્મી નિરંતર વિલાસ પામો. ૧—૫૩

सर्वापदः सकलदुष्कृतदृष्टयश्च गच्छन्तु वः शममनन्तसुखानि सम्यक्। आयान्तु नित्य-मुदिता जनता भवन्तु राष्ट्रे स्थिराश्च विलसन्तु सदैव लक्ष्म्यः ॥ ५३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'ગિરિગ્રામવર્ણન' નામનો સર્ગ ૫૮ મો સમાપ્ત

* પૂનમના દિવસે ચંદ્રમાની હીનકળા હોય, તો તે 'અનુમતિ' તથા પૂર્ણકળા હોય તો તે 'રાકા' કહેવાય.
+ આંખમાં રહેલી પૂતળી

સર્ગ ૫૯ મો*

પદ્મરાજાના પુનર્જીવનથી નગરમાં થયેલો ઉત્સવ અને જીવન્મુક્તિ

वसिष्ठ उवाच

सरस्वती तथेत्युक्त्वा तत्रैवांतर्धिमाययौ ।
प्रभाते पंकजैः सार्धं बुबुधे सकलो जनः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ પ્રમાણે તે સરસ્વતી દેવી રાજાને વરદાન આપી અંતર્ધાન થઈ ગયાં અને પ્રાતઃકાળમાં કમળ પ્રફુલ્લિત થયાં એટલે સર્વ માણસો જાગ્રત થયાં. રાજાએ ઘણા આનંદથી લીલાદેવીને આલિંગન કર્યું અને લીલાદેવીએ મરણની મૂર્છાથી સજીવન થયેલા રાજાને વારંવાર આનંદથી આલિંગન કર્યું. તે સમયે તે રાજાનું મંદિર મદથી કામદેવ જેવા મનોહર લાગતાં તથા આનંદથી પરવશ થયેલાં માણસોથી શોભવા લાગ્યું. તેમાં વાદિત્રના તથા ગાયનના શબ્દો થવા લાગ્યા. તેમાં જયજયકારના તથા મંગળકારી પુણ્યાહવાચનના શબ્દો ગાજી રહ્યા. તે રાજમહેલનું આંગણું રાજાના દર્શનની ઈચ્છાવાળા આનંદિત મનુષ્યોથી ઊભરાઈ ગયું. ત્યાં હજારો સિદ્ધો અને વિદ્યાધરો પુષ્પવૃષ્ટિ કરી રહ્યા હતા અને મૃદંગ, મુરજ, કાહલાં, શંખ તથા દુંદુભિનો ઉત્તમ ધ્વનિ થઈ રહ્યો હતો. તે મંદિરમાં હાથીઓ પોતાની સૂંઢ ઊંચી કરીને ઉત્કંઠ શબ્દો કરતા હતા અને તેના આંગણામાં ઊંચા તાલથી તાંડવ કરતી સ્ત્રીઓના સમૂહોના શબ્દો શોભતા હતા. રાજાને ભેટ આપવા માટે આવતાં કેટલાંક માણસો ત્યાં ભીડને લીધે પરસ્પર અથડાઈને પડી જતાં હતાં અને તેથી મંદિર ચિત્રવિચિત્ર થઈ રહ્યું હતું. અનેક પ્રકારની પુષ્પોની માળાઓને ધારણ કરનારાં માણસોની આવજાથી તે સુંદર લાગતું હતું. રાજાના કારભારી, યોદ્ધાઓ અને નગરનાં માણસોએ ત્યાં પુષ્પ વગેરે પાથર્યાં હતાં, તેથી રેશમી વસ્ત્રો પાથર્યાં હોય તેવું દેખાતું. આકાશમાં નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓના હાથ રાતા હોવાથી ત્યાં ઘણા કમળવાળું તળાવ હોય તેવી શોભા થઈ રહી હતી. ત્યાં હર્ષ પામતી સ્ત્રીઓ વિલાસથી ફરતી હતી. તેથી તેમનાં કુંડળ ચપળ થઈ રહ્યાં હતાં. ત્યાં મનુષ્યના પગસંચારને લીધે પુષ્પો કર્દમરૂપ થઈને શોભતાં હતાં. શરદઋતુના મેઘની જેમ ત્યાં પટ્ટવસ્ત્રના સુંદર ચંદરવા બાંધ્યા હતા. આંગણામાં નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓનાં મુખોને લીધે ત્યાં જાણે લાખો ચંદ્રમા નૃત્ય કરતા હોય તેમ જણાતું હતું. આવી રીતની રાજમંદિરની શોભા થઈ રહી હતી. તે સમયે દેશદેશાંતરમાં માણસો પ્રથમની લીલાદેવી બીજી લીલાદેવીને તથા રાજાને પરલોકમાંથી લઈ આવી છે એવી વાતો કરવા લાગ્યાં. પોતાનું મરણ થયું અને પાછો પોતે સજીવન થયો એ વિષે પદ્મરાજે સંક્ષેપથી વૃત્તાંત સાંભળ્યો. તેણે ચારે દિશાના સમુદ્રનું જળ મંગાવીને તે જળથી સ્નાન કર્યું. પછી જેમ દેવતાઓએ ઈન્દ્રને અભિષેક કર્યો હતો, તેમ કારભારી તથા બ્રાહ્મણોએ તે રાજાને અભિષેક કર્યો. તે પછી રાજા તથા તે બંને લીલાદેવી હવે જીવન્મુક્ત થયાં હતાં અને તેમની બુદ્ધિ ઉદાર થઈ હતી. તેઓ સુરતના સુખની પેઠે પૂર્વના વૃત્તાંતની વાર્તાથી આનંદ પામવા લાગ્યાં. આવી રીતે સરસ્વતીદેવીના પ્રસાદથી તથા પોતાના પુરુષાર્થથી તે પદ્મરાજા ત્રણે લોકમાં કલ્યાણ પામ્યા. સરસ્વતીના ઉપદેશથી આત્મતત્ત્વને જાણનાર તે રાજાએ બે લીલાદેવી સાથે એંશી હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. આવી રીતે જીવન્મુક્ત થયેલું તેમ જ સ્થિર બોધ પામેલું તે યુગલ એંશીહજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કરીને અંતે જીવન્મુક્તપણાને પામી ગયું. તેનું રાજ્ય પ્રજામાં નિત્ય અભ્યુદયને લીધે નિર્દોષ હતું, વિદ્વાનના સમાગમથી મનોહર હતું, કુળપરંપરાને યોગ્ય હતું, પોતાને હિતરૂપ હતું, માણસને અનુરંજન કરવામાં ચતુર હતું અને સર્વ કારણથી સર્વ માણસને સંતોષકારક હતું.

* આ ઓગણસાઠમા સર્ગમાં રાજા સજીવન થયો તેના હર્ષથી શહેરમાં ઉત્સવ થયો તેનું, તેના રાજ્યનું તથા જીવન્મુક્તિનું વર્ણન આવશે.

તે રાજ્યનું ઘણાક દિવસ પાલન કરીને તે દંપતી વિદેહમોક્ષને પામ્યાં. ૧—૧૮

यद्धृदयविशदं विदग्धमुग्धं समुचितमात्महितं च पेशलं च । तदखिलजनतोषदं स्वराज्यं चिरमनुपाल्य सुदंपती विमुक्तौ ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પદ્મનિર્વાણ' નામનો સર્ગ ૫૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૦ મો*

કાળનું સમવિષમપણું

वसिष्ठ उवाच

एतत्ते कथितं राम दृश्यदोषनिवृत्तये ।
लीलोपाख्यानमनघं घनतां जगतस्त्यज ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આ પ્રમાણે દૃશ્યદોષની નિવૃત્તિ માટે મેં તમને પવિત્ર લીલાદેવીનું આખ્યાન કહી સંભળાવ્યું. માટે તમે જગતની સત્યબુદ્ધિનો ત્યાગ કરો. આ જગતની દૃશ્યસત્તા શાંત જ છે માટે તેનું શમન ઘટતું નથી; કારણ કે સાચી વસ્તુને સ્વચ્છ કરવામાં ક્લેશ નથી. ખોટી વસ્તુને નિવૃત્ત કરવાનો ક્લેશ ઓછો નથી. માટે દૃશ્યપદાર્થ અખંડ એકરસપણાને પ્રાપ્ત થયેલ છે, એમ આકાશરૂપી જ્ઞાન વડે જાણીને તત્ત્વ જાણનાર પુરુષ આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહે છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં ચૈતન્યરૂપી સ્વયંભૂએ પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂત વિના આ દૃશ્યપદાર્થો પોતાને વિષે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે. માટે જ્યાં સુધી મનોવૃત્તિનો રોધ કર્યો નથી ત્યાં સુધી તેમની વૃત્તિ જેવા જેવા યત્ન કરે છે, તેવા તેવા પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા કરે છે; કારણ કે શુદ્ધ સંવિત્‌માં સંવેદનરૂપી નદી રહેલી છે, તેમાં જગતની સ્ફુરણા થાય છે. માટે સંવેદનનો રોધ કરવાથી દૃશ્યભ્રમનો નાશ થઈ જાય છે. શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં પરમાણુકણ પ્રત્યે ચિદાકાશનો જે આભાસ થાય છે, તેનો જ જગત કહે છે. માટે તમે કહો છો એ ખોટી ભ્રાંતિની શી સત્તા છે, શી વાસના છે, શી તેમાં આસ્થા છે, શી નિયતિ છે અને તેમાં શું અવશ્ય થવાપણું છે? માટે જે આ જગત જોવામાં આવે છે, તે માયારૂપ છે અને માયા અસત્ય છે તેથી આ દૃશ્ય જગત પણ અસત્ય છે.

રામ બોલ્યા : હે ભગવન્! દાવાનળથી બળી ગયેલા ખાંડને જેમ ચંદ્રમાની શીતળ કળાથી શાંતિ થાય, તેમ સંસાર–તાપથી તપતા માણસને શાંતિ આપવા માટે તમે કૃપાદૃષ્ટિ કરી છે. અહો! ઘણે દિવસે આજે મને જાણનારા પદાર્થનું પ્રકાર, સ્વરૂપ, દૃષ્ટાંત, પ્રમાણ અને કાળપૂર્વક જ્ઞાન થયું. હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ! આવી રીતે જગતના તત્ત્વનો વિચાર કરતાં આ લીલાનું આખ્યાન શ્રવણ કરવાથી, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થવાથી અને ઉપાધિની શાંતિ થવાથી મને શાંતિ થાય છે, તેમ જ નિર્વાણસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થવાથી મને ખેદ થાય છે.હે સર્વ વિશારદ વસિષ્ઠઋષિ! હે ભગવન્! તમારા વચનરૂપી અમૃતનું શ્રોત્ર(કાન)રૂપી પાત્રથી પાન કરતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી; માટે મારા મનનો આ સંશય મટાડો. તમારા કહેવા પ્રમાણે લીલાદેવીના પતિ તે રાજાને ત્રણ સર્ગનો અનુભવ થયો, તેમાં તેને વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણના જન્મમાં એક અહોરાત્ર ગયો, પદ્મરાજાના જન્મમાં એક માસ થયો અને વિદૂરથરાજાના જન્મમાં ઘણાં વર્ષો થયાં. આવી રીતે તેને કોઈ ઠેકાણે ઘણા તો કોઈ ઠેકાણે થોડા કાળનો અનુભવ થયો; તેનુ શું કારણ? તે તમે યથાવત્ કહો. હે ભગવન્! જેવી રીતે સુકાયેલી માટીના પિંડામાં પાણી રહી શકતું નથી, તેવી રીતે એક વાર તમારાં વચન સાંભળતાં મને વિશ્રાંતિ થતી નથી.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પ્રત્યેક માણસને જે જે સ્થળે બુદ્ધિથી જેવી જેવી પ્રતીતિ થાય છે, તે તે સ્થળે તેને તેવો તેવો અનુભવ થાય છે; જેમ કે કોઈ માણસને ઝેરમાં અમૃતની પ્રતીતિ થાય છે, તો તે ઝેરમાં પણ તેને અમૃતનો અનુભવ થાય

* આ સાઠમા સર્ગમાં લીલાના આખ્યાનનું પ્રયોજન તથા કાળના સમ વિષમપણાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

છે. તેનો શત્રુમાં પણ મિત્રબુદ્ધિ થાય છે, તો તે શત્રુ પણ તેને મિત્રરૂપ થઈ જાય છે. નિરંતરના અભ્યાસથી જે પદાર્થમાં જેવી ભાવના થાય છે તે પદાર્થમાં તેવો અનુભવ થાય છે. ચૈતન્યનો સ્ફુરણનો સ્વભાવ છે, તેથી તે સ્વભાવથી જ જે જે કલ્પના કરે છે, તે તે પ્રમાણે તેને જ્ઞાન થાય છે. પલકારા જેટલા કાળમાં પણ એક કલ્પનું સંવેદન થાય છે, તો તે પલકારો પણ કલ્પરૂપ થઈ પડે છે અને એક કલ્પમાં પલકારાનું સંવેદન થાય છે, તો તે કલ્પ પણ પલકારારૂપે જણાય છે, આવો ચૈતન્યનો સ્વભાવ છે. જેમ કે, કોઈ દુઃખી માણસને એક રાત્રિ કલ્પ સમાન થઈ પડે છે, તો તે જ રાત્રિ સુખિયા માણસને ક્ષણરૂપ વહી જાય છે. સ્વપ્નમાં એક ક્ષણ કલ્પરૂપ થાય છે અને એક કલ્પ ક્ષણરૂપ પણ થાય છે. જેમ કે કોઈ માણસને સ્વપ્નમાં 'હું મરી ગયો, પાછો જન્મ્યો, મારી યુવાવસ્થા થઈ અને હું સો યોજન ચાલ્યો એવો થોડા વખતમાં અનુભવ થાય છે. હરિશ્ચંદ્ર રાજાને એક રાત્રિમાં બાર વર્ષનો અનુભવ થયો હતો. અને લવણ રાજાને એક રાત્રિમાં સો વર્ષનો અનુભવ થયો હતો. મનનું સંપૂર્ણ જીવિત થાય છે, ત્યારે બ્રહ્માનું એક મુહૂર્ત થાય છે, બ્રહ્માનું જે આખું જીવિત છે, તે વિષ્ણુનો એક દિવસ છે; અને હે રામ! વિષ્ણુનું જે આખું જીવિત છે, તે મહાદેવજીનો એક વાસર છે. પણ જે માણસનું ચિત્ત નિરંતર ધ્યાનમાં જ છે, તેને દિવસ પણ નથી તેમ રાત્રિ પણ નથી. તેને પદાર્થ નથી તેમ જગત પણ નથી; કારણ કે તેનું ચિત્ત નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ હોય છે. પ્રત્યેક માણસને મનમાં જેવી ભાવના થાય છે. તેવો તેને અનુભવ થાય છે, મધુર પદાર્થમાં કટુતાની ભાવના કરવાથી તે પદાર્થ કડવો લાગે છે અને કડવા પદાર્થમાં મધુરપણાની ભાવના કરવાથી તે કટુ છતાં મધુર લાગે છે. શત્રુમાં મિત્રબુદ્ધિ થવાથી શત્રુ મિત્ર થાય છે અને મિત્રમાં શત્રુબુદ્ધિ થવાથી તે શત્રુરૂપ થઈ પડે છે. હે મહાબાહુ! એવી રીતે સંવેદનરૂપે જગત થાય છે. શાસ્ત્ર, પાઠ તથા જપ વગેરે જેનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય, તેના સંવેદનથી તથા અભ્યાસથી તે શાસ્ત્ર વગેરે સ્વાધીન થઈ જાય છે. વહાણમાં બેસીને જનારને તથા ફૂદડી ફરનારને આખી પૃથ્વી ફરતી હોય એમ જણાય છે અને કાંઠે ઊભેલાને તથા ફૂદડી ન ફરનાર હોય તેને પૃથ્વી ફરતી હોય એવું જણાતું નથી. સ્વપ્નની પેઠે, શૂન્યસ્થાનમાં ઘણાં માણસનું સંવેદન થવાથી તેમ જણાય છે. પીળા પદાર્થમાં લીલા અથવા ધોળાનું સંવેદન થવાથી તેને તેવો અનુભવ થાય છે અને મોહ પામેલો માણસ આનંદના વખતમાં દુઃખની પેઠે રુદન કરવા માંડે છે. અવિચારી માણસને જીર્ણમાં પણ આકાશની ભ્રાંતિ થાય છે. ખોટો યક્ષ તેની ભ્રાંતિથી મૂઢ માણસના પ્રાણનું આકર્ષણ કરે છે. સ્વપ્નની સ્ત્રી પણ સંવેદનથી જાગ્રત અવસ્થાની સ્ત્રીની પેઠે પ્રીતિ આપનાર થઈ પડે છે. આવી રીતે જે માણસને મનથી જેવો આભાસ થાય છે, તેવો તેને અનુભવ થાય છે. પણ વસ્તુતઃ બધું ખોટું છે તથા શૂન્ય છે અને ચિદાત્માને વિષે સો હાથની મેઘની છાયામાં નૃત્ય કરતા નાટ્યની જેમ તે બધું જોવામાં આવે છે. બાળકને મિથ્યા જ્ઞાનથી કલ્પિત પિશાચની આકૃતિ જોવામાં આવે છે. તેવી રીતે મનની સ્ફુરણાથી જગત દેખાય છે; પણ વસ્તુતઃ તે છે જ નહિ. આ જે જોવામાં આવે છે, તે બધું માયામાત્ર છે, તેનો કાંઈ આકાર નથી. તે બીજી વસ્તુનો રોધ કરી શકે તેમ નથી અને પોતાને રોધ કરનાર બીજી વસ્તુ પણ તેનામાં નથી. જે આ જગત સ્ફુરે જોવામાં આવે છે, તે માત્ર સ્વપ્નદર્શનની જેમ રહેલું છે. એક થાંભલામાં પ્રતિમાની કલ્પના થવાથી જેમ તે થાંભલો પ્રતિમારૂપે જણાય છે, તેમ જાગતા માણસને એ અપૂર્વ સ્વપ્નું થયું હોય તેવું છે એમ તત્ત્વવેત્તા જાણે છે. જેવી રીતે ચિત્રકાર કોરા થાંભલામાં પોતાના મનથી જેવા આકારની કલ્પના કરે છે, તેવા આકાર તેમાં દેખાય છે, તેવી રીતે સંવેદનરૂપી ચિત્રકાર ચિદાકાશરૂપી સ્તંભમાં જેવી સૃષ્ટિની ઇચ્છા કરે છે તેવી સૃષ્ટિ

તેના જોવામાં આવે છે. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં કોઈ માણસને બીજા માણસ સાથે યુદ્ધ થાય, પણ તેની જ પાસે જાગ્રતપણે સૂતેલો બીજો માણસ તે યુદ્ધ દેખતો નથી, તેવી રીતે અજ્ઞાની માણસને સ્વપ્નના યુદ્ધની પેઠે અનેક પ્રકારના વ્યવહાર સહિત જગત જણાય છે, પણ જ્ઞાની માણસને તે જોવામાં આવતું નથી. જેવી રીતે વસંતઋતુમાં તૃણ, ગુલ્મ તથા લતાઓ રસયુકત જણાય છે તથા જેવી રીતે સોનામાં રહેલું દ્રવપણું અગ્નિના સંયોગથી જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે પરમાત્માને વિષે તેની સત્તાથી જગત જણાય છે. પણ ખરું જોતાં જેવી રીતે હાથપગ વગેરે અવયવો અવયવોથી જુદા નથી, તેવી રીતે ઈશ્વરની સત્તાથી જગત જુદું નથી, પણ જીવસમૂહના નિમિત્તથી તે પરબ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. જેવી રીતે સ્વપ્નમાં એક માણસને બીજા માણસ સાથે યુદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે બીજા માણસને સત્ય જાણે છે, પણ ખરું જોતાં પોતા વિના બીજું કોઈ નથી, તેવી રીતે માયારૂપી આકાશમાં રહેલું આ જગત જોકે માયિક દૃષ્ટિથી સાચું છે, તોપણ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી ખોટું છે; કારણ કે સૃષ્ટિની આદિમાં (મહાપ્રલય થયા પછી તથા સૃષ્ટિ થયા પહેલાં) આ જગત ચૈતન્યસ્વભાવથી જ અવશેષ રહે છે. ત્યાર પછી કાર્યવિભાગ થવાથી કારણપણું ઉત્પન્ન થાય છે તે અસત્ છે. ખરું જોતાં મહાપ્રલય થયા પછી કાર્ય તથા કારણની કલ્પના છે જ નહિ અને તે સમયે બ્રહ્મની પણ વિદેહમુક્તિ થવાથી તે પણ જગતનું કારણ ન ઘટે. કદી એમ કહો કે તેની મુક્તિ થયા પછી સ્મૃતિથી બીજા બ્રહ્મા થાય છે, તો તે સ્મૃતિ પણ જ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ જગત જ્ઞાનમાત્ર છે.

રામ બોલ્યા : વિદૂરથરાજાના ગામનાં માણસો તથા સર્વ કારભારીઓ તેના કુળનો ક્રમ એક જ જાણ્યો તેનું શું કારણ તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : જેમ અલ્પ વાયુની વાતલેખા મહાન વાયુને અનુસરે છે, તેમ પ્રત્યેક માણસનું સામાન્ય જ્ઞાન મુખ્ય સંવિત્ (મુખ્ય જ્ઞાન)ને અનુસરે છે. આમ તે મુખ્ય જ્ઞાનને પરસ્પરનું એકરૂપ અદૃષ્ટ હોવાથી તે રાજા, પ્રજા, નગરજનો અને કારભારીઓને એકબીજાનો અનુભવ થયો. ત્યાં વિદૂરથના નગરમાં રહેવાવાળા લોકોને જાણે એવું જ્ઞાન થયું કે આ રાજા અમારા કુળમાં અમુક રૂપે ઉત્પન્ન થયો છે. ચિંતામણિમાંથી કિરણો પ્રકટ થવાં અને તેમાંથી મનુષ્યોના મનોરથ અનુસાર વિચિત્ર પદાર્થ ઉત્પન્ન થવા એ ચિંતામણિનો સ્વભાવ જ છે. તે જ પ્રમાણે ચિત્સ્વભાવને (મુખ્ય જ્ઞાનને) એકબીજાને જાણવાનો સ્વભાવ છે. તેમાં કારણવિચારની અપેક્ષા નથી. રત્નમાંથી જેમ કિરણો બહાર નીકળે છે, તેમ વિદૂરથરાજાના સંવિત્ રૂપી રત્નમાંથી 'હું આવી રીતના કુળાચારમાં રાજા થાઉં' એવો મનોરથ થયો. કોઈ સ્થળે સર્વત્ર અરીસા હોય, તો તેમાં એકબીજાનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તે જ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિમાં જેટલાં જેટલાં જંતુઓ છે, તેમાં ચૈતન્યરૂપી અરીસો સર્વ ઠેકાણે સામાન્ય છે, તેથી એકબીજાનું એકબીજામાં પ્રતિબિંબ પડે છે. (ચૈતન્ય સામાન્ય હોવાથી સર્વ એકબીજાને જાણી શકે.) કદાપિ કહો કે ચૈતન્યરૂપી અરીસામાં નિત્ય પ્રતિબિંબ હોવાથી મોક્ષમાં વિઘ્ન આવશે, તો ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અરીસામાં ચલ પદાર્થનું પ્રતિબિંબ ચલ જણાય છે અને સ્થિરનું સ્થિર જણાય છે; તે જ પ્રમાણે માણસની સંસારમાંની તીવ્ર વેગવાળી ભાવના ચૈતન્યરૂપી દર્પણમાં સ્થિર થાય ત્યારે મોક્ષ થાય છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં મળનારી મોટી નદી બીજી ક્ષુદ્ર નદીને પણ પોતાના વેગ સાથે સમુદ્રમાં ભેળવી દે છે, તેવી રીતે વિદ્વાન માણસ પોતાના ઈશ્વર સંબંધી મુખ્ય જ્ઞાનના વેગથી સાંસારિક જ્ઞાનને જીતે છે અને ઈશ્વરમાં મેળવી દે છે; તે જ રીતે બીજાં અજ્ઞાની માણસોને પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે; પણ જો બે સામાન્ય જ્ઞાનવાન હોય તો તેમાંથી ચિત્સ્વભાવને લીધે,

એકનો જય થાય છે અને બીજો ડૂબે છે. આવી રીતે હજારો સર્ગમાં ઉત્પન્ન થતા, નાશ પામતા તથા વર્તમાનમાં રહેતા પ્રત્યેક માણસ પ્રત્યે વિચિત્રતા રહેલી છે. પણ ખરેખરું જોતાં કોઈ કોઈનાથી વ્યાપ્ત નથી, તેમ કોઈ કોઈને આધારે રહેલું પણ નથી; માત્ર આવરણ વિનાનું શાંત ચિદાકાશ જ રહેલું છે. આ જે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, સ્વપ્નની પેઠે છે, જાગ્રત અવસ્થામાં વિવેક દૃષ્ટિ વિનાનું સ્વપ્ન છે અને અવશ્ય થવાના બોધનો જ અનુભવ થયો છે, તે પણ ખોટા જેવો છે. જેવી રીતે ઝાડ તેનાં પત્ર, પુષ્પ તથા ફળ વગેરે રૂપથી જણાય છે, તેવી રીતે અનંત શક્તિમાન અને સર્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ એવા પરમાત્મા અનેક રૂપથી જણાય છે. પ્રમાતા, પ્રમેય તથા પ્રમાણ (દ્રષ્ટા, દૃશ્ય અને દર્શન) એ ત્રિપુટી જેમાં માયારૂપે રહી છે, તે પરમાત્માના પદનું જ્ઞાન થયા પછી તે જ્ઞાન ક્યારેય કોઈને પણ વીસરાતું નથી. દેશ, કાળ, ક્રિયા તથા દ્રવ્યરૂપે જણાતું આ જગત જુદા જુદા તરંગોવાળા શુદ્ધ જળની જેમ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ જ છે. તેમાં ઉદય અને અસ્તરૂપી વિકાર જ નથી. તે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો પ્રકાશ કરે છે, અનાદિશુદ્ધ છે અને આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત છે. આકાશના કોશમાં જેવી રીતે શૂન્યતા જણાય છે, તેવી રીતે સંકલ્પ—વિકલ્પરૂપી મન વડે શુદ્ધ બોધરૂપી પરમાત્માનો પ્રકાશ અહંતા—મમતારૂપી જગતના સ્વરૂપરૂપે ભાસે છે. ૧—૬૩

अहंत्वमित्यादि जगत्स्वरूपा विशुद्धबोधैकविभा विभाति। आकाशकोशे निजशून्यतेव द्वैतैक्यसंकल्पविकल्पनाच्च ॥ ६३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પ્રયોજનવર્ણન' નામનો સર્ગ ૬૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૧ મો ×

સંસારની અસત્યતા

राम उवाच

अहं जगदितिभ्रांतिः परस्मात्कारणं विना ।
यथोदेति तथा ब्रह्मन् भूयः कथय साधु मे ॥१॥

રામ બોલ્યા : હે બ્રહ્મન્ ! હું, તું વગેરે જગતની જે ભ્રાંતિ છે, કારણ વિના પરમાત્માથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ, તે તમે મને બરાબર સમજાય એવી રીતે ફરીથી કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આ જ્ઞાતા સર્વ પ્રકારની ભ્રાંતિને સદા સંવિત્‌ને વિષે જ જાણે છે; તેથી સર્વ, સર્વસ્વરૂપ છે અને તે સમતા જ છે તેથી સર્વાત્મકતામાં વિષમતા રહેતી જ નથી. તે વિના જન્માદિ વિકારો સંભવતા નથી. (તાત્પર્ય કે વસ્તુતઃ પરમાત્મા જ છે એટલે, 'કારણ વિનાનું જગત એ ભ્રાંતિ છે' એમ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.) સર્વ શબ્દ તથા અર્થનો જે બોધ જોવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મ જ છે અને તેથી તે જુદો નથી; પણ બ્રહ્મની સત્તા સર્વ શબ્દ તથા અર્થના રૂપથી જુદી છે. જેવી રીતે સુવર્ણથી અલંકાર જુદા નથી તથા જળથી તરંગો જુદા નથી, તેવી રીતે બ્રહ્મથી જગત જુદું નથી. જેવી રીતે સુવર્ણ ભૂષણરૂપ છે તથા ભૂષણ સુવર્ણરૂપ છે, તેવી રીતે જગત બ્રહ્મરૂપ છે તથા બ્રહ્મ જગતરૂપ છે. પણ સુવર્ણમાં જેવી રીતે ભૂષણ કલ્પિત છે, વસ્તુતાથી છે નહિ; તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં જગતની કલ્પના છે. ખરેખરું જોતાં જગત ઈશ્વરરૂપ છે પણ ઈશ્વરમાં જગત નથી અને ઘરેણાં સોનારૂપ છે, પણ સોનામાં ઘરેણાં નથી. જેવી રીતે એક અવયવીને હાથ—પગ વગેરે જુદા જુદા અવયવો છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી પરમાત્માને જગતમાં અનેકપણું છે. પરબ્રહ્મને વિષે સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં જે અજ્ઞાન રહ્યું છે, તે જ જગત તથા અહંતારૂપે જણાય છે. ચિત્રકાર જેવી રીતે શિલા-

× આ એકસઠમા સર્ગમાં પ્રયોજનની પ્રસિદ્ધિ સારુ તથા વૈરાગ્ય સારુ સંસૃતિનું અસારપણું તથા અસત્‌પણું યુક્તિથી વર્ણવવામાં આવશે. સ. સા.

માં જુદા જુદા આકારની કલ્પના કરે છે, પણ તે શિલારૂપ જ છે, તેવી રીતે મનરૂપી ચિતારાએ ચૈતન્યઘન વિષે જગતની કલ્પના કરેલી છે, પણ તે ચિદ્‌ઘનરૂપ જ છે. જેવી રીતે જળમાં તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તરંગોનો શબ્દ તથા અર્થ જળમાં નથી, તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં સૃષ્ટિ રહેલી છે, પણ સૃષ્ટિનો શબ્દ તથા અર્થ પરબ્રહ્મમાં નથી. આવી રીતે સૃષ્ટિમાં પરમાત્મા નથી તથા પરમાત્મામાં સૃષ્ટિ નથી અને બંનેની સત્તા અવયવ અને અવયવીની પેઠે રહેલી છે. જેવી રીતે દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડેલાં પોતાનાં જ નેત્ર પોતાના મુખને જોઈ શકે છે, તેવી રીતે ચૈતન્યનું અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડવાથી જગત જોવામાં આવે છે. તે સમયે ચિત્તમાં જેમ સંકલ્પની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ સર્વ પ્રકારની શકિતરૂપ માયાના રૂપને ધારણ કરનાર શબ્દ-તન્માત્રા આકાશનો અનુભવ કરે છે, તેથી આકાશની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે આકાશભૂત બ્રહ્મ તેની અંદર સ્પર્શતન્માત્રાનો સંસ્કાર ઉત્પન્ન થવાથી, જેવી રીતે સ્થિર પવન કોઈ કાળે સ્પંદ-પણાનો અનુભવ કરે છે, તેવી રીતે વાયુપણાનો અનુભવ કરે છે, તેથી વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે વાયુરૂપ બ્રહ્મ જેની અંદર રૂપતન્માત્રા રહેલી છે, તેવી પોતાની સત્તારૂપ તેજપણાનો અનુભવ કરે છે, તેથી તેજની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે તેજો-ભૂત બ્રહ્મ જેવી રીતે જળ દ્રવપણાનો અનુભવ કરે છે, તેવી રીતે જળ કે જળની અંદર રસતન્માત્રા રહેલી છે તેનો અનુભવ કરે છે, તેથી જળની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે જળરૂપી બ્રહ્મ, પૃથ્વી સ્થિરતાનો અનુભવ કરે છે તેવી રીતે પૃથ્વી કે જેમાં ગંધતન્માત્રા રહેલી છે તેનો અનુભવ કરે છે, તેથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે. એવી રીતે એક નિમેષના લાખમા ભાગમાં પણ હજારો સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શુદ્ધ છે. તે નિત્ય તથા સ્વયંપ્રકાશ છે. તેમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય રહ્યાં છે. તે અનામય છે તથા ઉદય, અસ્તથી રહિત છે અને તે આધાર વિનાનું રહ્યું છે, તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણ્યું હોય, તો તે સૃષ્ટિ સહિત છે, તોપણ પરમાર્થથી સત્ય તથા વિષમપણાથી રહિત છે અને ન જાણ્યું હોય તો સૃષ્ટિરહિત છે, તોપણ તે સૃષ્ટિરૂપ જ છે. એટલે કે જ્ઞાનવાન મનુષ્ય જગતને આકાશરૂપ જાણે છે તથા અજ્ઞાની મનુષ્ય જગત કે જે ખોટું છે, તેને સાચું જાણે છે. બ્રહ્મ સર્વશક્તિમાન છે, તેથી તે જેવા જેવા આકારની ઈચ્છા કરે છે, તેવા તેવા આકાર તે માયાથી ધારણ કરે છે. જે આ જગત જોવામાં આવે છે, તે ચૈતન્યનો વિલાસ છે. તેનો નિત્ય અનુભવ થાય છે તેથી તે સત્ય અને બ્રહ્મરૂપ છે અને બ્રહ્મ પણ સૃષ્ટિમાં ભિન્નભિન્ન નામપણાને પામેલ છે, તેથી તે જગતરૂપ છે; કારણ કે તે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા છઠ્ઠા મનના વિષયરૂપ છે. જેવી રીતે વાયુ વિષે સ્ફુરણ રહેલું છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મ વિષે સૃષ્ટિ રહેલી છે. જેવી રીતે પ્રકાશ તેજથી જુદો ગણીએ તો અસત્ય છે અને તેમ ન ગણીએ તો સત્ય છે, તેવી રીતે જગત બ્રહ્મથી જુદું ગણીએ તો અસત્ય છે તથા તેમ ન ગણીએ તો સત્ય છે. જેવી રીતે લાકડામાં તથા માટીમાં કોતર્યા વિનાની પૂતળી રહેલી છે તથા શાહીમાં જેવી રીતે અક્ષરો રહેલા છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મને વિષે સૃષ્ટિ રહેલી છે. જેવી રીતે મરુદેશમાં ઝાંઝવાનાં જળ સાચાં જણાય છે, તેવી રીતે આત્માને વિષે આ જગત સત્ય જણાય છે. ઝાડ જેવી રીતે બીજથી યુક્ત છે, તેવી રીતે આ જગત ચૈતન્યરૂપી પરબ્રહ્મથી યુક્ત છે. જેવી રીતે દૂધમાં મધુરતા છે, મરીમાં તીખાશ છે, પાણીમાં દ્રવપણું છે અને પવનમાં સ્પંદપણું છે, તેવી રીતે જગત બ્રહ્મને વિષે રહેલું છે તથા તે પરબ્રહ્મરૂપ છે. આ જગત બ્રહ્મરૂપી રત્નનો પ્રકાશ છે અને તે પ્રકાશ બ્રહ્મથી જુદો નથી; તેમ તે થવાનું કાંઈ કારણ પણ નથી; એટલે કે તે પ્રકાશની સત્તા જુદી નથી. આ પ્રમાણે આ જગત આત્મારૂપ જ છે, પણ તે ઉત્પન્ન થયું નથી અને વાસના, ચિત્ત અને જીવના સંવેદનની સ્ફુરણાથી ઉત્પન્ન

થયું લાગે છે અને તેનો જ્ઞાનયોગના દૃઢ અભ્યાસરૂપી પુરુષાર્થથી નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે કોઈ દિવસ કોઈનો અસ્ત તેમ જ ઉદય પણ નથી અને સર્વ શાંત, અજ તથા ચિદ્‌ઘન બ્રહ્મરૂપ જ છે. પણ જ્યાં સુધી ચિત્તનો લય થયો નથી, ત્યાં સુધી એક પરમાણુમાં પણ હજારો જગત જણાય છે, છતાં ખરું જોતાં તે અણુમાં જગત રહેવાં સંભવતાં નથી, માટે તે મિથ્યા છે. જેવી રીતે જળમાં જુદા જુદા તરંગ થાય છે, તે કોઈ ઠેકાણે ગુપ્ત તથા પ્રકટ પણ છે, તેવી રીતે જીવને વિષે જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થા ગુપ્ત તથા પ્રકટપણે રહેલી છે. માટે આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં સુખ ભોગવવામાંથી જ્યારે ચિત્તવૃત્તિ વિરામ પામે છે, ત્યારે પરમપદને પમાય છે, એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે. જેમ જેમ સંસારમાંથી વૈરાગ્ય ઊપજતો જાય છે, તેમ તેમ બંધન કપાતાં જાય છે અને જ્યારે અહંભાવનો નાશ થાય છે ત્યારે જન્મ—મરણ મટી જાય છે. ચિતિ બે પ્રકારની છે, એમાં ઈશ્વરચિતિ પર કહેવાય છે અને જીવચિતિ અપર કહેવાય છે. હવે પરચિતિ નામરૂપથી રહિત છે અને અપરચિતિ ચરાચર જગદ્રૂપ છે, એમ જે માણસ ગુરુ, શાસ્ત્ર તથા પોતાના અનુભવથી જાણે છે, એ સંસારને તરીને મોક્ષ પામે છે. પરચિતિ સ્વયંપ્રકાશ છે અને સજાતીય, વિજાતીય તેમ જ સ્વગત ભેદથી વર્જિત છે. જેમ જળમાં લહરી ભાસે છે, તેમ એ પરચિતિમાં જગત ભાસે છે. એ જગતને ચિતિથી ભિન્ન માનીએ તો તે અસત્ છે અને તેને તેનાથી અભિન્ન માનીએ તો તે સત્ છે. બ્રહ્મદેવની અસંભાવના પોતાના સંકલ્પના ભેદથી આ જુદુંજુદું જગત ઉત્પન્ન કરે છે. તે બ્રહ્મા અંતર્મુખપણાથી વિષ્ણુના નિમેષના એક કરોડમા ભાગમાં પણ ઘણા યુગનો અનુભવ કરે છે. ૧—૩૮

अहंमयी पद्मजभावनाचित् संकल्पभेदाद्वितनोति विश्वम् । अंतर्मुखैवानुभवत्यनंतनिमेषकोट्यंशविधौ युगांतम् ॥ ३८ ॥

નામનો સર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૨ મો*

નિયતિ(પ્રારબ્ધ)ની શક્તિનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

परमाणुनिमेषाणां लक्षांशकलनास्वपि ।
जगत्कल्पसहस्राणि सत्यानीव विभांत्यलम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પરમાણુના લાખમા ભાગના પણ હજારો જગત સાચાં હોય તેવી રીતે જણાય છે તથા એક નિમેષના લાખમા ભાગમાં હજારો કલ્પ સત્ય હોય એમ જણાય છે. તે પરમાણુમાંના જગતમાં રહેલા પરમાણુમાં પણ ભ્રાંતિથી હજારો જગત જણાય છે. જેમ જળની દ્રવતા પોતાને વિષે ઘૂમરી ધારણ કરે છે, તેમ સત્તા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળમાં રહેલી સૃષ્ટિની પરંપરાને ધારણ કરે છે. જેમ કાંઠા ઉપર ઊગેલાં ઝાડ—વેલાનાં ફૂલોના ઢગવાળી મરુદેશમાં રહેલી ઝાંઝવાના જળની નદી મિથ્યા છે, તેમ આ સર્ગની શોભા પણ મિથ્યા છે. તે સર્ગપરંપરા તો સ્વપ્નમાં જોયેલ ઈન્દ્રજાળની પેઠે, ગંધર્વનગરની પેઠે અને સંકલ્પિત મનોરથની પેઠે મિથ્યા જ જોવામાં આવે છે.

રામ બોલ્યા : હે જ્ઞાનીમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠઋષિ! જે માણસને સારી રીતે વિચાર કરવાથી જ્ઞાન થયા પછી નિર્વિકલ્પ આત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ્ઞાનીનો દેહ રહે છે તેનું કારણ શું? અને કદાપિ પ્રારબ્ધથી જ દેહ રહેતો હોય, તો જ્ઞાન થયા પછી પ્રારબ્ધ કેમ રહે છે, તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પરબ્રહ્મની સ્ફુરણરૂપી જે ચિત્ શક્તિ છે, જેને નિયતિ કહેવામાં આવે છે, તે સર્વ પ્રત્યે અવશ્ય રહેલી છે અને તેની સત્તા પ્રત્યેક કલ્પમાં છે. તે નિયતિને લીધે સૃષ્ટિના આદિથી અમુક પદાર્થમાં અમુક ગુણ અમુક કાળ સુધી આ પ્રમાણે રહેશે, વગેરે જે જે નિર્માણ થયું છે, તે તેમ ને તેમ રહે છે. નિય-

* આ બાસઠમા સર્ગમાં જીવની મુક્તિની સિદ્ધિ સારુ મહાનિયતિની શક્તિ તથા પ્રથમ કહેલા જગતના ભ્રાંતિપણાનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

તેને કોઈ મહાસત્તા કહે છે, કોઈ મહાચિતિ કહે છે, કોઈ મહાશક્તિ કહે છે, કોઈ મહાદૃષ્ટિ કહે છે. કોઈ તેને મહાક્રિયા કહે છે, કોઈ મહોદ્ભવ કહે છે અને કોઈ મહાસ્પંદ કહે છે. આ પ્રમાણે મહાત્માના એકપણાથી તે નિયતિ(પ્રારબ્ધ)નાં જુદાં જુદાં નામ છે. વાયુમાં જેવી રીતે તૃણ ભમ્યા કરે છે, તેવી રીતે નિયતિને લીધે કલ્પપર્યંત દૈત્ય, દેવતાઓ, નાગગણ તથા પર્વત વગેરેની સ્થિતિ રહેલી છે. જેમાં વ્યભિચાર નથી તે બ્રહ્મમાં કદાચ વ્યભિચારનું અનુમાન થાય અને જેમાં ચિત્ર નથી તે આકાશમાં કદાચ ચિત્રનું અનુમાન થાય, પણ નિયતિની અન્યથા સ્થિતિનું અનુમાન થઈ શકે જ નહિ. બ્રહ્મા વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અજ્ઞાની માણસને સમજાવવા માટે બ્રહ્મ, નિયતિ અને સર્ગ એ ત્રણ એક જ છે, એમ કહે છે. આકાશમાં જેવી રીતે ઝાડની કલ્પના થાય, તેવી રીતે અનાદિ—મધ્ય—પર્યંત બ્રહ્મ કે જે અચળ છતાં જળ જણાય છે, તેને વ્યાપીને અજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી સૃષ્ટિ રહેલી છે. જેમ સ્ફટિકમણિમાં વનસમૂહનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને સૂતેલો માણસ જેમ સ્વપ્નમાં સંકલ્પના આશ્રયરૂપ આકાશને જુએ છે તેમ માયા સબળ બ્રહ્મમાં રહેનાર બ્રહ્માએ નિયતિરૂપ સૃષ્ટિ દીઠી. જેમ હાથ—પગ વગેરે અંગ દેહધારીના અંગ વિષે દેખાય છે, તેમ બ્રહ્માએ નિયતિ વગેરે સૃષ્ટિ પોતાનું અંગ જ છે એમ જોયું. આ પ્રમાણે રહેલી નિયતિને જ દૈવ કહે છે; તે દૈવ સર્વ ઠેકાણે સર્વ કાળમાં તથા સર્વ પદાર્થમાં જગતની વ્યવસ્થારૂપે રહેલું છે. અમુક પદાર્થે આવી રીતે સ્ફુરણા કરવી, અમુકે આવી રીતે રહેવું અને અમુકે અમુક પદાર્થ અમુક વખત ભોગવવો, એ બધું દૈવાધીન છે. તૃણ, ગુલ્મ, સર્વભૂત, જગત, કાળ અને ક્રિયા વગેરે સર્વ પુરુષરૂપ છે. એ નિયતિએ કરીને પૌરુષી સત્તા છે અને પૌરુષે કરીને નિયતિની સત્તા છે. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી જગત છે, ત્યાં સુધી એ એકબીજાની સત્તા છે. પછી પૌરુષ અને નિયતિ એ બંને એક જ છે; નિયતિ અને પૌરુષ એ બંને પ્રાણીના અદૃષ્ટને અધીન છે તથા પૌરુષ નિયતિમાં અને નિયતિ પૌરુષમાં રહેલી છે. હે રામ! હવે તમારે દૈવ અને પૌરુષનો નિર્ણય મને પૂછવાનો રહ્યો. આ પ્રમાણે શિષ્યભાવથી તમે મને પ્રશ્ન કરો તથા હું ઉપદેશ કરું અને તે પ્રમાણે તમે વર્તો એ નિયતિને લીધે જ બને છે. 'આજ મને દૈવ ભોજન આપશે તો જ હું જમીશ' આ પ્રમાણે દૈવપરાયણ થઈને, કાંઈ પણ કર્યા વિના મૂગું રહેવું એ પણ નિયતિનો નિશ્ચય છે. જો પુરુષ કાંઈ પણ કાર્ય ન કરે, તો તેને બુદ્ધિ, કર્મ, વિકાર તથા આકૃતિ વગેરે કાંઈ પણ થાય નહિ. આ પ્રમાણે પ્રલય થતાં સુધી સર્વ પદાર્થની વ્યવસ્થા છે. 'અમુક આ પ્રકારે અવશ્ય થાય. એવી સ્થિતિ નિયતિ કહેવાય છે; અને એવી નિયતિનું બ્રહ્મ—રુદ્ર વગેરે પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. તોપણ બુદ્ધિમાન માણસે આ નિયતિના આધારથી પુરુષાર્થનો ત્યાગ કરવો નહિ; કારણ કે પુરુષાર્થ વિના નિયતિ કાંઈ ફળ આપતી નથી. પુરુષાર્થ ન કરવો તેને જ 'નિયતિ' કહે છે અને તે જ જ્યારે સૃષ્ટિમાં ફળરૂપ થાય છે, ત્યારે તેને 'પૌરુષ' કહે છે. પુરુષાર્થ કર્યા વિનાની નિયતિ નિષ્ફળ છે અને પુરુષાર્થરૂપી નિયતિ સફળ છે. કદાપિ એમ કહો કે જે માણસ કાંઈ પણ પુરુષાર્થ કર્યા વિના અજગરનું વ્રત ધારણ કરી રહે છે; તેને પણ આહાર મળે છે અને તૃપ્તિ થાય છે; માટે પુરુષાર્થ વિના પણ નિયતિ ફળ આપે છે. તો કહેવાનું કે ઉપર પ્રમાણે અજગરનું વ્રત ધારણ કરનારને પણ આહાર મળ્યા પછી ખાવું, ચાવવું વગેરે પુરુષાર્થ વિના તૃપ્તિ થતી નથી; તેમ તેવા માણસનો જે દેહ રહે છે, તે પણ તેનો પ્રાણવાયુ હલનચલન વગેરે પુરુષાર્થ કરે છે તેથી જ રહે છે; નહિ તો દેહ પણ ન રહે. જેઓ યોગી છે તે ઉપર પ્રમાણે અજગરનું વ્રત ધારણ કરીને સમાધિથી જો કદાપિ પોતાના પ્રાણવાયુને પણ રોકે તો તે પણ એક જાતનો પુરુષાર્થ થયો અને તેથી મુક્તિરૂપી ફળ મળે છે; માટે આ ઉપરથી

પૌરુષ વિના ફળસિદ્ધિ નથી એ નિશ્ચય છે. શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પુરુષાર્થમાં પરાયણ રહેવું તેને સાધનરૂપ કલ્યાણ કહે છે. પછી કર્મમાં અત્યંત વિરામ પામવાથી જે કલ્યાણરૂપી ફળ થાય, તેને મોક્ષ કહે છે અને તે સાધનથી સાધ્ય છે. આ પ્રમાણે સાધ્ય અને સાધનરૂપી કલ્યાણથી જ્ઞાનીનો પક્ષ સબળ છે; કારણ કે તે કાર્યરૂપી અવિદ્યાનો નાશ કરે છે. જ્ઞાનીને નિયતિ પણ દુઃખરૂપ નથી. દુઃખરહિત નિયતિને બ્રહ્મસત્તા કહે છે અને તે બ્રહ્મસત્તાની કાંતિમાં યત્નથી સ્થિતિ થાય, તો પરમગતિરૂપ પરમ શુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૃથ્વીમાં રહેલા જળની સત્તા જેવી રીતે તૃણ, વલ્લીઓ અને ઝાડ વગેરે પદાર્થરૂપે જોવામાં આવે છે. તેવી રીતે બ્રહ્મની સત્તા નિયતિના મહાવિલાસથી સર્વ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. ૧—૩૩

एतैर्नियत्यादिमहाविलासैर्ब्रह्मैव विस्फूर्जति सर्वगात्मा । तृणादिवल्लीतरुगुल्मजालैः सत्तेव तोयस्यधरांतरस्था ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો મોક્ષના ઉપાયમાં 'દૈવ-શબ્દાર્થનિરૂપણ' નામનો સર્ગ ૬૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૩ મો*

શક્તિ અને શક્તિમાનનો અભેદ

वसिष्ठ उवाच

यदेतद्ब्रह्मतत्त्वं सर्वथा सर्वदैव सर्वत एव सर्वशक्ति । सर्वाकारं सर्वैश्वरं सर्वगं सर्वमेवेति ॥१

વસિષ્ઠ બોલ્યા: આ તે બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વકાળમાં અને સર્વ દેશમાં, સર્વ કાર્ય કરવામાં સમર્થ છે તે સર્વ આકારરૂપ છે. સર્વજ્ઞ હોવાથી તે સર્વને નિયમમાં રાખવા સમર્થ છે. તે સર્વ ઠેકાણે રહે છે તેમ જ સર્વરૂપ છે. તે આત્મા છે અને તેનામાં સર્વ પ્રકારની શકિત છે. તેથી કોઈ સમયે તે અંતઃકરણરૂપી ઉપાધિમાં જીવભાવથી પ્રવેશ કરીને ચિત્ શકિત પ્રકટ કરે છે. કોઈ સમયે શાંતિ રાખે છે. કોઈ સમયે જડશકિત ધારણ કરે છે, કોઈ સમયે રાગ—લોભની પ્રવૃત્તિથી ઉલ્લાસ જણાવે છે અને કોઈ સમયે કાંઈ પણ પ્રકટ કરતું નથી. તે જે ઠેકાણે, જે સમયે જેવા પદાર્થની ભાવના કરે છે, તે ઠેકાણે તે સમયે તે તેવા પદાર્થને જોઈ શકે છે. તેની સર્વ પ્રકારની શકિત હોવાથી તે જેમ કલ્પના કરે છે, તેમ થાય છે. આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ શકિતનાં જુદાં જુદાં રૂપ છે અને તે શકિત એ જ આત્મા છે. શકિત અને શકિતમાનનો વિકલ્પ વ્યવહાર માટે વિદ્વાનોએ લોકમાં કલ્પ્યો છે, પણ વસ્તુતાથી આત્માને વિષે કાંઈ ભેદ નથી. શકિત અને શકિતમાન એ બંને એક જ છે. પણ જેમ સમુદ્ર અને તેનાં મોજાં, સુવર્ણ અને ઘરેણાં તથા અવયવ અને અવયવીમાં દ્વૈતપણું કલ્પિત છે, છતાં વસ્તુતાથી દ્વૈતપણું નથી પણ અભેદ જ છે; તેમ આત્માને વિષે કોઈ પણ ભેદ નથી, માત્ર ભ્રાંતિથી ભેદ જણાય છે. જે દોરીમાં સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે; તે દોરીની અંદર પણ સર્પ નથી તથા તે ઉપર પણ સર્પ નથી. તે જ પ્રમાણે જે આ જણાય છે તે બહાર પણ નથી તથા અંદર પણ નથી. આ સર્વાત્મા હોવાથી સર્વ સાધારણરૂપથી જાુઓ છે. જે આ બધું જોવામાં આવે છે, તે સવિકાર બ્રહ્મરૂપ જ છે. મિથ્યા જ્ઞાનવાળા માણસોએ શકિત અને શકિતમાનનો તથા અવયવ અને અવયવીનો ભેદ કલ્પેલો છે, પણ પરમાર્થથી તે ભેદ નથી. જે આ છે તે બધું સત્ હોય અથવા અસત્ હોય પણ ચૈતન્ય પોતે જે સંકલ્પ કરે છે તથા જે અભિનિવેશ કરે છે, તે તે જોઈ શકે છે અને જે છે તે સત્ ,ચિત્ અને બ્રહ્મરૂપ જ જણાય છે.૧-૧૧

सद्वा भवत्वसद्वाचिद्यत्संकल्पयत्य भिनिविशति । तत्तत्पश्यति सकला तत्सद्ब्रह्मैव चिद्भाति ॥११॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'ચિત્તવિકાર' નામનો સર્ગ ૬૩ મો સમાપ્ત

* આ ત્રેસઠમા સર્ગમાં માયા શકિતના વિલાસથી સર્વ ઠેકાણે સર્વરૂપથી બ્રહ્મ કેવી રીતે જણાય છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

સર્ગ ૬૪ મો*

ભોક્તાને જીવપણું

वसिष्ठ उवाच

योऽयं सर्वगतो देवः परमात्मा महेश्वरः ।
स्वच्छः स्वानुभवानंदस्वरूपोंऽतादिवर्जितः ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે, મહેશ્વર છે અને સ્વચ્છ છે. અનુભવ અને આનંદરૂપ તેનું સ્વરૂપ છે તથા તે અનાદિ છે: તે શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપી પરમાનંદમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ઉપાધિના પ્રધાનપણાથી ચિત્ત કહે છે અને એ ચિત્તથી જગત ઉત્પન્ન થયેલું છે.

રામ બોલ્યા : જેનું અનુભવરૂપ પ્રમાણ છે અને જેનો અખંડ અદ્વિતીય પ્રકાશ છે, તે પરબ્રહ્મને વિષે અલ્પ જીવની જાુદી સત્તા કેમ છે, તે તમે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : પરબ્રહ્મને વિષે દ્વૈતની ખોટી પ્રતીતિ જણાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે દ્વૈતરહિત, સ્વચ્છ, આનંદ અને અવ્યય છે. અને જેનું સ્વરૂપ યોગીને પણ ભયજનક છે, તેનું શાંત પરમપદ સમાન, સંપૂર્ણ, શુદ્ધ અને સત્ત્વ છે, તેમ જ ચિહ્નરહિત છે. વિદ્વાન માણસને પણ તે જાણવામાં આવતું નથી. ઉપાધિના સ્વભાવથી મોક્ષ પર્યંત ઉત્પન્ન થતું તેનું જે સ્પંદન છે, તેને જીવ કહે છે. તે ચિદાકાશરૂપી મહાન અરીસાને વિષે અનુભવરૂપ અને દૃશ્યમાન એવી અસંખ્ય જગજ્જાલની પરંપરાનું પ્રતિબિંબ પડે છે હે રામ! પવન ન હોય તે સમયે સમુદ્રનું તથા દીવાની જ્યોતનું જેમ કાંઈક સ્ફુરણ થયા કરે છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મનું કે જે કાંઈ સ્ફુરણ છે. તે જીવ છે એમ તમે સમજો. શાંતપણું મટી ગયા પછી સ્વચ્છ ચિદાકાશનું જે સંવેદનરૂપી સ્વાભાવિક સ્ફુરણ છે, તે જીવનું સ્વરૂપ છે. જેવી રીતે વાયુમાં ચલનપણું છે, અગ્નિમાં ઉષ્ણતા છે અને હિમકણમાં શીતળતા છે, તેવી રીતે જીવમાં જીવપણું મોક્ષ થતાં સુધી સ્વભાવથી જ રહે છે. ચૈતન્યરૂપી આત્મતત્ત્વનું સ્વભાવને લીધે સંવેદનથી જે સ્ફુરણ થાય છે, તેને જીવ કહે છે. જેવી રીતે અગ્નિના કણમાં લાકડું પડવાથી તેનો પ્રકાશ થાય છે, તેવી રીતે તે જીવ વાસનાના દૃઢપણાથી અહંકારપણાને પામે છે, આકાશમાં દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી વસ્તુ જોવામાં આવે છે, પણ જ્યારે દૃષ્ટિ ન પહોંચે ત્યારે આકાશમાં શ્યામતા નથી હોતી, તોપણ ત્યાં શ્યામતા જોવામાં આવે છે; તે જ પ્રમાણે જીવને જોકે અહંકાર નથી ઘટતો, તોપણ આત્માને વિષે તેનું અજ્ઞાન હોવાથી અહંભાવના થાય છે. પછી આકાશ જેવી રીતે શ્યામતાને ધારણ કરે છે, તેવી રીતે સંકલ્પકાળની કળાથી વૃદ્ધિ પામેલી પોતાની વાસનાને લીધે જીવ અહંકારને ધારણ કરે છે. વાયુના સ્પંદની જેમ સ્ફુરીને તે અહંકાર સંકલ્પને વશ થઈને દિશા અને કાળના પરિચ્છેદવાળો તથા દેહાદિ આકૃતિવાળો થાય છે. સંકલ્પપણાને પામેલો, તે અહંકાર ચિત્ત, જીવ, મન, માયા અને પ્રકૃતિ એવા નામથી રહે છે. તે સંકલ્પાત્મક ચિત્ત ભૂતતન્માત્રાની કલ્પના કરે છે, તેથી સંકલ્પે કરીને તે જડ પંચમહાભૂતપણાને પામે છે. પંચતન્માત્રાના આકારવાળું તે ચિત્ત આકાશમાં સ્ફુટ પ્રકાશ ન પામતા તારાની પેઠે અસ્ફુટ જગતમાં તેજના કણરૂપે થાય છે. વાવેલું બીજ જેમ પોતાના સ્ફુરણથી અંકુરભાવને પામે છે, તેમ ચિત્ત તન્માત્રાની કલ્પનાથી તેજના કણરૂપ થાય છે, જેમ દ્રવરૂપી જળ બરફરૂપ થાય છે, તેમ એ તેજનો કણ બ્રહ્માંડની કલ્પનાથી બ્રહ્માંડરૂપ થાય છે અને તેમાં બ્રહ્મા રહે છે. તેમાં કોઈ દેહની કલ્પનાથી પુણ્ય કરનાર દેવતાનો દેહ પામે છે, કોઈ અહંકારરૂપી ભ્રાંતિપણાને પામે છે, તો કોઈ ગંધર્વનગરના રૂપને પામે છે. તેમાં કોઈ પોતાના સ્થાવરપણાના સંકલ્પને લીધે સ્થાવર થાય છે, કોઈ જંગમ થાય છે

* આ ચોસઠમા સર્ગમાં ભોક્તાને જીવપણાની સંપત્તિનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

અને કોઈ પક્ષી વગેરે આકાશમાં ફરનાર થાય છે. આવી રીતે અંડરૂપી જગતમાં સંકલ્પને લીધે વિચિત્ર સૃષ્ટિ થાય છે. પ્રલય થયા પછી સૃષ્ટિના આદિમાં સંકલ્પથી જે દેહ થાય છે, તેને બ્રહ્મા કહે છે. તે બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પથી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. તે બ્રહ્મા આત્માની ઉપાસનાને લીધે સત્યસંકલ્પ છે. એટલે તે પોતાના મનથી જેવો સંકલ્પ કરે છે, તેવા પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા જ હોય એમ તે દેખે છે. ચૈતન્યના સ્વભાવથી બ્રહ્મ એ જ જગતનું મુખ્ય કારણ છે અને ત્યાર પછી જન્મ–મરણ થવામાં કર્મ જ કારણરૂપે રહે છે. જળમાં જેવી રીતે સ્વભાવથી જ ફીણ થાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્યના સ્વભાવથી ચિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે. દોરીમાં ફીણ બંધાઈ જાય છે તથા જળ ચાલ્યું જાય, તેવી રીતે દેહને બંધનરૂપી કર્મથી ચિત્તનું જ બંધન થાય છે; પણ ચિદાત્માનું બંધન થતું નથી. પદાર્થ ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ સંકલ્પરૂપી જીવ ઉત્પન્ન થયા પછી જે પ્રમાણે કર્મ કરે છે, તે પ્રમાણે તેને બંધન વગેરે થાય છે. બીજમાં અંકુર રહેલો છે, તેથી તેમાંથી અંકુર થયા પછી અનેક પ્રકારનાં પત્ર તથા ફળ-ફૂલ વગેરે થાય છે, તે જ પ્રમાણે જીવિત ધારણ કરનાર જીવ ઉત્પન્ન થાય પછી કર્મને લીધે વિચિત્રતાને પામે છે. અને એમ વ્યષ્ટિ-જીવો પણ વાસનારૂપે રહેલી દેહાદિકની આકૃતિ-ઓને પામે છે. એ વ્યષ્ટિજીવો તો સમષ્ટિના સંકલ્પ પહેલાંના બ્રહ્માંડ વિષે પણ દેહાદિકને પામે છે. ચિત્સ્પંદનને લીધે કર્મ થાય છે; તેથી જન્મ થાય છે અને ત્યાર પછી તે જીવો ઊંચા અથવા નીચા લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ ચૈતન્યની સ્ફુરણાથી કર્મ થાય છે, કર્મ એ જ દૈવ છે અને દૈવ એ જ ચિત્ત છે. ચિત્તથી આ સંસારમાં શુભ તથા અશુભ કર્મ થાય છે. બીજમાંથી અંકુર થયા પછી જેમ વૃક્ષની શાખા તથા પુષ્પ વગેરે વારંવાર થયા કરે છે, તેમ આદિકારણ બ્રહ્મમાંથી ચૈતન્યની સ્ફુરણા થયા પછી શુભ–અશુભ કર્મને લીધે અનેક પ્રકારનાં જગત તથા અનેક પ્રકારનાં ભુવન ઉત્પન્ન થયા કરે છે. ૧—૩૧

चित्स्पंदनं भवति कर्म तदेव दैवं चित्तं तदेव भवतीह शुभाशुभादि । तस्माज्जगन्ति भुवनानि भवन्ति पूर्वं भूत्वा निजाङ्कुसुमानि तरोरिवाद्यात् ॥ ३१ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'બીજાંકુરયોગનિર્ણય' નામનો સર્ગ ૬૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૫ મો*

મનથી ઉત્પન્ન થતું દ્વૈત અને બોધથી મનનો નાશ

वसिष्ठ उवाच

परस्मात्कारणादेव मनः प्रथममुत्थितम् ।
मननात्मकमाभोगि तत्स्थमेव स्थितिं गतम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આદિકારણ બ્રહ્મમાંથી પ્રથમ મન ઉત્પન્ન થયું. તે મન મનનાત્મક છે, સર્વ ભોગ ભોગવનારું છે અને બ્રહ્મમાં રહીને સ્થિતિ પામેલું છે. અમુક પદાર્થ આવો છે તથા અમુક આવો નથી વગેરે સંકલ્પ-વિકલ્પ મનને લીધે થયા કરે છે. જેમ કોઈ સ્થળે ગંધનો અનુભવ થયા પછી, ગંધ ન હોય તોપણ પૂર્વની વાસનાને લીધે ત્યાં ગંધનો અનુભવ થાય છે, તે જ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ વાસનાને લીધે સત્ તથા અસત્ના આભાસરૂપ જણાય છે. મનને લીધે ભેદ જણાય છે, પણ વસ્તુતાથી ભેદ નથી; તથા બ્રહ્મ, જીવ, મન, માયા, કર્તા અને કર્મ વગેરે જે જણાય છે, તે જગતની દૃષ્ટિથી છે, પણ બ્રહ્મરૂપે સર્વ એક જ છે. જેમ સમુદ્રમાં અનેક પ્રકારના તરંગ ઊછળે છે અને જેમ તેનો ઘણો વિસ્તાર થાય છે, તેમ ચિત્તરૂપી સમુદ્રમાં સંવેદનને લીધે આત્મા પોતે જગતરૂપે જણાય છે, પણ તે અસત્ય છે તથા સ્થિર નથી, પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ય જણાય છે. સ્વપ્નનો

* આ પાંસઠમા સર્ગમાં મનના ભોગ્યવર્ગનું તથા ભોક્તાના મૂળનું તત્ત્વ વિચારતાં ચૈતન્ય માત્ર અવશેષ રહે છે, એમ દેખાડવામાં આવશે.

વિષે જેમ સત્–અસત્ પદાર્થ જોવામાં આવે છે,તેમ આ જગત ચિત્તને લીધે સત્ તથા અસત્-પણે જણાય છે, પણ વસ્તુતઃ તે છે જ નહિ. જગત સત્ નથી, અસત્ નથી અને ઉત્પન્ન સુદ્ધાં થયું નથી,પણ ચિત્તના ભ્રમથી જગત જણાય છે. ઇન્દ્રજાળમાં જેવી રીતે વૃક્ષ–ઔષધિ વગેરે ભ્રમથી જણાય છે તેવી રીતે જગત ભ્રમરૂપ જણાય છે. મનના બળથી આ જગત સ્થિતિ પામેલું દીર્ઘકાળનું સ્વપ્ન છે. જેમ ઝાડના ઠૂંઠામાં અજ્ઞાનથી પુરુષની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ ભ્રાંતિથી જગત સાચું જણાય છે. બાળકને અંધારામાં ભૂતની કલ્પના થાય છે, ત્યારે કલ્પિત ભયને લીધે તે તેના કારણનો વિચાર કરતો નથી; તેમ જીવ આત્મા વિષે પોતાનું અજ્ઞાન હોવાને લીધે સર્વ દુઃખના કારણરૂપ એવા ચિત્તભાવનો વિચાર કરતો નથી. આત્માનું સ્વરૂપ અનિર્વચ-નીય છે. તે ચૈતન્યરૂપ છે. તેની સ્ફુરણાથી ચિત્ત ઉત્પન્ન થયું. ચિત્તથી જીવપણાની કલ્પના થઈ, તેથી અહંભાવ થયો, અહંભાવથી ચિત્તની સ્ફુરણા થઈ. તેથી ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ. તેથી દેહનો મોહ (અહંતા—મમતા) થયો. દેહના મોહથી જ સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ તથા બંધન થયાં છે. આવી રીતે બીજ તથા અંકુરની પેઠે દેહ અને કર્મનો આરંભ રહ્યો છે. ચૈતન્ય તથા જીવમાં જેમ ભેદ નથી, તેમ જીવ તથા ચિત્તમાં ભેદ નથી, જેમ ચિત્ત અને જીવમાં ભેદ નથી, તેમ દેહ અને કર્મમાં ભેદ નથી. કર્મ એ જ દેહ છે, દેહ એ જ ચિત્ત છે, ચિત્ત એ જ અહંભાવ છે અને અહંભાવ એ જ જીવ છે, જીવ એ જ ઈશ્વર છે, ઈશ્વર એ જ ચૈતન્ય છે અને ચૈતન્ય એ જ આત્મા છે. આ પ્રમાણે એ બ્રહ્મપદમાં જ સર્વનો સમાવેશ થયો છે અને સર્વ બ્રહ્મ-રૂપ જ છે. ૧—૧૩

कर्मैव देहो ननु देह एव चित्तं तदेवाहमतीह जीवः । स जीव एवेश्वर चित्स आत्मा सर्वः शिवस्त्वेकपदोक्तमेतत् ॥ १३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'જીવવિચાર' નામનો સર્ગ ૬૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૬ મો*

ઇચ્છાત્યાગથી અને બોધથી અજ્ઞાનયુક્ત મનનો નાશ થાય છે

वसिष्ठ उवाच

एवमेकं परं वस्तु राम नानात्वमेत्यलम् ।
नानात्वमिव संजातं दीपाद्दीपशतं यथा ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આ જગતમાં જે અનેકપણું જણાય છે, તે વસ્તુતઃ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને જેમ એક દીવામાંથી અસંખ્ય દીવા થાય છે, તેમ ચિત્તને લીધે એક બ્રહ્મસ્વરૂપમાંથી આ જગતમાં અનેકપણું જણાય છે. પણ જેને વિષે આ અસત્ રૂપ જગત રહેલું છે, એ આત્મા-ને જોવામાં આવે તથા આત્મતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં આવે, તો દ્વૈતપણાનો નાશ થઈ જાય છે. ચિત્તમાત્ર પુરુષ છે. એ ચિત્તની શાંતિ થાય છે, તો આખું જગત શાંત થાય છે; કેમ કે પગમાં જોડા પહેરનાર માણસને આખી પૃથ્વી ચામડાથી મઢેલી લાગે છે. કેળના ઝાડમાં પાંદડાં વિના કાંઈ પણ બીજો પદાર્થ નથી, તેવી રીતે આ જગતમાં ભ્રમ વિના કાંઈ પણ નથી. જન્મ, બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ, સ્વર્ગ અને નરક જે જે થાય છે; તે માત્ર ભ્રમને લીધે ચિત્તને થાય છે. મદિરા પીનાર માણસ મદિરાને લીધે આકાશમાં જુદાં જુદાં ચક્કર દેખે છે, પણ ખરું જોતાં ત્યાં આકાશ વિના કાંઈ પણ નથી. તેવી રીતે ચિત્તને લીધે સંસારમાં અનેક-પણું જોવામાં આવે છે, પણ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ વિના કાંઈ પણ નથી. જેવી રીતે નેત્રના દોષથી આકા-શમાં ચંદ્રમા એક છતાં બે જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે ભ્રાંતિથી પરવશ થયેલું જીવન ચૈતન્ય પરમાત્મા વિષે દ્વૈતપણું જુએ છે. મદિરાથી મત્ત થયેલો માણસ વૃક્ષોને ફરતાં જુએ છે,

* આ છાસઠમા સર્ગમાં દ્વૈતપણું માત્ર મનના વિલાસથી છે તથા ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવાથી અને બોધ થવાથી અજ્ઞાન સહિત મનનો નાશ થાય છે, એમ બતાવવામાં આવશે.

તેવી રીતે ભ્રાંતિને લીધે ચિત્ત સંસારને જુએ છે. રમતમાં ફૂદડી ફરનાર બાળક આખું જગત કુંભારના ચાકડાની પેઠે ફરતું હોય તેમ જુએ છે, તેવી રીતે આ જગત ભ્રાંતિથી જોવામાં આવે છે. જે દ્વૈતપણું છે તે માત્ર ચિત્તને લીધે છે. એટલે કે જ્યારે ચિત્ત દ્વૈતપણાનો વિચાર કરે છે, ત્યારે દ્વૈતપણું જણાય છે અને તે દ્વૈત-અને તે અદ્વૈતનો વિચાર કરે છે, ત્યારે અદ્વૈત-પણું જણાય છે. જે આ જોવામાં આવે છે, તે ચિત્ત વિના બીજું કાંઈ નથી અને શાંતિ થવાથી ચિત્તનું ચેતન શાંત થાય છે. જ્યારે પુરુષ ચૈતન્યઘન સાથે એકતા પામીને નિશ્ચળ થઈને રહે છે, ત્યારે તે સમાધિમાં લીન હોય અથવા વ્યવહાર કરતો હોય, તોપણ તે શાંત (જીવન્મુકત) કહેવાય છે. નશો કરવાથી જે માણસ-ને થોડો નશો ચઢયો હોય તેનું ચિત્ત ક્ષોભ પામે છે; પણ જેને ઘણો નશો ચઢયો હોય તે શાંત રહે છે અને કાંઈ ક્રિયા કરતો નથી. તે જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ ચૈતન્ય વિચિત્ર પદાર્થોનો અનુભવ કરે છે તથા ઘન ચૈતન્ય ક્રિયારહિત રહે છે. બ્રહ્મના પરમપદને વિષે રૂઢ થયેલા ચૈતન્યઘનના પ્રવાહને કોઈ નૈરાત્મ્ય કહે છે, કોઈ શૂન્ય કહે છે કોઈ વૈદ્ય કહે છે. ચિત્તની ચેતનતાની સ્ફુરણાથી જગતમાં અનેક પ્રકારના ભ્રમ જણાય છે; તેથી જ 'જન્મ થયો', 'હું જીવું છું,' જાઉં છું' તથા 'મારાં જન્મ-મરણ થાય છે' વગેરે વિકાર અસત્ છતાં પોતાના વિષે સાચા જણાય છે. જેવી રીતે સ્પંદનથી વાયુ જુદો નથી, તેવી રીતે ચિત્તથી ચેતન જુદું નથી. દોરડીમાં જેવી રીતે ભ્રમથી સર્પનો સ્વાભાસ જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે ચિત્તને લીધે જે કાંઈ જોવામાં આવે છે, તે માત્ર ભ્રમરૂપ છે અને તે ભ્રમ અવિદ્યાને લીધે છે. સંસારરૂપી વ્યાધિ માત્ર ચિત્તની સ્ફુરણાથી થયો છે અને તેનો જ્ઞાનરૂપી ઔષધથી નાશ થાય છે. તેમાં કાંઈ શ્રમ છે નહિ. જ્યારે માણસનું મન સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને વાસનાથી મુકત થાય છે, ત્યારે એક ક્ષણમાં તે મુકત થાય છે, એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. જેવી રીતે દોરડીમાં સર્પરૂપે થયેલી ભ્રાંતિ તપાસ કરવાથી મટી જાય છે, તેવી રીતે આત્મજ્ઞાન થવાથી સંસારની ભ્રાંતિનો નાશ થાય છે. માણસમાત્રને પૃથ્વીમાં અનેક પ્રકારની અભિલાષા થાય છે પણ જ્યારે સૌ અભિલાષાઓનો ત્યાગ કરીને તે સ્થિર થઈને રહે છે, ત્યારે તેનો મોક્ષ થાય છે. મહાત્મા પુરુષ પોતાના પ્રાણનો પણ તૃણની પેઠે ત્યાગ કરે છે, ત્યારે અભિલાષાનો ત્યાગ કરતાં કૃપણતા કેમ આવે? માટે તમે પણ અભિલાષાનો ત્યાગ કરી સંગમાત્રને દૂર કરીને રહો. કર્મે કરીને જે પદાર્થ મળે તેનું ગ્રહણ કરવું તથા જે નાશ પામે તેનો શોક ન કરવો. જે પુરુષ આવી રીતે રહે છે તે જ્ઞાનીને, હાથમાં રહેલું બીલીનું ફળ તથા પાસે રહેલો પર્વત એ જેમ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેમ તેને જન્મ-મરણ વગેરે વિકારથી રહિત એવું બ્રહ્મપણું પણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જેવી રીતે કલ્પાંતનો સમુદ્ર અનેક પ્રકારના તરંગના ભેદથી જણાય છે, તેવી રીતે અજ્ઞાની માણસની દૃષ્ટિએ અપ્રમેય આત્મા એ જ જગતરૂપે જણાય છે. તે આત્માનું જ્ઞાન થવાથી મોક્ષરૂપી સિદ્ધિ થાય છે અને તેનું જ્ઞાન ન થવાથી તે મનનો બંધનકારક થાય છે. ૧—૨૫

आत्मैव भाति जगदित्युदितस्तरंगैः कल्पांत एक एव वारिधिरप्रमेयः । ज्ञातः स एव हि ददाति विमोक्षसिद्धिं त्वज्ञात एव मनसे चिरबन्धनाय ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સંસૃતિપરમયોગ' નામનો સર્ગ ૬૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૭ મો+

જીવનું વ્યષ્ટિસ્વરૂપે વર્ણન

राम उवाच

मनस्त्वयोग्यो जीवोऽयं को भवेत्परमात्मनः । कथं वास्मिन्समुत्पन्नः को वायं वद मे पुनः ॥१॥

રામ બોલ્યા: હે મુનિ! જીવ કે જે મન-પણાને યોગ્ય છે, તે જીવ શું પરમાત્મામો અંશ

+ આ અડસઠમા સર્ગમાં જે ભોક્તા છે, તેનું વ્યષ્ટિરૂપે સ્વરૂપ તથા તેના કારણ વગેરેની ઉત્પત્તિ કહેવાશે.

છે? અથવા કાર્ય છે કે તે પોતે જ છે? પરમાત્માને વિષે તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો તથા તે કોણ છે તે તમે મને ફરીથી કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! બ્રહ્મમાં સમસ્ત શકિત રહેલી છે અને તે સર્વ કરવાને સમર્થ છે. જે શકિતએ કરીને તે જેવી સ્ફુરણા કરે છે, તેને તે પ્રાપ્ત થયેલ જુએ છે. સર્વાત્મા ઈશ્વરની અનાદિકાળથી ચૈતન્યરૂપ સ્ફુરણા થાય છે, તેને જીવ કહે છે. આત્માને વિષે સ્વાભાવિક દ્વૈતપણું એ જ સંસારની મુખ્ય પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. ત્યાર પછી પૂર્વ સંકલ્પિત વાસનાને લીધે જન્મ–મરણનાં કારણ ઉત્પન્ન થાય છે.

રામ બોલ્યા : હે મુનિશ્રેષ્ઠ! જ્યારે એ પ્રમાણે છે, ત્યારે દૈવ એટલે શું, કર્મ એટલે શું તથા કારણ એટલે શું તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : આકાશમાંના વાયુની પેઠે સ્ફુરણા થવી તથા ન થવી, એ બંને ચૈતન્યનો સ્વભાવ છે. જ્યારે તેની સ્ફુરણા થાય છે ત્યારે ઉલ્લાસ થાય છે અને જ્યારે સ્ફુરણા થતી નથી ત્યારે શાંત રહે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યમાં સ્વાભાવિક અવિદ્યાની સ્ફુરણા થાય છે, ત્યારે તેને સ્પંદન (સ્ફુરણા થવી) કહે છે, એથી આ જગત જણાય છે. પછી જ્યારે જગતની દૃશ્યતાની શાંતિ થાય છે, ત્યારે તેને અસ્પંદન (સ્ફુરણા ન થવી) કહે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્પંદનથી સૃષ્ટિની સ્ફુરણા થાય છે અને અસ્પંદનથી શાશ્વત બ્રહ્મની સ્ફુરણા થાય છે. ચૈતન્યના સ્પંદનનાં જીવ,= કારણ* અને કર્મ× એવાં જુદાં જુદાં નામ છે. જે અનુભવરૂપી આત્મા છે તે જ ચૈતન્યનું સ્પંદન છે; તેનાં જ જીવ, કારણ અને કર્મ એવાં નામ છે અને સંસારનું બીજ છે. આ પ્રમાણે દ્વિત્વ થયેલા ચૈતન્યના આભાસથી; કર્મ અનુસાર, મરણસમયે સંકલ્પને લીધે જે પ્રકારની વાસના થાય, તેવો સૃષ્ટિમાં દેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિવિધ પ્રકારના ભોગવવાના પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. હજારો જન્મ તથા મરણનાં કારણને પામેલો જીવ, ઘણા જન્મ થયા પછી મોક્ષ પામે છે, ત્યારે જ્ઞાની એક જ જન્મમાં મોક્ષ પામે છે. ચૈતન્યના સ્વભાવને જેવી ઉપાધિનો સંબંધ છે, તેવાં તેનાં કારણ બંધાય છે. તેથી કોઈ સમયે સ્વર્ગ, કોઈ સમયે મોક્ષ, કોઈ સમયે નરક તથા કોઈ સમયે મોક્ષ, કોઈ સમયે નરક તથા કોઈ સમયે બંધન પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ સુવર્ણમાં કડાં તથા કુંડળ વગેરે પહેરેલાં છે, તેમ તે કાષ્ઠ તથા લોષ્ઠ સમાન આ જડદેહમાં જન્મ–મરણ વગેરે વિકાર રહેલા છે. ઉપરના જન્મ–મરણ વગેરે વિકાર જોકે ખોટા છે તથા થતા જ નથી, તોપણ ભ્રમને લીધે જન્મ થયો, સ્થિતિ થઈ તથા મરણ થયું વગેરે વિકારનો અનુભવ થાય છે. આશાથી પરવશ થયેલું ચિત્ત પોતાને પરમાર્થ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે હું, મારું વગેરે અસત્યરૂપ જુએ છે. જેવી રીતે મથુરાના રાજાને ચંડાળનો ભ્રમ થયો હતો, તેવી રીતે જીવને ભ્રમને લીધે જગતનું સ્ફુરણ થાય છે; પણ તે બધું મનોમાત્ર છે તથા ભ્રાંતિના ઉલ્લાસથી જણાય છે. હે રામ! સમુદ્રમાંના સૌમ્ય જળમાં જેવી રીતે પાણીના સ્પંદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મરૂપી સમુદ્રમાં ચૈતન્યરૂપી જળને વિષે કારણરૂપ શિવની સ્ફુરણાથી જીવરૂપી ચક્ર, ચિત્તરૂપી મોજાં તથા સૃષ્ટિરૂપી પરપોટા ઉત્પન્ન થાય છે. હે સૌમ્ય! માયાનો નાશ કરનાર પરબ્રહ્મનું સિંહના સમું જે બગાસું તે જ જીવ છે. સંવિત્ નો એ આભાસ વિષયરૂપે રહેલ છે, ચિદાભાસરૂપે બ્રહ્મ જીવ કહેવાય છે તથા સંકલ્પથી મન કહેવાય છે. વળી તેનાં બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર તથા માયા એવાં નામ પડે છે. ગંધર્વનગર અસત્ય છતાં સત્ય જણાય છે, તેમ મન તન્માત્રાની કલ્પનાપૂર્વક આ જગતનો વિસ્તાર કરે છે. શૂન્ય આકાશમાં, દૃષ્ટિના વિસ્તારથી મુકતાવલિ દેખાય છે તથા સ્વપ્નમાં જેમ ભ્રમ થાય છે તેમ તે ચિત્તને

= પ્રાણનાં હલનચલનને વિવક્ષાથી જીવ કહે છે

* પોતાની અંદર રહેલાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી કારણ કહે છે.

× શરીર વગેરેના હલનચલનથી કર્મ કહે છે.

સંસૃતિનો અનુભવ થાય છે. આત્મા શુદ્ધ, નિત્ય-તૃપ્ત તથા શાંત છે. તે ચિત્તરૂપી સ્વપ્નના વિભ્રમને જોતો હોય એમ જણાય છે. જાગ્રત અવસ્થા એ જ સંસૃતિ છે, અહંકાર સ્વપ્ન છે, ચિત્ત સુષુપ્તિ છે તથા એ ચૈતન્ય એ તૂર્ય (ચોથું) સ્થાનક છે. આમ પ્રત્યગાત્મા (જીવ) અત્યંત શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રને વિષે પરિણામ પામે, એટલે તે તુર્યાતીત પદ કહેવાય. એ પદમાં રહેનારો ફરીથી શોકવાન થતો નથી. તે બ્રહ્મસત્તામાં જ આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેમાં જ લય પામે છે. પણ ખરું જોતાં જેમ નેત્રદૂષણથી આકાશમાં મુક્તાવલિ દેખાય છે તે મિથ્યા છે, તેમ આ જગતની ઉત્પત્તિ નથી અને લય પણ નથી. પૃથ્વીમાં રહેલાં ઝાડ ઊંચાં વધે છે, તેની ઉન્નતિનું કારણ આકાશ છે; કારણ કે તે આકાશ ઝાડને ઊંચું થતાં રોકતું નથી; તેવી રીતે આત્મા માયાથી કરેલા સર્ગને રોકતો નથી, તેથી તેને વિષે કર્તાનો આરોપ છે; પણ વસ્તુતઃ આકાશ જેમ વૃક્ષની ઉન્નતિકર્તા નથી, તેમ આત્મા જગતકર્તા નથી. જેમ શુદ્ધ અરીસામાં પાસે રહેલા પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ આત્મા વિષે સંવેદનને લીધે જગત પ્રતિબિંબરૂપે જણાય છે. વૃક્ષના બીજમાં અંકુર તથા પત્ર થયા પછી જેમ ફળ થાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી બીજમાંથી ચિત્ત, જીવ તથા મનની કલ્પનાથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે. બીજ તથા ફળથી યુક્ત મેઘના જળનું બિંદુ પૃથ્વીમાં ધાન્ય વગેરે પદાર્થોમાં પ્રવેશ કરી જેમ બીજરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વાસનાથી વાસિત ચિત્ ચૈતન્યને લીધે ચિત્ત તથા સર્ગરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. બીજમાં વૃક્ષ તથા બીજ બંને રહેલ છે. તેનો બોધ હોય અથવા ન હોય, તોપણ તેમાંથી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી વૃક્ષ અને બીજમાં જેવો ભેદ છે, તેવો ચિત્તરૂપે થયેલ જગતમાં તથા બ્રહ્મમાં ભેદ નથી; કારણ કે બીજ અને વૃક્ષનાં બોધમાત્રથી જ તેના અખંડિત રૂપનું ભાન થતું નથી પણ બ્રહ્મના બોધમાત્રથી જ જેમ દીવો કરવાથી પદાર્થના રૂપ વગેરેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે, તેમ અખંડ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. પૃથ્વીમાં જેમ જેમ ખોદવામાં આવે છે, તેમ તેમ ખોદેલા ભાગમાં આકાશ થતું જાય છે: તેવી રીતે અવિદ્યા જેવો જેવો વિચાર કરે છે તેવો તેવો તેને અધિષ્ઠાનની સત્તાથી અનુભવ થાય છે. શુદ્ધ સ્ફટિકમણિમાં જેમ અજ્ઞાનને લીધે વન વગેરે જોવામાં આવે, તે પ્રમાણે શુદ્ધ બ્રહ્મને વિષે જગત અનેક પ્રકારનું નથી, તોપણ અનેક પ્રકારનું જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મ શુદ્ધ સ્ફટિકમણિ જેવું છે અને જગત તે સ્ફટિકમણિ વિષે પ્રતિબિંબ પામેલાં ફળ, પાંદડાં, લતા તેમ જ ગુલ્મ ઈત્યાદિના જેવું છે.

રામ બોલ્યા : અહો આશ્ચર્ય છે કે, આ જગત અસત્ છતાં સત્ રૂપે જણાય છે. અહો ! તે મોટું છે, સ્વસ્થ છે, સ્ફુટ છે તે સૂક્ષ્મ છે, બ્રહ્મ વિષે પ્રતિભાસસ્વરૂપ અને વિષય તથા ગુણોના મધ્યમાં રહેલો ઝાકળની કણી જેવો જીવ જે રીતે સ્ફુરે છે, તે મેં સાંભળ્યું. પણ હે પ્રભુ! એ ઝીણી કણી જે રીતે વિપુલતા(સમષ્ટિ—વ્યષ્ટિ સ્થૂલ દેહ)ને પામે છે અને જે રીતે સ્વાભાવિક અર્થ(બ્રહ્મ)માંથી આત્મભૂ (વિશ્વવૈશ્વાનર આત્મા—સમષ્ટિનો અભિમાની જીવ) ઉત્પન્ન થાય છે, તે તમે મને કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ભૂત જો કે પ્રફુલ્લિત અંગથી રહિત છે, તોપણ બાળકના હૃદયમાં જેમ પ્રફુલ્લિત અંગવાળા ભૂતનો ઉદય થાય છે, તેમ બ્રહ્મને વિષે જીવપણાનો અત્યંત અસંભવ છે તથા પૂર્વે તેનો અનુભવ નથી, તોપણ પ્રથમ અનુભવ થયો હોય તેવી રીતે (પરબ્રહ્મમાં જીવપણાનો) ઉદય થાય છે. બ્રહ્મને વિષે બૃંહણરૂપ શક્તિ રહેલી છે, તે પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપ છે, શુદ્ધ છે, સત્ય છતાં અસત્યરૂપે જણાય છે તથા અભિન્ન છતાં ભિન્ન જણાય છે. જેવી રીતે બ્રહ્મ વિચારરૂપી જીવિતથી જીવરૂપે થાય છે, તેવી રીતે મનના ધર્મથી તે જીવ મનરૂપે થાય છે. ત્યાર પછી ચિત્ત શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને

ગંધરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને અવિચ્છિન્ન દૃગ્‌રૂપ એ જીવ અતિ સૂક્ષ્મરૂપે આકાશમાં સ્ફુરે છે. એ જીવ સંવેદનરૂપ, કાળને લીધે પંચીકરણ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા અને સૂર્યની પેઠે પ્રકાશિત તથા અપરિચ્છિન્ન ચિદ્દૃષ્ટિથી ઓકળના કણ જેવા બ્રહ્માંડરૂપને તથા મનુષ્યાદિ દેહને પોતાને વિષે અનુભવે છે. ત્યારે તેને શબ્દ તથા અર્થના વિભાગની સ્ફૂર્તિ ન હોવાથી 'હું કોણ છું?' તેની પણ ખબર પડતી નથી અને પછી પુરુષાર્થના વિચાર સહિત પૂર્વના હજારો જન્મનું સ્મરણ થવાથી તેને ગર્ભને વિષે શબ્દના તથા અર્થના વિભાગની ખબર પડે છે. પિંડમાં સ્ફુટ અહંભાવનું વેદન થવાથી, તેને મુખના એક ભાગમાં હવે પછી ઉત્પન્ન થનારી જિહ્વાઇન્દ્રિય દ્વારા રસનો અનુભવ થાય છે. તેજનું સ્ફુરણ થવાથી તેને ઉત્પન્ન થનાર નેત્ર દ્વારા પ્રકાશનો અનુભવ થાય છે અને ગંધની સ્ફુરણાથી તેને નાસિકા દ્વારા ગંધનો અનુભવ થાય છે. આવી રીતે તે જીવાત્મા કાકતાલીય ન્યાયથી, પૂર્વની વાસનાથી કલ્પિત ઇન્દ્રિયોને પોતાના વિષે જુએ છે અને પછી પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરના એક દેશમાં શબ્દરૂપી ગુણવાળા કાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. સ્પર્શગુણવાળી ત્વચા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય છે અને રસગુણવાળી રસના ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને રસનો અનુભવ થાય છે. રૂપના ગુણવાળા મેઘ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને પ્રકાશનું જ્ઞાન થાય છે, અને ગંધના ગુણવાળી નાસિકા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ગંધમાત્રની ખબર પડે છે. આવી રીતે બહારના અર્થોને પ્રકટ કરનાર ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્ર દેહને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. આમ હે રામ! સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિરૂપ જીવનો પ્રતિભાસરૂપે આતિવાહિક દેહ ઉત્પન્ન થાય છે, બ્રહ્મની પરસત્તાનું કોઈનાથી વર્ણન થાય તેમ નથી. તે સત્તા અચળ છતાં ચળ હોય તેમ જણાય છે. એ સત્તા જ આતિવાહિક ભાવને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેમ જણાય છે. તે આતિવાહિક દેહસત્તા અજ્ઞાને કરીને જોવામાં આવે છે અને જ્ઞાને કરીને નાશ પામે છે. પ્રમાણ, પ્રમેય તથા પ્રમાતા એ બધું બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવું જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આતિવાહિકના કથનનો પ્રસંગ જ શો છે? (એટલે દેહાદિક કલ્પના વ્યવહારમાત્રથી રહેલી છે?) આતિવાહિક દેહ આત્માથી ભિન્ન છે, એવું સંવેદન થવાથી તે ભિન્ન છે અને બ્રહ્મરૂપ છે એવું સંવેદન થવાથી તે દેહ બ્રહ્મરૂપ છે; તેમ જ ભિન્નતાનું તથા એકતાનું સંવેદન થવું તે સંવેદન પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.

રામ બોલ્યા: તમારા કહેવા પ્રમાણે પરબ્રહ્મના એકપણાથી ચિદેકરસ બ્રહ્મને વિષે અજ્ઞાનનો સંભવ નથી અને અજ્ઞાન વિના જીવ વગેરે ભેદકલ્પના પણ ઘટતી નથી; માટે બ્રહ્મથી અતિરિક્ત (જુદો) મોક્ષ શું છે? તથા મોક્ષ માટે વિચાર કરવાનું શું કારણ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આ તમારો પ્રશ્ન સિદ્ધાંતને સમયે શોભે તેવો છે. સમય વિના ધારણ કરેલી પુષ્પની માળા સારી હોય તોપણ શોભતી નથી. કાળ વિના થયેલા પુષ્પ તત્કાળ ઉપયોગમાં આવે તેથી સાર્થક છે, તો પણ તે પુષ્પ, કાળ વિના થયાં છે તેથી અનર્થરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે માણસને પરિપાક દશા ન આવી હોય, ત્યાં સુધી મોક્ષ શું છે તથા તે માટે વિચાર કરવાનું શું કારણ? એવાં વચન અનર્થરૂપ છે. પદાર્થ માત્રને રોકનાર તથા મુક્ત કરનાર, કાળ છે, માટે કાળે કરી સર્વ ફળ મળે છે. ઉપર પ્રમાણે તે જીવાત્મા કાળે કરીને સ્વપ્નસમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા)પણાને પામે છે. તે બ્રહ્મા પ્રણવના ઉચ્ચારથી અર્થજ્ઞાન થવાથી સર્વ પદાર્થને જોઈ શકે છે અને મનોરાજ્ય કરે છે, તેથી તન્મયપણું પામે છે. જે આ જગત પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, તે અસત્ તથા આકાશરૂપ છે. પર્વત વગેરે ઊંચા આકાર છે, તે પણ જ્યારે આકાશરૂપ છે, ત્યારે અલ્પ પદાર્થ આકાશરૂપ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય? માટે જે કાંઈ દેખાય છે તેની ઉત્પત્તિ પણ નથી તેમ નાશ પણ નથી; તથાપિ

આકાશમાં ગંધર્વનગર દેખાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મ જગતરૂપે દેખાય છે. જે પ્રમાણે બ્રહ્મા વગેરે જીવની સત્તા સત્ અસત્ રૂપ છે,તે પ્રમાણે પૃથ્વીમાંનાં સઘળાં પ્રાણીની તથા સ્વર્ગમાંના દેવતાની સત્તા પણ સત્ તથા અસત્ રૂપ છે. બ્રહ્માથી કીડા પર્યંતની ઉત્પત્તિ સંવેદનના સંભ્રમથી થયેલી છે અને તે મિથ્યા છે; કારણ કે સારી રીતેજ્ઞાન થવાથી તેનો ક્ષય થાય છે. જે પ્રમાણે બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ પ્રમાણે કીડો ઉત્પન્ન થાય છે; પણ કીડામાં ભૌતિક મલિનપણું અધિક હોવાથી તે તુચ્છ કર્મ કરે છે અને બ્રહ્મામાં તેમ ન હોવાથી તે તુચ્છ કર્મ કરતા નથી; એટલો માત્ર તેમાં ભેદ છે. જીવમાં ઉપાધિ અનુસાર જીવપણું રહેલું છે, તે જીવપણા અનુસાર પૌરુષ રહેલું છે અને તે પૌરુષ અનુસાર કર્મો રહેલાં છે. અત્યંત સારાં કર્મના ફળની અવધિ થાય ત્યારે બ્રહ્માનું પદ મળે છે અને નઠારાં કર્મના પાપફળની અવધિ થાય ત્યારે કીડાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પછી જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી બ્રહ્મપદ તથા કીડાપણું એ બંનેનો ક્ષય થાય છે. પ્રમાણ, પ્રમેય તથા પ્રમાતા ચૈતન્યથી ઈતર નથી, માટે દ્વૈતવાદ માત્ર સસલાનાં શિંગડાં જેવો તથા આકાશના પુષ્પ જેવો છે; એટલે કે જેમ સસલાંને શિંગડાં નથી તથા આકાશમાં પુષ્પ નથી, તેમ દ્વૈતવાદ પણ મિથ્યા છે. જે પ્રમાણે કોશેટો બનાવનાર કીડો પોતાનું ઘર બનાવવા સમયે પોતે જ તેમાં બંધાઈ રહે છે, તે પ્રમાણે મનની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ જગતમાં માણસો મિથ્યા બંધનનો અનુભવ કરે છે. બ્રહ્માએ પોતાના મને કરીને જેવું જોયું તેવી ઉત્પત્તિ કરી અને જેવી ઉત્પત્તિ કરી તેવી મનુષ્યો જુએ છે, એ જ સ્વાભાવિક નિશ્ચય છે. જે વસ્તુ જેમાંથી ઉત્પન્ન થતી હોય તે તેમાંથી જ થાય છે, પણ તે વિના થતી નથી, એવો સ્વાભાવિક નિશ્ચય છે. આ ઉત્પન્ન થયેલું જગત મિથ્યા છે, તેની વૃદ્ધિ થાય છે તે પણ મિથ્યા છે, તેનો અનુભવ પણ મિથ્યા છે અને લય પણ મિથ્યા છે. બ્રહ્મ શુદ્ધ છે, સર્વ ઠેકાણે રહેનાર છે, અનંત છે અને અદ્વિતીય છે. ભ્રાંતિથી પરવશ થયેલાં માણસો તેને અશુદ્ધ, અસત્, અનેક અને એક ઠેકાણે રહેનાર હોય છે એમ જાણે છે. બાળક પોતાની ખોટી કલ્પનાથી જળ તથા તેના તરંગ જુદા છે, એમ માને છે અને તેમાં ભેદ કલ્પે છે; પણ ખરું જોતાં ભેદ નથી. તેવી રીતે જે આ ભેદ જણાય છે, તે અજ્ઞાની માણસોએ દોરડીમાં થયેલી, સર્પની ભ્રાંતિની પેઠે ભ્રાંતિથી જ માત્ર ભેદ કલ્પેલો છે. ભેદ તથા અભેદશક્તિ એ બંને પરસ્પર વિરોધ છે અને તે બંને બ્રહ્મમાં રહેલી છે. પાણીમાં જેમ તરંગ જુદા રહેલા છે તથા જેમ સુવર્ણ અને કડાંકુંડળ ભિન્ન જણાય છે, તેવી રીતે આત્મા પોતે પોતાથી જુદો હોય તેમ જણાય છે. પ્રથમ આત્માને વિષે જગતની સ્ફુરણા થાય છે, તે સ્ફુરણાનો વિસ્તાર થવાથી મન થાય છે અને તે મન વડે અહંભાવ થાય છે. આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષરૂપે જણાતું આ જગત પ્રથમ મનરૂપે થયું, ત્યાર પછી અહંકારની ભાવનાથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. ત્યાર પછી મન અને અહંકાર એ બંનેથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થઈ. પછી મન, અહંકાર અને સ્મૃતિથી અનુભવ પ્રમાણે તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ. એ તન્માત્રાને વિષે જીવ ઉત્પન્ન થયા અને તેમાં ચિત્તપણું આવ્યું. આ પ્રમાણે ઉપાદાનકારણ બ્રહ્મમાંથી આ જગતનો સન્નિવેશ કલ્પેલો છે. આ પ્રમાણે મન જેવી કલ્પના કરે છે, તેવા પદાર્થ જોઈ શકે છે. આ જગત સારું હોય અથવા ખોટું હોય, પણ ચિત્ત જેવી કલ્પના કરે છે, તેવું તે જોઈ શકે છે અને તે જોયેલું બધું સત્ય હોય એમ જાણીને તે તેમાં વ્યવહાર કરે છે. ૧–૮૨

एवं यदेव मनः कल्पयति तदेव पश्यति । सद्वा भवत्वसद्वा चित्तं यत्कल्पयत्यभिनिविष्टम तत्तत्पश्यति यास्यति स्वदिव प्रतिभासमुपगतं सद्यः ॥ ८२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સત્યોપદેશ' નામનો સર્ગ ૬૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૮ મો*

કર્કટી રાક્ષસીનું આખ્યાન : તેણે કરેલું ઉગ્ર તપ

वसिष्ठ उवाच

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
राक्षस्योक्तं महाप्रश्नजालमावलिताखिलम् ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! આ સમયે હું તમને રાક્ષસીનો કહેલો એક પુરાતન ઈતિહાસ કહું છું; તે ઈતિહાસ ઘણા પ્રશ્નથી યુકત છે. હિમાલય પર્વતની ઉત્તરદિશામાં કર્કટી નામની એક ભયંકર રાક્ષસી હતી. તે જાણે શ્યામ કાજળના પર્વતમાંથી બનાવેલી એક પૂતળી જેવી હતી. 'વિષૂચિકા' તેનું બીજું નામ હતું. તે અન્યાયને કરનારને પીડા કરનારી હતી. તેનો દેહ વિંધ્યાટવીના જેવો શુષ્ક અને દૂબળો હતો. તે મહાબળવાન હતી અને અગ્નિના જેવાં તેનાં નેત્ર હતાં. પૃથ્વી તથા આકાશના અર્ધાભાગને પૂરી દે તેવો તેનો દેહ હતો. નીલ અંબરને ધારણ કરનારી તે જાણે સાક્ષાત કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિ હતી. તે ઝાકળરૂપી વસ્ત્રથી ઢંકાયેલી હતી અને તેને વાદળાંરૂપી માથાનું ઓઢણ હતું. તે લાંબાં થયેલાં વાદળાંની જેમ શોભતી હતી અને તેના મસતકના કેશ અંધકારના જેવા હતા. નિત્ય સ્થિર રહેલી વીજળીના જેવાં તેનાં નેત્ર હતાં. તમાલના વૃક્ષ જેવાં તેના ઘૂંટણ હતા. વૈદૂર્યમણિના જેવા વર્ણના અને સૂપડાંના જેવા આકારના તેના નખ હતા અને ભસ્મ તથા ઝાકળના જેવું તેનું હાસ્ય હતું. માંસરહિત મનુષ્યના દેહરૂપી પુષ્પની માળાથી તે દીપતી હતી અને સર્વ અંગમાં પરોવેલી શબની માળાથી તે શોભતી હતી. તે ભૂતની સાથે નૃત્ય કરતી હતી અને તેના કાળવર્ણાં કંકાલકુંડળો હાલતાં હતાં. તેણે સૂર્યને ઝાલવા માટે જાણે પોતાની ડોક ઊંચી કરી હોય એમ જણાતું હતું. તેના હાથ ભયંકર અને ઉગ્ર હતા. તેની કાયા મોટી હતી અને તેને યોગ્ય આહાર મળતો નહોતો. આથી સમુદ્રના વડવાનલ અગ્નિની જેમ તેના પ્રલય જઠરાગ્નિ અતૃપ્ત હતો. તે મોટા ઉદરવાળી રાક્ષસી ક્યારેય તૃપ્તિ પામતી નહોતી. તેથી વડવાનલના જેવી જીભવાળી તે કર્કટી એક દિવસ વિચાર કરવા લાગી કે, 'સમુદ્ર જેમ શ્વાસ બાધા વિના શ્વાસેશ્વાસે જળના સમૂહનું ભક્ષણ કરે છે, તેમ હું જંબૂદ્વીપમાં રહેલાં સર્વ મનુષ્યને ગળી જાઉં. એટલે મેઘથી જેમ મૃગતૃષ્ણાની શાંતિ થાય છે, તેમ મારી ક્ષુધાની શાંતિ થશે દુઃખની વેળાએ જે યુકિતથી જીવન ચાલે તે યુકિત કરવામાં કાંઈ બાધ નથી. પણ માણસો તો મંત્ર, ઔષધ, તપ, દાન તથા દેવપૂજાથી રક્ષિત થયેલા છે, એટલે હું તે સૌનો કેમ કરીને એકદમ નાશ કરી શકું ? હું ચિત્તમાં ખેદ કર્યા વિના પરમ તપ કરુ; કારણ કે મહા ઉગ્ર તપ કરવાથી દુર્લભ પદાર્થ પણ સુલભ થાય છે,' આમ સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ કરવાની ઈચ્છા થવાથી તે રાક્ષસીએ આ પ્રમાણે તપ કરવાનો વિચાર કર્યો અને પછી તેણે પ્રાણીઓને દુર્ગમ એવા હિમાલય પર્વતનું સ્મરણ કર્યું. જાણે હાથપગવાળી શ્યામવર્ણવાળી અભ્રમંડળી હોય તેવો તેનો દેહ હતો. સ્થિર વીજળીના જેવાં તેનાં લોચન હતાં. એવી તે રાક્ષસી, હિમાલય પર્વતના શિખર ઉપર ચડી. ત્યાં જઈ તેણે સ્નાન કર્યું અને તપ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. ચંદ્ર અને સૂર્યના જેવા પ્રકાશ પામતાં નેત્રવાળી એ રાક્ષસી ત્યાં એક પગે ઊભી રહી. ટાઢ તથા તડકામાં લીન થયેલી અને જાણે પર્વતમાંથી નીકળેલી હોય એવી તે રાક્ષસીને તપ કરતાં કેટલાક દિવસો, પખવાડિયાં, માસ તથા ઋતુઓ ચાલી ગઈ. શ્યામવર્ણની, ઊંચે ઊડનારી અને ઊંચા કેશવાળી તે રાક્ષસી વાદળાંની માળાની જેમ સ્થિર રહી હતી અને આકાશને ગળવાને તત્પર થઈ રહી હતી. લુખ્ખા પવનોથી તેનાં અંગો ઢીલાં પડી ગયાં હતાં અને તેની ચામડી શિથિલ થઈ ગઈ હતી. એ ચામડી જાણે તેનું ચીર હતું.

* આ અડસઠમા સર્ગમાં કર્કટી રાક્ષસીનું આખ્યાન તથા તેણે સર્વ જંતુનો નાશ કરવા સારુ કરેલા ઉગ્ર તપનું વર્ણન લખેલું છે.

સેનાની જેમ શબ્દ કરતા પવનોએ અંધકારસમૂહ જેવા તેના ઊંચા કેશોને હલાવી નાખ્યા હતા અને તેથી તે જાણે નક્ષત્રો અને તારાઓરૂપી મોતીઓને ધારણ કરી રહી હોય એવી જણાતી હતી. આવી તે કર્કટીને જોઈને અજન્મા બ્રહ્મા તેને વરદાન આપવા આવ્યા. ૧—૨૦

आलोक्य तां पवनजर्जरितांगकत्वक् चीरांगणाकृतिरणत्पवनावधूतैः । ऊर्ध्वस्थमूर्द्धजतमःपटलैर्दधानां तारौघमौक्तिकमजः समुपाजगाम ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'રાક્ષસીવર્ણન ' નામનો સર્ગ ૬૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૯ મો*

કર્કટી રાક્ષસીને બ્રહ્માનું વરદાન

वसिष्ठ उवाच

अथ वर्षसहस्रेण तां पितामह आययौ ।
दारुणं हि तपः सिद्धयै विषाग्निरपि शीतलः ॥१

વસિષ્ઠ બોલ્યા : હે રામ! આ પ્રમાણે તેણે હજાર વર્ષ તપ કર્યું, ત્યારે બ્રહ્મા તેને વરદાન આપવા તેની પાસે આવ્યા; કેમ કે દારુણ તપ કરવાથી મનોરથ સિદ્ધ થાય છે. તપ કરવાથી વિષરૂપી અગ્નિ પણ શીતળ થાય છે. બ્રહ્માનાં દર્શન કરીને રાક્ષસીએ મનથી તેમને પ્રણામ કર્યા અને મનમાં વિચાર કર્યો કે, એવું કયું વરદાન છે કે જેથી મારી ક્ષુધાની સંપૂર્ણ રીતે શાંતિ થાય? હા સાંભર્યું ! બ્રહ્મા પાસે હું એક એવું વરદાન માગું કે, હું રોગરૂપી અને લોઢાની જીવવાળી સૂચિકા (સોય) થાઉં. બ્રહ્માના આ વરદાનથી હું બે પ્રકારની સોય થઈશ અને સુગંધની પેઠે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં અવશ્ય રીતે પ્રવેશ કરીશ. પછી આ રીતે ઈચ્છા પ્રમાણે ક્ષુધાની શાંતિ કરવા માટે હું આખા જગતને ગળી જઈશ. આ પ્રમાણે ક્ષુધાની શાંતિ થશે એટલે મને સુખ થશે.' આ પ્રમાણે વિચાર કરતી તે રાક્ષસી હિંસા કરવામાં ઈચ્છાવાળી છે એમ જાણીને બ્રહ્મા તેને ગંભીર ઘોષમાં કહેવા લાગ્યા.

બ્રહ્મા બોલ્યા : હે પુત્રી! હે કર્કટિકા! હે રાક્ષસના કુળપર્વતમાં અભ્રમાળરૂપી રાક્ષસી! તું ઊભી થા. હું પ્રસન્ન થયો છું, માટે તું ઈચ્છામાં આવે તેવું વરદાન માગી લે.

કર્કટી બોલી: હે ભગવન્ ! હે ભૂતભવ્યેશ! જો તમે વરદાન આપવા આવ્યા હો, તો હું અનાયાસી (રોગરૂપી, જીવ સહિત માટે લોઢાની નહિ) તથા આયસી (લોઢાની) જીવવાળી સૂચિકા (સોય) થાઉં એવું વરદાન આપો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા: રાક્ષસીનાં આવાં વચન સાંભળી બ્રહ્માએ તેને ' તથાસ્તુ ' કહ્યું. વળી તે બોલ્યા: હે રાક્ષસી! તું '**वि**' ઉપસર્ગ સહિત '**सूचिका**' થઈશ; એટલે કે તું '**विषूचिका**' થઈશ.' સૂક્ષ્મ માયાથી તું સર્વ લોકની હિંસા કરીશ. દુષ્ટ ભોજન કરનાર, દુષ્ટ આરંભ કરનાર (બીજાનું અનિષ્ટ કરનાર), મૂર્ખ, શાસ્ત્રના માર્ગથી વિરુદ્ધ રીતે ચાલનાર અને દુષ્ટ દેશમાં નિવાસ કરનાર દુષ્ટ લોકના હૃદયમાં તું પ્રાણદ્વારા અપાનથી હૃદય પર્યંત પ્રવેશજે અને તેમને પ્લીહામાં પીડા કરીને તેમનો નાશ કરજે. તું વાતલેખારૂપી વિષૂચિકા વ્યાધિ થશે અને તું સગુણ તથા નિર્ગુણ માણસનો નાશ કરશે. શાસ્ત્ર તથા સદાચારમાં નિષ્ઠાવાળા ગુણવાન માણસની રક્ષા કરવા માટે (વિષૂચિકા રોગ મટવા માટે) હું મંત્ર કહું છું:

બ્રહ્મા બોલ્યા : હિમાલય પર્વતની ઉત્તર બાજુએ ' કર્કટી ' નામની રાક્ષસી છે. તેનું 'વિષૂચિકા ' એવું નામ છે અને તે અન્યાય કરનાર માણસને દુઃખ દેનારી છે. તેની શાંતિનો મંત્ર આ પ્રમાણે છે.

ॐ ह्रां ह्रीं रीं रां विष्णुशक्तये नमः । ॐ नमो भगवति विष्णुशक्तिमेनाम् । ॐ हर हर नय नय पच पच मथ मथ उत्सादय दूरे कुरु स्वाहा हिमवन्तं गच्छ जीव सः सः सः चंद्रमंडलगतोऽसि स्वाहा ॥

* આ અગણોસિત્તેરમા સર્ગમાં બ્રહ્માએ રાક્ષસીને વરદાન આપ્યું, ગુણીજનની રક્ષા સારુ મંત્ર કહ્યો અને બ્રહ્મા પાછા પોતાના લોકમાં ગયા એટલી વાત કહેવામાં આવશે.

મંત્ર જાણનાર માણસે આ મંત્ર લખવો અને તેને ડાબા હાથમાં રાખી વિષૂચિકા થયેલા રોગીને જમણા હાથથી માર્જન કરવું. પછી 'કર્કટી' નામની વિષૂચિકા રાક્ષસી મંત્રરૂપી મુદ્‌ગરથી પીડા પામીને હિમાલય પર્વતમાં ચાલી ગઈ એવી ભાવના કરવી. પછી રોગી ચંદ્રમંડળના સર્વ વ્યાધિથી મુક્ત થયો છે, એમ મનથી ધ્યાન ધરવું. આ પ્રમાણે પવિત્રપણાથી આચમન કરી ચિત્તમાં વ્યગ્રતા રાખ્યા વિના મંત્ર ધારણ કરનાર માણસ વિષૂચિકા રોગનો નાશ કરી શકે છે. પછી ઉજ્જ્વળ કાંતિવાળા, આકાશમાં રહેવાવાળા અને ત્રણ લોકના નાથ એવા બ્રહ્મા પોતાના લોકમાં ગયા. તે સમયે આકાશમાં રહેલા સિદ્ધગણે તેમની પાસેથી વિષૂચિકામંત્ર ગ્રહણ કર્યો અને અન્ય કાર્ય માટે આવેલા ઈન્દ્રે તેમને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ૧-૧૮

इति गगनगतस्त्रिलोकनाथो गगनगसिद्ध-गृहीतसिद्धमंत्रः । गत उपगतशाकवंद्यमानो निज-पुरमक्षयमाणमुज्ज्वलश्रीः ॥ १८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'વિષૂચિકામંત્રકથન' નામનો સર્ગ ૬૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૦ મો*

કર્કટીનું સૂચિરૂપ થવું તથા તેનાં કર્મોનું વર્ણન

वसिष्ठ उवाच

अथ भूधरशृंगाभा सा महाकृष्णराक्षसी ।
कज्जलांबुदलेखेव तानवं गंतुमुद्यता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા : ત્યાર પછી પર્વતના શિખર જેવી કાંતિવાળી ને ઘણા જ કાળાવર્ણની તે રાક્ષસી કાજળરૂપી મેઘલેખાની પેઠે ધીમે ધીમે પાતળી થવા માંડી. તે પ્રથમ વાદળાંના આકારની થઈ; પછી વૃક્ષની શાખા જેવડી થઈ, પછી પુરુષના જેવડી થઈ અને પછી હાથ જેવડી થઈ. ત્યાર પછી તે પ્રાદેશ× જેવડી થઈ. પછી એક આંગળી જેવડા થઈ, પછી અડદની શિંગ જેવડી થઈ અને પછી સોય જેવડી થઈ. ત્યાર પછી તે કમળના કેસરા જેવી ઝીણી સુંદર સોય થઈ. આમ પર્વતના શિખરના આકારવાળી તે રાક્ષસી સંકલ્પ વડે ક્રમે કરીને અણુ જેવડી થઈ ગઈ. એ રાક્ષસી સૂક્ષ્મ સૂચિરૂપે (આયસી) અને જીવ સૂચિરૂપે (અનાયસી) થઈ. તે સૂચિકા પૂર્યષ્ટકે (મહાભૂત, કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પ્રાણ, અંતઃકરણ, અવિદ્યા, કામ અને કર્મ) વડે ચાલતા હતા, આકાશમાં ગમન કરતી હતી અને વ્યોમમાં વાસ કરતી હતી. તે સૂચિરૂપે દેખાય છે, પણ તેમાં લોઢાનું નામ નથી. તેથી સંસારમાંની ભ્રાંતિમાં રહેલી આ સૂચિ એ પણ એક જાતની ભ્રાંતિ છે. સૂર્યનાં કિરણનો અંદર પ્રવેશ થવાથી તે કોમળ રત્નમય જેવી સોહામણી હતી અને વૈડૂર્યમણિના કિરણની જાણે માલા હોય તેમ તે શોભતી હતી. તેનામાં મનન કરવાનો ધર્મ વિશેષ હતો. તે પવનથી આવેલી કાજળરૂપી મેઘની લતાના જેવી દેખાતી હતી. તેનાં નેત્રના સૂક્ષ્મ છિદ્રમાં રહેલી કનીનિકા (આંખની કીકી) આકાશમાંનાં સૂક્ષ્મ નક્ષત્ર જેવી શોભતી હતી. તેના પૂંછડાનો અગ્ર ભાગ અતિ સૂક્ષ્મ હતો અને તેનું મુખ સુંદર હતું. આવી રીતે વરદાનથી તેનું સૂક્ષ્મ રૂપ થયું એટલે પોતાના વિસ્તારની શાંતિ માટે તેણે મૌન વ્રત ધારણ કર્યું. તેનું સૂક્ષ્મશરીર પ્રત્યક્ષ મહોતું તેથી આકાશપણાને પામેલું તેનું રૂપ દૂરદૂરથી દીવાના જેવો પ્રકાશ પામતું હતું. વરદાનથી ઈચ્છિત દેહ પામ્યાથી પ્રસન્ન થયેલી તે રાક્ષસી મોઢાથી જાણે આકાશનું વમન કરતી હોય એમ જણાતી હતી. વિસ્તાર પામેલા દીવાના કિરણ જેવી તે કોમળ હતી એટલે અર્ધમીંચી આંખથી જ તે દેખાય તેવી હતી. તત્કાળ સ્નાન કરાવેલા બાળકના વાળ જેવો તે રાક્ષસીનો ચંચળ વિલાસ

* આ સિત્તેરમા સર્ગમાં તે રાક્ષસીનું શરીર ક્રમે કરીને સૂક્ષ્મ થવું તથા બે જાતનું તેનું સૂચિરૂપ થવું અને પ્રાણીના શરીરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો, એ કથા કહેવાશે.

× અંગૂઠો તથા તર્જની આંગળી લાંબી કરવાથી જેટલો વિસ્તાર થાય તેને પ્રાદેશ કહે છે.

હતો. પુષ્પના કેસરમાંથી જાણે તંતુ ઊડયો હોય અથવા બહાર ફરવાના કૌતુકથી જાણે સુષુમ્ણા નાડી બ્રહ્મરંધ્રમાંથી નીકળીને સૂર્યમંડળ પ્રતિ ઊંચી જતી હોય, તેમ તે જણાતી હતી. નિયત ઈન્દ્રિયોની શકિતવાળી તે રાક્ષસી લિંગ-દેહથી બહાર જણાતી હતી. જેમ બૌદ્ધોએ માનેલા આનર્યવિજ્ઞાનના પ્રવાહ અને તાર્કિકોના ધારાવાહિક પ્રવાહ પોતાના જાણવામાં આવે છે પણ કોઈના જાણવામાં આવતા નથી, તેમ તે કોઈના જાણવામાં આવતી ન હતી. તે અત્યંત અલક્ષ્ય હોવાથી શૂન્યવાદને ઉત્પન્ન કરનારી હતી. આકાશના જેવો તેનો વર્ણ હતો. તે કાંઈ પણ શબ્દ બોલતી નહિ.

અદૃશ્ય તથા જીવવાળા સોયના સ્વરૂપમાં તે રહેલી હતી. હોલવાયેલા દીવાની આંચ જેમ જોવામાં આવતી નથી, છતાં તેને સ્પર્શ કરવાથી તાપ લાગે છે, તેમ તે અદૃશ્ય હતી, તોપણ અતિ તીક્ષ્ણ હતી. તે ચિદાભાસને કલન (દબાણ) કરવાના ધર્મવાળી છે અને તેનું તત્ત્વ વાસનામાત્ર છે. આ પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ આખા જગતને ગળી જવા માટે સોયના રૂપનો અંગીકાર કર્યો, પણ તેનું રૂપ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે જગતને ગળવા સમર્થ થઈ નહિ. અહો ! તેની મૂર્ખતા તો જુઓ. તેણે મનથી જગતને ગળી જવાની ઈચ્છા કરી હતી, પણ સોયના તુચ્છ રૂપનો વિચાર કર્યો નહોતો. આમ કેવળ સંકલ્પને જ જોતી તે રાક્ષસીનું તપ નિરર્થક થયું. અનર્થમાં બુદ્ધિવાળી તે રાક્ષસીએ વિચાર કર્યા વિના સોયના રૂપનો અંગીકાર કર્યો. જે માણસની બુદ્ધિ અનર્થમાં હોય તેને પૂર્વાપરનો વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી. નિઃશ્વાસે કરીને જેમ અરીસો મલિન થઈ જાય છે, તેમ પ્રિય પદાર્થમાં તલ્લીન થયેલું ચિત્ત તે પદાર્થની પ્રાપ્તિના દૃઢ પ્રયત્નના સામર્થ્યને કારણે-ભાવનાને લીધે વિપરીત ભાવને પામે છે અને તેને પૂર્વાપરનો વિચાર સૂઝતો નથી. ઉપર કહેલી એ રાક્ષસીએ જગતને ગળી જવારૂપી પોતાનો અર્થ સિદ્ધ કરવા સારુ પોતાના મોટા શરીરનો ત્યાગ કર્યો અને સૂચિશરીરનો અંગીકાર કર્યો. તેણે સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે મરણનું મહાદુઃખ પણ મહાસુખરૂપ માન્યું. અહો, એક જ વસ્તુથી અતિ પ્રીતિ કરનાર માણસની કેવી વિષમ ગતિ થાય છે! કર્કટી રાક્ષસીએ એક વસ્તુમાં અતિ પ્રીતિ રાખીને પોતાની ઈચ્છાથી દેહનો પણ તૃણની પેઠે ત્યાગ કર્યો. એક વસ્તુ પર અતિ પ્રીતિ કરનાર માણસને બીજી વસ્તુમાં ભાન રહેતું નથી. કર્કટી રાક્ષસીએ જગતને ગળી જવાની અતિ ઈચ્છાને લીધે પોતાના દેહના નાશનો પણ વિચાર કર્યો નહિ. એક વસ્તુમાં અતિ ઇચ્છા રાખનાર માણસને તેમાં તેનો નાશ થતો હોય, તો પણ તેને સુખરૂપ માને છે. તે રાક્ષસીએ પોતાના દેહનો નાશ થયો તોપણ તેમાં તેણે સંતોષ માન્યો. આવી રીતે પ્રાણીમાત્રને ગળી જવાની ઈચ્છાવાળી તે '**जीवविषूचिका**' આકાશરૂપ નિરાકાર તથા આકાશની પેઠે સૂક્ષ્મ લિંગ-શરીરવાળી થઈ હતી. તેજના સૂક્ષ્મ પ્રવાહ જેવી તેની કાંતિ હતી. તે પ્રાણતંતુરૂપ હતી અને કુંડલિની શકિત જેવો તેનો આકાર હતો. સૂર્ય અને ચંદ્રનાં કિરણ જેવી તે સુંદર હતી. એટલા માટે એ રાક્ષસીની, પાપરૂપ તલવારની ધાર જેવી ક્રૂર મનોવૃત્તિ જ જીવસૂચિકારૂપે રહી છે. તે આયસી સૂચિથી ભિન્ન છે. પુષ્પના ગંધની પેઠે તે જીવસૂચિ સૂક્ષ્મરૂપે પ્રાણીના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે અને હિંસા આદિની ચતુરતાના સંપાદનરૂપે પ્રકટ રહે છે. તે પારકા પ્રાણનું હરણ કરીને પોતાનો પરમ અર્થ પૂરો કરવામાં પરાયણ રહે છે. આમ તે રાક્ષસી આયસી અને અનાયસી એમ બે સૂચિરૂપ થઈ. હવે આકળના જેવી પાતળી તથા રૂપા જેવી કોમળ તે રાક્ષસીએ બે પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપથી માણસના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને શરીરને વીંધતાં દશે દિશામાં ફરવા માંડયું. પ્રત્યેક માણસ પોતાના સંકલ્પથી લઘુ (હલકો) તથા ગુરુ (ભારે) થાય છે; તેમ જ કર્કટી રાક્ષસીએ ઉગ્ર શરીરનો ત્યાગ કરી સૂચિશરીરનો સ્વીકાર કર્યો. કર્કટી રાક્ષસીએ તપ કરીને સોય સમાન

પિશાચપણાની પ્રાર્થના કરી, તેવી રીતે આ ક્ષુદ્ર જગતમાં બુદ્ધિવાળા માણસને તુચ્છ અર્થ પણ આનંદ ઉપજાવનાર થઈ પડે છે. કર્કટી રાક્ષસીએ તપ કર્યું, તેથી તેને પુણ્ય થયું, તોપણ તેનો મનોસ્વભાવ ક્રૂર રાક્ષસજાતિનો હતો એટલે તેની માણસને ગળી જવાની પાપી ધારણા મટી નહિ. તે જ પ્રમાણે આ જગતમાં ક્રૂર અંતઃકરણવાળા માણસો ઉત્તમ પુણ્યકર્મ કરે, તોપણ તેમનો જાતિસ્વભાવ શાંત થતો નથી ઉપર પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ દશે દિશામાં ફરવા માંડયું, ત્યારે ભારે પવનથી તેનું શરીર શરદઋતુનાં વાદળાંની પેઠે વીંખાઈ ગયું. રોગથી પરવશ થયેલા માણસના શરીરમાં તેમ જ દૂબળા તથા સ્થૂલ શરીરવાળા માણસના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તે રાક્ષસી વાતસૂચિ થઈ અને તેણે વિષૂચિકાનો રોગ ઉત્પન્ન કરવા માંડયો. તે કોઈ સમયે પાતળા દેહવાળાં, સ્વસ્થ તથા સુબુદ્ધિવાળાં માણસોનાં શરીરમાં જીવસૂચિપણાથી પ્રવેશ કરીને, તેમનામાં તે અંતર્વિષૂચિકા (દુષ્ટ બુદ્ધિ) ઉત્પન્ન કરે છે. આમ (દુષ્ટબુદ્ધિ)વાળાં માણસોનાં શરીરમાં રહીને તે રાક્ષસી કદી તૃપ્ત થતી હતી અને કદી પુણ્યવાન માણસો તેને મંત્ર, ઔષધિ તથા તપના ક્રમથી કાઢીપણ મૂકતાં હતાં. આ પ્રમાણે બે દેહથી આકાશમાં તથા પૃથ્વીમાં ફરતાં ફરતાં તેનાં ઘણાંક વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં. તે રાક્ષસી કોઈ સમયે પૃથ્વી વિષે ધૂળમાં સંતાઈ રહેતી તો કોઈ સમયે હાથની આંગળીઓમાં સંતાઈ રહેતી. કોઈ સમયે તે આકાશ વિષે પ્રભામાં સંતાઈ રહેતી, તો કોઈ સમયે તે વસ્ત્રના તંતુમાં સંતાઈ રહેતી. કોઈ સમયે તે શરીરની અંદર સ્નાયુરૂપી નદીમાં, કોઈ સમયે વ્યભિચારાદિ દોષથી દૂષિત થયેલી ઇન્દ્રિયમાં, કોઈ સમયે ધૂળથી મેલા થયેલા અવયવોમાં, કોઈ સમયે સુકાઈ ગયેલી માણસના હાથપગની રેખારૂપી નદીના ખાડામાં અને કોઈ સમયે સૂક્ષ્મ રેખારૂપી જૂના ખડમાં તે રહેતી. કોઈ સમયે તો કાંતિહીન અને સૌભાગ્યરહિત માણસોના અંગમાં સદ્‌ભાવશૂન્ય થઈને રહે અને ઉચ્છ્‌વાસ ઉપડાવે, કોઈ સમયે તે રાક્ષસી બણબણતી માંખવાળા, દુષ્ટ વાયુવાળા, લીલા ઘાસવાળા, બીલી અને આંબા આદિ વૃક્ષો વિનાના સ્થળમાં પણ સંતાઈ રહે. કોઈ સમયે તે એવા દેશમાં સંતાઈ રહે કે, જે દેશમાં સ્થૂલ પશુ તથા માણસનાં હાડકાં પડયાં હોય, જેમાં નિરંતર આત્મનિષ્ઠ તથા પરપીડને હરનારાનો અભાવ હોય અને જેમાં અપવિત્ર માણસો ભૂંડાં વસ્ત્રો પહેરીને ધૂમાધૂમ કરતાં હોય. કોઈ સમયે તે મધમાખી તથા કાગડા અને કોયલને રહેવાના ઝાડના પોલાણમાં તથા ઠૂંઠામાં સંતાઈ રહે છે, તો કોઈ સમયે તે રૂક્ષ શબ્દ કરતા વાયુની હાલતી અંગૂલિરૂપી ઝાડની શાખામાં રહે છે. કોઈ સમયે તે માયારૂપી વાદળાંની લેખામાં સંતાઈ રહે છે, તો કોઈ સમયે તે ફાટી ગયેલ આંગળીઓના વ્રણ જેવા ખાડામાં સંતાઈ રહે છે. કોઈ સમયે તે ઝાકળના બિંદુમાં સંતાઈ રહે છે, તો કોઈ સમયે સફરામાં લપાઈ રહે છે. કોઈ સમયે તે ઝાંઝવાનાં જળથી ઝગમગતા મરુ દેશમાં સંતાઈ રહે છે, તો વળી કોઈ સમયે તે નખવાળા વ્યાઘ્ર તથા અજગર આદિના કઠોર અરણ્યમાં રહે છે અને કોઈ સમયે તે કયાંક પાકેલી, નાસી જતી તેમ જ બીધેલાઓથી પણ બીતી એવી જૂઓથી ભૂંડાં એવા વટેમાર્ગુઓનાં સ્થાનકોમાં સંતાઈ રહે છે. કોઈ સમયે તે વિરૂપ તથા શુષ્ક પિશાચ વગેરેએ ચાવેલા તાંબૂલની સુકાયેલ બીડી જેવાં ખરી ગયેલાં, સુકાયેલાં પાંદડાંવાળાં પાણીનાં ગંધાતાં ખાબોચિયાંમાં સંતાઈ રહે છે અને કોઈ સમયે તે માર્ગની તુચ્છ નદી ઉપર પથિકજનને વિશ્રાંતિ લેવાના શીતળ સ્થાનકમાં સંતાઈ રહે છે. કોઈ સમયે તે ગળી ગયેલ જૂકાના* ઉદરમાં રહેલાં માણસના રુધિરથી જેનાં ગલોફાં ભરાયેલાં છે તેવા નરવાનરના× નખરૂપી મુખપણાને ધારનાર÷ આંગળીઓના સમૂહમાં સંતાઈ

* જૂ. × વાંદરાં. ÷ વાંદરાં જૂ ખાઈ જાય છે અને જૂ માણસનું લોહી પી જાય છે, તેથી માણસના લોહીથી વાંદરાંનાં ગલોફાં ભરાઈ રહેલાં હોય જ તથા

રહે છે. કોઈ સમયે તે અનેક પ્રકારનાં વિચિત્ર વસ્ત્રથી શોભતાં શહેરમાં જઈ રહે છે, તો કોઈ સમયે તો જવા—આવવાના પરિશ્રમથી અતિ થાકી જાય છે. કોઈ સમયે તે નગર તથા ગામડાંમાં રહેલાં સૂત્ર તથા પાત્રમાં ભરાઈ રહે છે. જેમ મદોન્મત્ત બળદ અરણ્યમાં પોતાનાં શિંગડાંથી ટિંબા ખોદી નાખે છે, તેમ તે રાક્ષસી અનેક પ્રકારનાં તાપથી તપતાં માણસોના દેહરૂપી અરણ્યમાં બળદની પેઠે રહે છે. તાંતુ (દોરો) પરોવેલા મુખવાળી તે સૂચિકા (સોય) સીવી સીવીને થાકી જાય છે, ત્યારે આરામને માટે તે હાથમાંથી પડી જઈને લૂગડાંમાં સંતાઈ રહે છે. તે સૂચિકા ક્રૂર તથા કઠિન છતાં માણસના હાથમાં વાગતી નથી, તેથી લોકો તેનો ત્યાગ કરતાં નથી; કારણ કે કોઈ માણસ તીક્ષ્ણ હોય પણ જો તે પોતાની તીક્ષ્ણતા બહાર ન બતાવે, તો લોકો તેનો ત્યાગ કરે નહિ. આ પ્રમાણે તે આયસી સૂચિકાએ જીવસૂચિ સહિત નૌકાની સાથે વિરહતી ભારે શિલાની જેમ તેમ જ વૃદ્ધ માણસના મનમાં રહેલી આશાની જેમ દિશામાં ફરવા માંડયું. પવનની સત્તાથી ફોતરાં જેવી રીતે ચારે બાજુ ઊડે છે, તેવી રીતે સૂચિએ અંતઃકરણની સત્તાથી ચારે બાજુ ફરવા માંડયું. બીજા માણસે મુખમાં પરોવેલાં સૂત્રને ભક્ષણ કરનારી તે સૂચિકા બીજા માણસે પ્રેરેલ ઉદર-પૂરણની ઈચ્છાથી સ્વસ્થ ચિત્તવાળી થઈ. તપ કરવા સમયે તે રાક્ષસીએ બીજાનો વધ કરી પોતાનું ઉદર પૂરવામાં આનંદ માન્યો હતો, માટે તેનું સોયનું રૂપ થવાથી તેના મુખમાં દોરો પરોવી લોકોએ જાણે તેને વધ કરવાની ઈચ્છાથી અટકાવી હોય એમ નિશ્ચળ થાય છે. અતિ ક્રૂર અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય પણ અતિ દરિદ્ર માણસનું દયાથી પોષણ કરે છે, એ નિઃસંશય વાત છે. દાખલા તરીકે તે સૂચિ જો કે ક્રૂર છે, તોપણ દરિદ્રરૂપે રહેલાં જૂનાં ફાટેલાં લૂગડાંને સાંધીને તેનું પોષણ કરે છે. આ પ્રમાણે તે રાક્ષસી બીજાનું પોષણ કરે છે, પણ તે પોતાનું ઉદર પૂરી શકતી નથી; કારણ કે તપ કરવાથી તેનું હૃદય તાંતુ પણ ન પેસી શકે તેવું છિદ્રરહિત થયું છે અને તેનું જ તેજ સૂર્યની કાંતિની પેઠે પ્રકાશના સ્વભાવવાળું છે. તોપણ વસ્ત્રાદિ સીવવા વગેરેથી વ્યાપ્ત છે. આમ પોતાનું ઉદર ન પુરાવાથી અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થયેલા તે સૂચિરૂપને માટે તે રાક્ષસીને ખેદ થવા લાગ્યો. તોપણ રાક્ષસીના સ્વભાવથી જ્યારે તેને વીંધવાના કામમાં જોડવામાં આવે છે, ત્યારે તે નદીના પ્રવાહની પેઠે ઉતાવળથી વેધન કરે છે. સ્ત્રી–પુત્રાદિકમાં વાસનારૂપી દીર્ઘતંતુ જેમ મરણસમયે ઉત્પન્ન થઈને જીવરૂપી ચૈતન્યને, વાસનારૂપી સ્ત્રીપુત્રમાં ફેરવે છે, તેમ તે સૂચિ વસ્ત્રમાં સૂત્રને સંચાર કરીને ફેરવે છે. ચાડિયા તથા ચોર જેવા દુષ્ટ લોકો બીજાને દુઃખ આપતી વખતે પોતાનું મોઢું દેખાડતા નથી, તેવી રીતે તે સોય વસ્ત્રમાં વેધન કરતી વખતે પોતાનું મુખ વસ્ત્રને ઢાંકતી ઢાંકતી આગળ ચાલી જાય છે. કોઈ વખતે ડબામાં રાખેલા વસ્ત્રમાં રાખેલી એ સૂચિ પોતાનાં છિદ્રરૂપી નેત્રથી 'હું આ સ્ત્રીઓને કયા ઉપાયથી મારું ?' એવી ધારણાથી જાણે તેમના મુખ સામું જુએ છે; કારણકે ક્રૂર જનોને આવું કામ અતિ પ્રિય છે. મૂર્ખ માણસ ગુણવાન તથા દોષવાન માણસ સાથે જેમ એક સરખી રીતે વર્તે છે, તેમ તે સોય રેશમી તથ સુતરાઉ લૂગડાંમાં એક સરખી રીતે વેધન કરે છે. મોટા દોરાને ધારણ કરનારી તથા અંગૂઠા અને આંગળી વડે પીડા પામેલી તે સોય દોરો પોતાના હૃદયમાં ન સમાવવાથી જાણે આંતરડું ઓકી કાઢતી હોય તેમ જણાય છે, સૂત્રમાં પરોવાયેલી તે સૂચિ તીક્ષ્ણ છે, પણ તેનું હૃદય શૂન્ય છે, આથી તેને રસના સ્વાદની ગમ નથી. પરિણામે તે રસવાળા અને રસ વિનાના પદાર્થોમાં રાક્ષસસ્વભાવે જ પ્રવેશ કરે છે. એ સૂચિ દુર્ભાગી રાજપુત્રી જેવી છે, એ કઠોર બોલતી નથી, છતાં એ દોરાથી

વાંદરાં નખથી જૂ પકડે છે, તેથી તેનું નખરૂપી મુખ લખેલું છે.

ગુખમાં નથાયેલી છે. તે તીક્ષ્ણ છે, છતાં પોતે જ સંતાપ કરે છે. એ વીંધવાળી છે, છતાં તે હૃદયરૂપી રંધ્ર વિનાની છે. ક્રૂર બુદ્ધિવાળી તે રાક્ષસી વિના અપરાધે મારવા ઇચ્છે છે (તે પાપને લીધે) અને પોતાની બુદ્ધિથી જ સૂત્રમાં પરોવાઈને પોતાના પાપરૂપી પાશમાં લટકી રહી છે. જ્યારે તે સોય સીવનારના હાથમાંથી પડી જાય છે, ત્યારે તે છેટે પડેલા કોઈ શ્યામ પદાર્થમાં મૈત્રીથી સૂઈ રહે છે. કયો માણસ પોતાના સરખા સ્વરૂપવાળા મિત્રની ઈચ્છા કરતો નથી? મૂઢ ચિત્તવૃત્તિવાળા પદાર્થ સાથે મિશ્ર થયેલી તે રાક્ષસી પ્રાકૃત માણસમાં રહે છે. પોતાની સમાનસંગતનો ત્યાગ કરવાની કયો માણસ ઈચ્છા કરે? કોઈ સમયે તે સોય લુહારની પાસે આવે અને તેને તપાવવા માટે અગ્નિમાં નાખે, તો તે વખતે તેની ધમણની ફૂંકથી તે ઊંચી ઊડીને પલાયન કરી જાય છે તે રાક્ષસી પ્રાણ અને અપાન વાયુ દ્વારા હૃદય-કમલની અંદર જ ધસે છે અને તેનામાં દુ:ખ ઉત્પન્ન કરવાની મહાઘોર શકિત રહેલી છે. આથી તે જાણે જીવશકિત ઉત્પન્ન થઈ હોય, એમ જણાય છે. સમાનવાયુના વિપરીતપણાથી તે સમાનની પેઠે ગમન કરે છે અને ઉદાનવાયુના વિપરીતપણાથી તે ઉદાનવાયુની સાથે ગમન કરે છે. વ્યાનવાયુની સાથે રહીને તે વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સર્વ અંગના રસમાં ફરે છે, કોઈ સમયે તે શૂળરોગરૂપી વાયુમાં, હૃદયમાં તથા કંઠમાં પ્રવેશ કરે છે અને વિવર્ણતા તથા ઉન્માદ લાવે છે. કોઈ સમયે ભરવાડના હાથમાં રહેલી એ સોયના ઊનના એકાદ ઢગલામાં સૂઈ રહે છે, અથવા બાળકના હાથની આંગળીઓરૂપી પથારીને વીંધી નાખીને એક માત્ર વિલાસ કરે છે. કોઈ સમયે તે માણસના પગમાં પેસી જાય છે અને રુધિરપાન કરી આશ્ચર્ય સહિત આનંદ માને છે. કોઈ સમયે તે પુષ્પની માળા પરોવવાના કામમાં આવે છે, ત્યારે તે પુષ્પના ગુચ્છનું ભોજન કરે છે અને એ અલ્પ ભોજનથી તે અતિશય સંતોષ માને છે. કોઈ સમયે તે ઘણી વાર સુધી નીચું માથું કરીને ગારામાં સૂઈ રહે છે. કયો માણસ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે મળેલાં સ્થાનકનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છે? નીચ માણસને ઉત્સવ કરતાં પણ કલહ વધારે સુખરૂપ થાય છે. તે પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ પારકાના પ્રાણ જાય ત્યાં સુધી તેને વીંધવાની ક્રૂરતા બતાવવામાં આનંદ માન્યો છે. લોભી માણસને અર્ધી કોડીનો લાભ થાય તે પણ તે ઘણો માને છે. તે પ્રમાણે થોડા લોહીમાં પણ તે સોય આનંદ માણવા લાગે છે. સાચે જ માણસ જાતિના અહંકારની ચમત્કૃતિ કોઈનાથી મટાડી શકાય તેવી નથી. આવી રીતે **'જીવસૂચિ'** તથા **'લોહસૂચિ'** એવા સૂચિ-સ્વરૂપથી તેણે પ્રાણીમાત્રના મરણની ઈચ્છા રાખી છે. મૂઢ માણસને પોતાના સ્વાર્થના આવશ્યક કામમાં કદી પોતાની મૂઢતા રહેતી નથી એ વિચિત્ર છે, ઘરમાં રાખેલી સોય વાપરવામાં ન આવે તો તેના ઉપર કાટ ચડી જાય, અને માટીમાં ઘસવામાં આવે, તો તે પાછી ઉજ્જવળ થાય તે જ રીતે તે સૂચિને બીજાને મારવાનું કામ ન મળે ત્યારે તેના મનમાં દુ:ખ થાય છે તથા બીજાને દુ:ખ દેવાથી તે આનંદ પામે છે. તે ઘણી સૂક્ષ્મ છે, અદૃશ્ય છે, ખંડન કરનારી છે, તીક્ષ્ણ વીંધનારી છે, ક્રૂર છે અને જાણે દૈવી ચેષ્ટા જેવી છે. ક્ષણવારમાં એ ભૂલી જવાય છે. તંતુનું વેષ્ટન કરવાથી જ બીજાનો નાશ થયો, એમ જાણી તે સંતોષ માને છે. દુર્જન મનુષ્ય બીજાને હાનિ કરીને આનંદયુકત થાય છે. તે રાક્ષસી પોતાની શકિતથી કોઈ સમયે કાદવમાં પેસી જાય છે, કોઈ સમયે આકાશમાં ઊડે છે, કોઈ સમયે આકાશના પવનની સાથે દિશાઓમાં વિહાર કરે છે અને કોઈ સમયે તે ધૂળમાં, ભૂતળમાં, વગડામાં તથા ઘરના અંત:પુરમાં સૂએ છે. કોઈ સમયે તે હાથમાં, કાનરૂપી કોમળ કમળમાં, ઊનના સ્વચ્છ સમૂહમાં, લાકડાના છિદ્રમાં, માટીના ઢગલામાં તેમ જ પ્રાણીના હૃદયમાં પણ સંતાઈ રહે છે. જેવી રીતે યોગી મંત્રની શકિતથી ઈચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરે છે, તેવી

રીતે તે રાક્ષસીઓ પણ ઈચ્છા પ્રમાણે ફરવા માંડયું. વાલ્મીકિ મુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી, ત્યાં તો દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં નિત્યકર્મ કરવા માટે ત્યાંથી ઊઠીને સ્નાન કરવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં ત્યારે એ સભા પાછી વાલ્મીકિ મુનિ પાસે આવી. ૧—૮૪

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसा जगाम सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम। स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ८४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો 'સૂચિવ્યવહારવર્ણન' નામનો સર્ગ ૭૧ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો છઠ્ઠો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૧ મો+

કર્કટી રાક્ષસીનો પશ્ચાત્તાપ

वसिष्ठ उवाच

**अथ सा बहुकालेन कर्कटीनाम राक्षसी।
सर्वेषां नरमांसानां न तु तृप्तिमुपाययौ॥ १ ॥**

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હવે હે રામ! તે કર્કટી રાક્ષસીને ઘણા કાળ સુધી માણસના માંસનો સ્વાદ લેતાં પણ તૃપ્તિ થઈ નહિ. એક રુધિરના બિંદુથી તેની ક્ષુધા શાંત થાય છે; કારણ કે સૂચિની અંદર તે વધારે શું સમાય? પણ એ સૂચિની તૃષ્ણા શાંત થતી નથી. હવે તે રાક્ષસી વિચાર કરવા લાગી કે, 'હાય! મને કેવું સૂચિપણું પ્રાપ્ત થયું છે! હું સૂક્ષ્મ થઈ ગઈ છું. વધારે ભક્ષણ કરવાની મારી શકિત હરાઈ ગઈ છે. અરે! મારા પેટમાં એક કોળિયો પણ રહેતો નથી. મારાં પ્રથમનાં હાથ—પગ વગેરે વિશાળ અંગો ક્યાં ગયાં? અરે! વનમાં જેમ પાંદડાં વીંખાઈ જાય, તેમ મેઘના જેવાં મારાં વિશાળ અંગો પણ વીંખાઈ ગયાં! મારાં મંદભાગ્ય છે કારણ કે વસા–ચરબીની સુગંધીવાળો, સ્વાદુ, માંસના રસનો ઝાટ ઊતરી જાય એવો એક કોળિયો પણ મારા ઉદરમાં જરા પણ માતો નથી. હું કાદવની વચમાં ડૂબી જાઉં છું અને પૃથ્વી ઉપર પડી જાઉં છું. માણસના પગના પ્રહારથી હણાઈ છું અને મલિન થઈ છું. અરેરે! હું મરી ગઈ. હાય! હું ધણી વિનાની! અરેરે મને કોઈ ધીરજ આપનાર નથી. મારું કોઈ સ્થળ નથી. દુઃખથી પણ વધારે દુઃખમાં તથા સંકટથી પણ વધારે સંકટમાં હું ડૂબી ગઈ છું. મારે કોઈ સખી નથી, દાસી નથી, માતા નથી, પિતા નથી; મારે કોઈ ચાકર નથી, કોઈ બંધુ નથી, કોઈ ભાઈ નથી અને કોઈ પુત્ર નથી. મારે દેહ નથી, સ્થાન નથી અને કોઈ આશ્રય નથી. ઠરીને બેસવાનું મારે સ્થળ પણ નથી, તેથી હું વનમાં પાંદડાંની પેઠે ચારે બાજુ ભમ્યા કરું છું. હું દારુણ દુઃખના ધૂંસરામાં જોડાયેલી છું. અરે! હું અતિ ભયંકર આપત્તિમાં આવી પડી છું. હવે તો હું મોત માગું છું; પણ તે ય મને માગ્યું મળતું નથી. હાથમાં આવેલા ચિંતામણિને કાચનો કટકો જાણીને મૂઢ માણસ હાથમાંથી નાખી દે, તેમ મેં મૂઢબુદ્ધિથી મારા પ્રથમના દેહનો હાથે કરીને ત્યાગ કર્યો? માણસને જ્યારે મનમાં મોહ થાય છે, ત્યારે પ્રથમ હજારો દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી એ અનર્થના વિસ્તારથી તે પ્રકાશ પામે છે. કોઈ સમયે હું ધુંમાડામાં રહું છું, કોઈ સમયે હું માર્ગમાં કચડાઈ જાઉં છું અને કોઈ સમયે હું ખડમાં ધકેલાઈ જાઉં છું. અરે! મારા દુઃખની પરંપરાનો પાર જ નથી. બીજાને પીડા કરનારી તથા બીજાના સંચારથી ચાલનારી હું પરવશતાને લીધે, પરમ કૃપણતા પામેલી છું. મને રુધિર વગેરેનો સ્વાદ લેવાની અભિલાષા થાય છે, પણ તે અભિલાષાનું વેધન માત્ર ફળ છે અને મને ઉદર ન હોવાથી મારાથી સ્વાદ લઈ

+ આ ઈકોતેરમા સર્ગમાં સૂચિરૂપ થયેલી તે રાક્ષસીએ પૂર્વના દેહનું સ્મરણ કરી, તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો તથા ખેદ કર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

શકાતો નથી. આથી હું હીનભાગ્યવાળી છું. આમ દૌર્ભાગ્ય પણ દુર્ભગ છે. જેમ ભૂતની શાંતિ કરતાં તે શાંતિથી ભૂતની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ તપ કરવાથી મારા જ નાશનો ઉદય થયો છે. હાય! મેં મંદબુદ્ધિથી મારા પ્રથમના મોટા શરીરનો ત્યાગ કેમ કર્યો? પણ એ તો જ્યારે નાશ જ થવાનો હોય, ત્યારે એવી અવળી જ મતિ સૂઝે. કીડી કરતાં પણ મારું શરીર સૂક્ષ્મ છે; માટે માર્ગમાં ધૂળના ઢગલામાં જ્યારે હું ડૂબી જઈશ, ત્યારે મારો કોણ ઉદ્ધાર કરશે? પર્વત ઉપર રહેલાં ઝાડ જેમ ગામના માર્ગમાં પડેલાં ખડ આગળ આવે એમ નથી, તેમ એકાંતમાં રહેનારા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિવાળા મુનિઓ મારો ઉદ્ધાર કરવા મારી પાસે આવે તેવો સંભવ નથી. હું અજ્ઞાનરૂપી સમુદ્રમાં પડી છું, માટે મારો અભ્યુદય થાય જ ક્યાંથી? આંધળો માણસ પતંગિયાંની સેવા કરે તેથી તેને કાંઈ પ્રકાશ મળતો નથી. મારે કેટલા કાળ સુધી આ આપત્તિના ખાડામાં પડી રહેવું પડશે, તે હું જાણતી નથી. ક્યાં સુધી મારે ખાડામાં લોટયા કરવું પડશે? મારી તો દરેક ચેષ્ટા હરાઈ ગઈ છે. અંજનરૂપી મહાપર્વતના પુત્રરૂપ અને સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીના સ્તંભરૂપ મારો મોટો દેહ ક્યારે થશે? અહા! એ દેહમાં મને મેઘમાળાના જેવા હાથ હતા, વીજળીના જેવાં નેત્ર હતાં, ઝાકળના સમૂહ જેવાં વસ્ત્ર હતાં અને આકાશને સ્પર્શે કરે તેવા કેશ હતા. લાંબા ઉદરરૂપી મેઘને જોઈને મોર નાચવા માંડતા હતા. મને શ્યામ, લંબ અને વિલોલ સ્તન હતાં અને તે સ્તનો શરીરના શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે કંપતાં હતાં. હાસ્યરૂપી ભસ્મની છટાથી સૂર્યમંડળને ઢાંકી દે તેવું મારું શરીર હતું, જાણે યમરાજાની પેઠે સર્વ પ્રાણીને ગળી જવા તત્પર થયો હોય તેવો મારો ભયંકર આકાર હતો. મને અગ્નિની પેઠે પ્રકાશતી તથા ખાંડણિયાના જેવી ઊંડી આંખો હતી અને એક પર્વતના શિખર ઉપરથી બીજા પર્વત ઉપર પગ મૂકી હું વિહાર કરતી હતી. હવે મને ક્યારે વિશાળ કોતરની જેમ પ્રકાશતું તે મહાન ઉદર થશે? ક્યારે મને શરદઋતુના મેઘ જેવી ધાટી નખપંક્તિ પ્રાપ્ત થશે? ક્યારે મને મોટા રાક્ષસોના હૃદયને પણ ચીરી નાખે તેવું હાસ્ય થશે? ક્યારે મહાઅરણ્યમાં સુંદર વાદ્યો સહિત હું નૃત્ય કરીશ? ક્યારે હું વસા (ચરબી) રૂપી આસવના કુંભથી તથા અમૃત જેવા માંસથી યુક્ત હાડકાના સમૂહથી મારા ઉદરને નિરંતર પૂર્ણ કરીશ? મહાલોકોનું રુધિરપાન કરીને મદોન્મત્ત થયેલી તથા હર્ષ પામેલી હું ક્યારે સુખથી નિદ્રા કરીશ? સોનું અગ્નિમાં પડીને ભસ્મનો અંગીકાર કરે છે, તેમ મેં પણ દુષ્ટ તપરૂપી અગ્નિમાં મારા પહેલાંના સુવર્ણમય દેહનો ત્યાગ કરીને સોયપણાનો અંગીકાર કર્યો છે. અંજનના પર્વતની કાંતિ જેવું તથા દિશાના તટને ભરી દે તેવું મારું તે શરીર ક્યાં અને ક્યાં માખીના પગ જેની ખરી જેવું તથા તણખલા જેવું ઝીણું આ સોયાપણું? કદી સોનાનો બાજુબંધ મળે તો તેને જેમ અવિચારી માણસ 'માટીનો છે' એમ જાણીને નાખી દે છે, તે પ્રમાણે મેં આ સોય જેવા શરીરના લોભથી પ્રથમના પ્રકાશિત શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે. અરે! હે વિંધ્યાચળની ઝાકળભરી ગુફા જેવા મારા ઉદર! તું તારા સિંહના સ્વભાવથી હાથીનો નાશ કેમ કરતું નથી? અરે! પર્વતના શિખરને ભાંગી નાખનારા મારા હાથ! તમે પુરોડાશ (હોમવાનો પદાર્થ) બુદ્ધિથી સસલાંને ધારણ કરનારા આકાશમાંના ચંદ્રનો કેમ નખથી ઘાવ કરતા નથી? અરે! કાચ તથા મણિમાળાથી રહિત છતાં પણ પર્વતના તટના જેવા સુંદર મારા વક્ષઃસ્થળ! તારામાં રૂંવાડાંનું વન હતું અને તેમાં જૂનો સમૂહ સિંહની પેઠે સંતાઈ રહેતો હતો; પણ હવે તે વન જ નથી. અરે! કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિના અંધકારરૂપી સુકાયેલાં લાકડાંને બાળી નાખનારાં મારાં નેત્ર! તમે તમારી દૃષ્ટિરૂપી જ્વાળાની માળાથી દિશાઓને કેમ ઝગઝગિત કરતાં નથી? અરે! મારા સ્કંધરૂપી બંધુ! તમારો નાશ થયો, પૃથ્વીમાં તમારો ત્યાગ થયો અને કાળે કરીને શિલાના તળમાં તમને ઘસીને

પીસી નાખ્યા કલ્પના અંતસમયના દાવાનળથી દગ્ધ થયેલા ચંદ્રના બિંબ જેવા મનોહર હે મારા મુખચંદ્ર! તું તારા કિરણથી આજ કેમ પ્રકાશ પામતું નથી? અરે! મારા મોટા આકારવાળા હાથ! તમે ક્યાં ગયા? હું તો માખીનો પગ અડવાથી પણ હાલી જતી તુચ્છ સોય થઈ ગઈ છું. અરે! કરંજના વૃક્ષથી યુક્ત મોટા ઝાડના મૂળના ખાડા જેવા સુશોભિત એવા મારા ભગ! અરે! વિંધ્યાચળના શિખરથી પણ વિશેષ શોભના મારા નિતંબ! તમારી શી સ્થિતિ થઈ? આકાશમાં પુરાઈ રહે તેવો પ્રથમનો મારો આકાર ક્યાં અને હમણાં પ્રાપ્ત થયેલું આ તુચ્છ સૂચિપણું ક્યાં? આકાશના છિદ્ર જેવું પ્રથમનું સુંદર મુખ ક્યાં અને ક્યાં નવું થયેલું આ સૂચિમુખ? ઘણા માંસના ભારથી યુક્ત એવો પ્રથમનો મારો આહાર ક્યાં અને હમણાંનું પાણીના બિંદુથી ભોજન ક્યાં? અરે! મે મારા વિસ્તારનો ક્ષય કરવા સારુ જ આ નાટક રચ્યું છે અને એટલે જ હું આવી સૂક્ષ્મ થઈ ગઈ છું. ૧—૪૨

काकारोंऽबरपूरकः क च नवं तुच्छात्मसूचीवपु रोदोरंध्रसमं क चास्य कुहरं केदं च सूचीमुखम् । क ग्रासा बहुमांसभारबहुलाः काब्बिंदुना भोजनं सूक्ष्मास्येतदहो मयैव रचितं स्वात्मक्षयं नाटकम् ॥ ४२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિપ્રકરણનો 'સૂચિકાપરિદેવન' નામનો સર્ગ ૭૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૨ મો.*

કર્કટીએ પુનઃ તપ કર્યું અને ઇંદ્રને આશ્ચર્ય થયું

વસિષ્ઠ ઉવાચ

सूची सासंभवद्वाणी चिन्तयित्वेत्यकंपनम् । पुनस्तद्देहलाभाय भवाम्याशु तपस्विनी ॥१॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા: હે રામ! સૂચિરૂપે થયેલી તે રાક્ષસીએ 'પ્રથમનો દેહ મળવા માટે હું તપ કરું' એવો વિચાર કર્યો અને વાણીને નિયમમાં રાખીને સ્થિરપણાથી તપનો નિશ્ચય કર્યો. મનુષ્યને મારવા જે વિચારો તેના મનમાં હતા તે વિચારોનો ત્યાગ કરીને તેણે તપ કરવા સારુ હિમાલય પર્વત ઉપર પ્રયાણ કર્યું. પ્રથમ તે રાક્ષસીએ પોતાના આત્માને વિષે મનથી કલ્પિત સૂચિપણું જોયું. ત્યાર પછી પ્રાણવાયુરૂપી તે જીવસૂચિએ પ્રાણ સાથે પ્રવેશ કર્યો. એ પ્રમાણે પોતાને વિષે મનોમય સૂચિપણાને જોનારી તે રાક્ષસીએ પ્રાણવાયુરૂપી શરીરથી તપ માટે હિમાલય પર પ્રયાણ કર્યું, ઇન્દ્રનીલમણિની કાંતિ જેવી તે રાક્ષસીએ દૃઢ દાવાનળવાળા ભૂતપ્રાણીમાત્રથી રહિત, રૂક્ષ, ધૂળથી યુક્ત અને ખડ વિનાના હિમાલયના વિસ્તારવાળા સ્થળમાં તપ કરવા સારુ નિવાસ કર્યો. જાણે મરુદેશમાં અકસ્માત્ સૂકા ખડની શિખા ઊગી આવી હોય તેવી તે લાગતી હતી. પોતાના સૂક્ષ્મ પગના અર્ધભાગથી જ તેણે પૃથ્વીનો આશ્રય રાખ્યો. એ પ્રમાણે એક પગે ઊભાં રહી તેણે તપ કરવા માંડ્યું. પોતાનાં સૂક્ષ્મ પગનાં તળિયાંથી પૃથ્વીની રેણુને સંકટ કરનારી તે રાક્ષસી વિષયમાંથી મન ખેંચી લઈને યત્નપૂર્વક ઊંચું મુખ રાખીને ઊભી રહી. તે રાક્ષસી કાળા લોઢાની સૂચિરૂપ હતી, હિંસા કરનારી હતી, તીક્ષ્ણ સ્વભાવની હતી અને પવનનું ભક્ષણ કરતી હતી; તેથી પર્વતની રેણુ ઉપર તથા પથ્થર ઉપર તે સ્થિર ઊભી રહેવા સમર્થ હતી. અરણ્યમાં ભૂખી થયેલી તે રાક્ષસીએ દૂરથી ચાલ્યાં આવતાં માણસોને જોવા માટે જાણે પોતાની ડોક ઊંચી કરી હોય એમ જણાતું હતું. તે પૂછડાથી ખડ તથા પાંદડાંના અગ્રભાગ ઉપર રહેલી હતી, ખડમાંકડીની પેઠે તેણે પર્વત ઉપર સ્થિતિ કરી હતી. તે રાક્ષસીના મુખના છિદ્રમાંથી બહાર નીકળેલી તેજની કાંતિ જાણે તે સોયની સખી હોય, તેમ તેની પાછળ રહીને તેની રક્ષા કરતી હતી. પોતાનો સ્વજન ક્ષુદ્ર હોય તોપણ માણસ તેના ઉપર સ્નેહ રાખે છે, તે પ્રમાણે તે રાક્ષસી જો કે ક્ષુદ્ર છે તોપણ

---

* આ બોતેરમા સર્ગમાં રાક્ષસીનું ઉગ્ર તપ અને તેના તપથી ઇન્દ્રના મનમાં વિસ્મય થયું તેથી નારદ મુનિએ ઇન્દ્રને નિશ્ચય કરાવ્યો એટલી કથા કહેવાશે.